

Fézer Tamás
**A TERMÉSZETJOGI GONDOLKODÁS FEJLŐDÉSE ÉS HATÁSA A
SZEMÉLYISÉGI JOGI ELMÉLETEKRE**

Az emberi közösségek kialakulásával, az emberi együttélés társadalmisított formában való megjelenésével egyidős a jogi gondolkodás azon ága, mely arra keresi a választ, vajon milyen indokoltsága és alapja van azoknak a magatartási szabályoknak, melyek a szervezett keretek között működő közösségek, az embert társadalomban élő társas lényként kezelő normáknak az összességét jelentik. Az állam, mint főhatalom, legfőbb jogalkotó, a rend őre, a magatartási szabályok megteremtője valamilyen ráruházott hatalomnál fogva gyakorolja e jogosítványait, alkotja meg a társadalom valamennyi tagjára kötelező jogszabályait. Végigtekintve a jogelméleti gondolkodás történetén és fejlődésének főbb állomásain, a jogbölcsesek által konstruált elméletek más és más nézőpontból közelítették meg az állami főhatalom létrejöttének kérdését, az állami jogosítványok gyakorlásának alapját. Egyesek a nép és az állam közötti szerződéses viszonyként fogták fel, melynek lényege, hogy a hatalom legfőbb letéteményese, a nép saját belátásából döntött úgy, hogy a rend és a békés együttélés biztosítása érdekében hatalmának egy jelentős szeletét az államra ruházza megfelelő korlátok és garanciák beiktatásával. Mások az emberi felismerés racionalizmusával és a szükségszerűség premisszájának örök törvényével magyarázzák az államokban tradicionálisan kialakult jogkörök eredetét. A szervezett állami rend létrejöttén és az állam rendőri szerepén túlmenően azonban a jogbölcselet képviselőit leginkább foglalkoztató kérdés az állam által alkotott pozitív jog érvényességének és igazságosságának kérdése. Meddig terjed az állam hatalma? Létezik-e olyan örök értékrend, ami korlátozza az államot a magatartási szabályok megalkotása során? A természetjogi elméletek megalkotói egy magasabb rendű normának való megfelelésben látják a pozitív jog érvényességének és ezáltal a jogbiztonságnak a kulcsát. Nem elegendő az érvényesség követelményének való megfeleléshez a jogszabályok megalkotásának folyamatához kapcsolódó formai kritériumokat¹ teljesíteni, a megfelelő szerv által a megfelelő eljárási rendben megalkotni és kihirdetni a normákat, hanem olyan tartalmi követelményeknek is meg kell felelnie a létrehozott normának, amely követelmények valamely, a jognál magasabb rendű, a társadalom egészét átható és minden ember által feltétel nélkül elfogadott és vallott morális szabályokkal azonosak. A természetjogi elméletek számos esetben metafizikai töltettel vegyültek a jogelméleti gondolkodás kezdeti időszakában, így a felvilágosodás korával életre kelt a jogpozitivizmusként emlegetett bölcsélet család is, mely elveti az ember által meg nem ismerhető, objektív mutatókkal nem igazolható örök szabályok létezését és ennek a pozitív jogra gyakorolt bármilyen hatását. A természetjogi elméletek XX. századi újjáéledésének és napjainkban történő virágzásának indoka a történelem során lezajlott társadalmi változásokkal magyarázható. A totalitárius államok formálisan legális jogi köntösbe bújtatott embertelen világa megmutatta annak szükségességét, hogy a jogszabályok keletkezése köré olyan burok kerüljön, melyet a világ valamennyi államában egyformán elfogadott erkölcsi, morális magatartási szabályok, az emberi együttélés legalapvetőbb követelményeit magában foglaló elvek alkotnak. A természetjog lényegét nem spirituális és metafizikus rémképek vagy az istenhittel szorosban egybeforrt ismeretlen által rendelt parancsok formájában kereshetjük, hanem az emberiség természetéből következő, valamennyi ember viselkedésében születésétől fogva benne rejlő morális gátlások és veleszületett jó és rossz érzékek sokaságával

---

¹ A jogpozitivizmus jogszabályok érvényességéhez kapcsolódó alapgondolata, hogy a norma megalkotásának folyamata előre rögzített szabályok alapján történjen: az arra jogosult szerv a megfelelő eljárási rendben alkosson jogforrást és azt kihirdesse.

magyarázhatjuk. Amennyiben az állam által alkotott jogszabályok ellenkeznek ezekkel a társadalom széles köre által elfogadott, belső erkölcsi normákkal, úgy azzal a helyzettel találja magát szembe a jogalkotó, hogy formálisan ugyan érvényes szabályát a társadalom tagjai nem akceptálják, az kiüresedett írott joggá válik. A kérdést leegyszerűsítve az amerikai esküdtszéki rendszer számos példával szolgál a jogszabályok társadalmi elfogadtatásához kapcsolódóan. Több esetben derült ki a bírósági eljárások során, hogy a nyilvánvalóan pozitív jogba ütköző és a jogalkotó által elítélni rendelt magatartások az esküdtszék – mint a jogkövető állampolgárok mintatestülete – nézőpontjából megengedett és erkölcsileg védhető cselekvéseket rejtenek.²

A természetjogi elméletek indokának és aktualitásának alátámasztására jó alkalmat teremt az emberi jogok és a személyiségi jogok vizsgálata.³ Ezen jogosultságok tartalma és elismertsége napjainkban szinte valamennyi államban azonos, a jogvédelem módjában, a személyében megsértett ember számára rendelkezésre álló jogi eszköztár milyenségében találhatóak csak eltérések. A személyiségi jogok az ember veleszületett jogai, melyek függetlenek az aktuális hatalom akaratától. Egyetlen állam sem teheti meg, hogy ezeket az ember természetében kezdettől fogva benne rejlő jogokat korlátozza, ne ismerje el vagy aktuális akaratához igazodó tartalommal töltsse meg.

A következőkben a természetjogi gondolkodás főbb állomásainak bemutatására vállalkozom külön figyelmet fordítva a történelem során kialakult természetjogi elméletek egymáshoz való viszonyára, az eltérések és különbségek vizsgálatára, az ezek mögött meghúzódó társadalmi folyamatok elemzésére. A természetjog személyiségi jogi elméletekre gyakorolt hatásának bemutatását azért tartom szükségesnek és fontosnak, mert a személyiségi jogok területe az a példa, melyen keresztül a legnyilvánvalóbban jelenik meg a természetjogi gondolkodás szükségessége, napjaink társadalmában betöltött szerepe.

A természetjogi elméletek kialakulása és fejlődésének főbb állomásai

A természetjogi elméletek megjelenésének időpontjáról megoszlanak a vélemények. A természetjogi gondolkodás korszakolása során kérdés, hogy természetjoginak tekinthetők-e azon gondolkodók elméletei, melyek a jog igazságtartalmának és igazságosságának követelményét boncolgatták anélkül, hogy konkrét iránymutatással szolgáltak volna az örök törvény, a természetjog lényegét jelentő legfelső megváltoztathatatlan norma megismerhetőségére vonatkozóan. Véleményem szerint a jog igazságosságát előíró elméletek mindenképpen kiindulópontját képezik a természetjogi gondolkodásnak, hiszen ezek nélkül nem kerülhetett volna sor a természeti törvény megismerhetőségét kutató elméletek megszületésére.

A görög filozófia szükségszerűen összekapcsolódik a jogfilozófia gyökereivel, hiszen a filozófiát és a jogbölcseleti gondolkodást egymástól elválasztani nem lehet a két tudománykör által érintett tárgyak hasonlósága és nem egy esetben egyezősége miatt. *Anaximandrosz* elméletében a társadalmi együttélés alap gondolatának fejtegetése során a figyelem középpontjába kerül a természeti törvényszerűségek vizsgálata és a társadalmat szabályozó jog kapcsolata. Álláspontja szerint a természet valamennyi eleme életciklusa során meg kell, hogy feleljen a más elemekkel való harmonikus összhang követelményének, és elpusztulásakor

---

² Példaként szolgálhat az a jogalkotói felismerés az USA-ban, hogy az esküdtszéki tárgyalásokon az enyhén ittas állapotot a tételes joggal ellentétben a laikus esküdtbírák inkább enyhítő körülményként értékelték, mintsem súlyosítóként. Az amerikai esküdtszéki joggyakorlat elméleti kérdéseinek elemzéséről lásd bővebben: Lacsán István: Az esküdtbíróság jogdogmatikai kérdései az USA-ban, *Bírák Lapja* 2/94. 62-75. o.

³ Az emberi jogok és személyiségi jogok eltérő fogalmak. Emberek jogok alatt jelen tanulmány azokat a jogokat érti, melyek nemzetközi egyezményekben nyertek elismerést, és így a világ szinte valamennyi állama által alapvető értékeként elfogadottak. A személyiségi jogok az emberi jogok egy szeletét képezik, melyek szorosan az emberi természethez köthetőek, így nem foglalják magukban az ún. másod és harmadgenerációs szabadságjogokat.

megmérettetnek a más elemek sérelmére elkövetett jogtalanságok, és ezekért méltó büntetés jár.⁴ A világon zajló valamennyi folyamat a jogosság követelményének kell, hogy megfeleljen.

Hérakleitosz már a közösségi életet szabályozó törvény eredetét és indokát vizsgálja, és eljut arra a következtetésre, hogy az egész világegyetemet átható isteni értelem képezi a jog és az azt alkotó törvények eredetét és alapját. Az emberi együttélés színterét, a földi világot állandóan mozgó, változó elemként írja le, mely egy változatlan, örök, isteni létből nyeri értelmét, ez képezi előfeltételét. Ezt az összefüggést fejlesztette tovább *Szókratész*, *Platón* és *Arisztotelész* filozófiája. *Platón* *Szókratész* tanításait követve a természeti törvények (*phüszisz*) és az emberi törvények (*nomosz*) között szoros összefüggést látott. Az állam normáját az ideák világában kereste. *Arisztotelész* ezen túlmutatva megfoghatóbbá és ember közelebbé kívánta hozni a természeti törvényt, mint a földi világot irányító normát. Korát jóval megelőzve nem egy transzcendentális lény parancsaként fogta fel a *phüsziszt*, hanem a társas életre rendelt ember lényegi természetében vélte azt felfedezni. A *sztoikus filozófia* ennek hatására bontotta a tudás fogalmát három elemre, és a létező isteni törvényt és emberi törvényt kiegészítette a természeti törvénnyel. E filozófia hatására került a római jog rendelkezései közé az egyetemes emberi természet fogalma, a *ius naturae*, amely lehetőséget adott arra, hogy az egymástól elszigetelten működő állami jogrendek mellett a nemzetközi érintkezés terén a népek jogrendjeiben fellelhető közös vonásokat felszínre hozza.

A középkor erősen egyházorientált felfogása a természeti törvény letéteményesének kizárólag Istent jelölte meg. *Augustinus* filozófiájában a jog igazságossága alapvető érvényességi kritériummá vált. Az igazságtalan törvény nem kötelez, sőt elveszti jog jellegét.⁵ Az antik-keresztény természetjogi elméletek a természetjogot a fennálló pozitív jogrend alapszabályának tekintették. Ennek megfelelően *Augustinus* alkalmazta a „*sum cuique* „- mindenkinek a magáét - alaptételt, amely kiindulópontként szolgált az alapvető emberi jogok meghatározásához. Az élethez, emberi méltósághoz, a becsülethez, a testi épséghez fűződő jogok olyan alapelvek, melyek az emberi társadalom igazságosságának és tisztességességének elengedhetetlen előfeltételei. Ez a filozófia a természetet metafizikailag közelíti meg, az ember lényegi, maradandó ajándékának, létezéséhez kötődő adottságának tekinti. Ezt a szoros kapcsolatot *Aquinói Szent Tamás* mélyítette el, aki a teremtett és az eredendően létező, a földi és az isteni világ között analógiát látott. Az ember természete olyan, hogy figyelme Istenre irányul, és a tökéletességre törekvés során az isteni világ tulajdonságainak igyekszik megfelelni. Innen eredeztethető, hogy az ember lelkében létező természetes jó és rossz különbségtudat ékes bizonyítéka a változatlan, örök és maradandó isteni törvénynek.

A természetjogot transzcendens elemekkel, isteni eredettel magyarázó tanokat követően a XVII-XVIII. század társadalmi változásai új elméletek kialakulásához vezettek. Az ipari forradalom megindulásával, az ember képességeinek a technika vívmányain keresztül történő kiteljesedésével az ember magabiztossága és önmagába vetett hite erősödött. Magát olyan értelmes lényként képzelte el, amely felette áll a teremtett világ valamennyi élő és élettelen dolgának. A racionalizmus kora az emberi ész diadalát hirdette. Ennek hatására a természetjogi elméletek úgy alakultak át, hogy az ember nem egy benne élő isteni törvény alapján igyekszik a tökéletes állapot elérésére, hanem kritikusan, értelmes lényként képes az őt körülvevő világ tényeit megfigyelni, az összefüggéseket felismerni, azokból következtetéseket levonni, és ezek alapján a társadalmáról és annak gyengeségeiről józan kritikát alkotni.⁶ Ezt követően maga képes egy észszerűbb, az igazi természeti állapotnak és összhangnak megfelelő világ

---

⁴ Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből* (Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999.) 4. o.

⁵ „*Lex iniusta non est lex.*”

⁶ A 19. és 20. század Magyarországon az antik-keresztény jogelméleti gondolkodás tanai továbbéltek Horváth Sándor és Kecskés Pál munkáiban. E korszak alaptétele: „Tedd a jót, kerülj a rosszat! ...amit nem kívánsz magadnak, azt mással szemben se tedd!” Bővebben lásd: Szabadfalvi József: *Neoskolasztikus természetjog a két világháború közötti Magyarországon* (<http://www.vigilia.hu/2002/8/szabadfalvi.html>)

kialakítására. Ezzel szoros összefüggésben áll az ősi ideális állapot képének megjelenése, mely ha történelmileg nem is igazolható, mégis mélyen ott él minden ember tudatában, és mintha saját élményként élte volna meg, törekszik minden értelmes lény ennek rekonstruálására. Amíg a metafizikai alapokon nyugvó elméletek a természetjogot bizonyos elemi követelményekre korlátozták, alkalmazásuknál a tapasztalat tényeit nagymértékben figyelembe vették, addig a racionalizmus a magabiztos ember józan értelmében bízva nem foglalkozik a tapasztalat jelentőségével.⁷

Hugo Grotius a racionalizmus jogfilozófiájának központi kérdésének tekintett emberi belátást az önfenntartásra való emberi törekvés eszméjével magyarázta. Nézete szerint ez az emberi ösztön nem negatív kategória, hanem érték a társadalomban, hiszen az önfenntartás jelöli ki az ember társadalmi együttélésének erkölcsiségét, mintegy viselkedéskódexet alkotva. Az önfenntartás megköveteli, hogy a legalapvetőbb morális szabályokat betartsa minden ember, hiszen ezek megszegése az egész társadalom haragját váltja ki azáltal, hogy a többi ember önfenntartó ösztönét sérti. Már a görög filozófia rámutatott arra a tényre, hogy az emberi ösztön egyik legkönnyebben megfigyelhető alapeleme a társas életre való törekvés. Az ember társas lény mivolta az, amely az önfenntartás ösztönével kiegészülve határokat szab az emberi viselkedés önkényes mivoltának, és meghatározza a társadalmi együttélés alapszabályait.

A racionalizmus hatására a természetjog fogalmilag átalakult. Már nem egy isteni kinyilatkoztatás, egy Isten – mint mindent irányító és kedve szerint ítélkező – akaratának leképezése, hanem olyan alapvető szabály, tény, melyet még maga Isten sem írhat felül, nem változtathat meg. Bár a világot Isten teremtette, a világ működését olyan alapvető szabályok határozzák meg, amelyek felülírásával a fennálló világ léte kérdőjeleződne meg. Ez az elmélet megnyitotta az utat abba az irányba, hogy a természetjog szabályai megismerhető és leírható elvek, melyek törvénykönyvekben kodifikálhatóak.⁸ Ezek az elvek Istentől függetlenül is benne rejlenek az Isten által teremtett ember társas természetében. A magánjogi kodifikációk során választ kellett találni arra a kérdésre is, hogy mely módszerek segítenek eldönteni egy norma természetjogi jellegét. Grotius a bizonyítást két módon vélte kivitelezhetőnek. *A priori* bizonyítással igazolható a norma, mely az ésszerűség és az emberi belátás elveivel összhangban áll. Az *a posteriori* bizonyítás alapján egy norma természetjoghoz tartozását az bizonyítja, hogy azt valamennyi állam, illetve az államok nagy többsége egyetemesen elismeri.⁹

Az ésszerűség diadalát hirdető elméletekkel párhuzamosan megjelent a szkeptikusabb irányzat, mely az emberi természettel szükségképpen együtt járónak találta a kiszámíthatatlanságot, és a sokszor illogikus ösztönselekvéseket. A szerződéselméletek megszületéséhez az a felismerés vezetett el, hogy az ember nem rendelkezik olyan fokú önkontrollal és józan ítélőképességgel, hogy élete során végig képes legyen a benne természetszerűleg meglévő értékrend mentén cselekedni. Így vált szükségessé egy olyan entitás létrehozása, mely kordában tartja és felügyeli az emberek cselekedeteit. *Thomas Hobbes* elismeri ugyan, hogy az emberi elme képes belátni egy természetes és ideális állapot szükségességét, valamint annak jellemzőit, de az emberi közösség élére egy olyan hatalmat, az államot kell állítani, melyet utána egyetlen ember vagy akár az emberek nagyobb csoportja sem korlátozhat. Elméletében benne rejlik annak ellentmondásos volta, hiszen a természetjog követelményeinek megfelelő ideális állapot az, aminek létrehozását és fenntartását valamennyi ember kívánja, és amely állapot elérésére az államot létrehozza, azonban a létrejött entitás már függetlenítheti magát minden elvtől, így végső soron az ő létezését jelentő természetjogtól is.¹⁰

⁷ Kecskés Pál: Természetjog, *Natura Iuris* 2002. 219. o.

⁸ Kisbán Tamás: Természetjogi hatások a nagy magánjogi kodifikációkban, *Collega* 6/98. 16. o.

⁹ Grotius: A háború és béke jogáról, (Budapest, 1960.) 179. o.

¹⁰ Hobbes elméletét kétféle módon is lehet értelmezni. Egyrészt az abszolút hatalommal rendelkező uralkodó hatalmának megalapozása fedezhető fel benne, másrészt azonban egy ennél árnyaltabb, szükségképpeni őrző és

Ez az elgondolás már mellőzi a jog igazságosságának követelményét, és az államnak megadja a hatalom fizikai gyakorlásának jogát. Hobbes tehát az emberi természettel együtt járó emberi egoizmus felismeréséből az uralkodó abszolút hatalmának szentesítéséhez jut el. *Rousseau* és *Locke* ezzel szemben társadalmi szerződés elméletében az egyenlőség talaján állva hirdeti a korlátlan népfőlség elvét. Az ideális, természetes állapot modellezése során az embert megillető természetes jogok és kötelezettségek együttesét írják le. Elméletük hiányossága, hogy nem adnak választ arra a kérdésre, milyen módon lehet különbséget tenni emberi ésszel a természeti parancsok és a társadalmi együttélés során kialakult, tanult viselkedésként aposztrofálható sztereotípiák között. A társadalmilag tanult viselkedésformák középpontba kerülésével megrendült a bizalom a természetjogi elméletekben. Honnan tudható, hogy az igazságosságnak kikiáltott eszme valóban az ember lelkében élő érték, és nem csupán mesterségesen létrehozott fogalom? A jogpozitivizmus megszületése pont ennek a kiszámíthatatlanságnak köszönhető. A pozitívizmus elveti a meg nem ismerhető, nem igazolható természeti törvény létét, és a megfelelő rendben, előre rögzített játékszabályok alapján megalkotott pozitív jogot helyezi a középpontba.

Samuel Pufendorf a világot két részre osztotta: megkülönböztetett fizikai valóságot és morális entitásokat. A természet alapvető törvénye, a kauzalitás csak a fizikai világban érvényesülhet. Elméletének jelentősége abban áll, hogy a természetjogot eltávolította az isteni törvényektől. Véleménye szerint az isteni parancsok a vallás és a hit területére tartoznak, azoknak jogi relevanciája nincsen, az ember önmagával szembeni kötelezettségei az erkölcs, a morál területén jelentkeznek. A jog pedig az egyének közösséggel szembeni kötelezettségeit jelöli ki. Pufendorf fő érdemének a jogbölcseleti gondolkodás irodalma azt tartja, hogy a Hobbes óta domináló egyoldalú matematikai-okozati gondolkodást finomította, korrigálta, emberibbé tette.¹¹

Immanuel Kant filozófiája a természetjog megmentése érdekében teljes mértékben szakít az isteni lény akarata által diktált elvek rendszerével. Elmélete szerint különbséget kell tenni a *Sein* (természeti jelenségek) és a *Sollen* (intelligibilis tárgyak) világa között.¹² A *Sein* világa tapasztalati úton megismerhető, a *Sollen* magát morálunkat, erkölcsünket tükrözi. Csak a *Sein* világot hatják át logikus, megismerhető természeti törvények, a *Sollen* világában az ember saját eszére hagyatkozva maga szab határt cselekvéseinek.

Rudolf Stammler a jog helyességével kapcsolatos fejtegetései során bizonyította, hogy a jog és az erkölcsi rend között elválaszthatatlan kapcsolat áll fenn. A jogot gyakran általános és az emberi együttélés során legproblémásabban jelentkező erkölcsi szabályok kodifikálásaként fogják fel. Az erkölcs az ember akarat elhatározását befolyásolja, míg a jog a külvilágban megnyilvánuló magatartásokra koncentrál. A tételes jog nélkülözhetetlen Stammler felfogásában, de a helyes jog követelményének teljesítése során kivitelezhetetlennek tartja, hogy pusztán formális eljárási rendben megalkotott szabályok függetleníthetnék magukat az erkölcs egyetemes érvényű követelményeitől. Ennek alátámasztására a büntetőjog dogmatikai rendszerét és a büntető eljárásjog bizonyítási szisztémáját hozza példaként. A szándék a bűncselekmény fogalmi eleme, az eljárás során pedig a bizonyítandó dolgok központi kérdése. A büntetőjog magában hordozza tehát az emberi erkölcs elismerését és beemelését a tételes jogba. Hiába meríti ki a külvilágban észlelhető magatartás a büntetőködex valamely tényállásának valamennyi elemét, ha az elkövető szándéka, az erkölcsi mozzanat hiányzik. Az igazságosság tehát nem határozható meg pusztán törvényhozói tollvonással.¹³ A törvényhozó az igazságot nem teremti, hanem maga is alkalmazza.

---

objektív hatalom koncepciója. Bővebben lásd: Sólyom László: A személyiségi jogok elmélete (Budapest, 1982.) 65-94. o.

¹¹ Pokol Béla: Közelítések a természetjoghoz, *Natura Iuris* 2002. 96. o.

¹² Immanuel Kant: A tiszta ész kritikája (Akadémia Kiadó, Budapest, 1971.) 198. o.

¹³ Kecskés i.m. 222. o.

A XIX. században a jogpozitivizmus térnyerése folytán háttérbe szorultak a természetjogi elméletek.¹⁴ A tisztán a megismerhető és bárki számára nyilvánvalóan szemügyre vehető tételes jog diadalát hirdető tanok azonban tehetetlenek maradtak a XX. század totalitárius államainak kegyetlenkedéseivel szemben. A mindenféle felsőbbrendű iratlan elvnek való megfelelést elvető jogpozitivizmus eszméjének komoly erőpróbája volt a formálisan érvényes jogszabályok alapján elkövetett népiirtás. A megdöbbenet világ újra a természetjog alap gondolatához nyúlt vissza, és ismét felszínre került az a kíváncsi, hogy a törvényhozó hatalma nem lehet korlátlan, valamilyen magasabb rendű örök törvénynek megfelelően gyakorolhatja csak jogalkotó hatáskörét. A törvényhozásnak tiszteletben kell tartani az egyén és a társadalomban kialakult közösségek jogait, melyek függetlenek az aktuális hatalomtól, az állam által alkotott jogtól. Ezeket az elidegeníthetetlen jogokat egyetlen állam sem korlátozhatja vagy változtathatja meg tartalmilag, hanem ennek védelmére, legteljesebb érvényre juttatására kell törekednie. Az érték ismét visszakerült a jogelméleti gondolkodás látómezejébe, és a természetjogi elméletek új tartalommal ugyan, de változatlan értékigénnyel ismét megjelentek.

A totalitárius államok által jogi köntösbe bújtatott embertelenségek ellen az elsők között *Gustav Radbruch* jogfilozófiája emelte fel a szavát. Radbruch egyszerűen érvénytelennek nevezte azt a törvényt, mely az igazságtalanság olyan fokára jut, hogy az emberi együttélés alapvető értékeinek ellentmond. Az ilyen törvény elveszti jogi jellegét, így a törvényekhez fűződő kötelező erő és a kikényszeríthetőség is eltűnik mellőle. Radbruch híres distinkciója, hogy ebben az esetben már nem csupán igazságtalan jogról, hanem törvényes jogtalanságról van szó.¹⁵ A jog értéktartalmát három érték hordozó határozza meg: egyén, közösségek és kultúrák. Ennek megfelelően természetjogi gondolkodásában megkülönböztet individuális, kollektív és kulturális értékeket, melyeket a jogalkotónak figyelembe kell vennie, e jogokkal ellentétes jogforrást nem hozhat létre. A három értékrend között bár tiszta és minden körülmények között alkalmazható hierarchia nem állítható fel, közöttük sokszor választania kell a jogalkotónak, hiszen valamelyik védelemben részesítése szükségképpen egyben preferálása is más értékek rovására. Annak eldöntése, hogy ez a hierarchia megfelel-e az igazságosság és a helyesség követelményének, annak függvénye, hogy a különbségtétel milyen dimenzióban történik. Az egyén vonatkozásában, a neki biztosított szabadság során az individuális értékek állnak a hierarchia csúcsán. Egy nemzet szemszögéből a kollektív értékek elsődlegesek, míg a civilizáció nézőpontjából a kulturális kiteljesedés élvez primátust.

John Finnis új megközelítésből vizsgálta a természeti törvényt, megtisztítva azt minden metafizikai dimenziójától. A természetjog bírálóinak ugyanis mindig is ez a transzcendentális, korunkban kissé anakronisztikusnak tűnő felső lénytől eredeztetett természeti törvény jelentett könnyű fogást. Finnis értelmezésében a jog igazságossága a gyakorlati észszerűség fogalmával modellezhető. Egy törvény igazságosságát azok tudják megítélni, akiknek szükségképpen alkalmazniuk kell, vagyis a társadalom tagjai, akikre a szabály vonatkozik. Amennyiben egy törvény nem kerül át a gyakorlatba, rendelkezései nem váltanak ki jogkövető magatartást, úgy az adott szabály elbukott az igazságosság szűrőjén.¹⁶ A jog feladata ugyanis, hogy védje az emberek és a közösségek elidegeníthetetlen jogait, alapját jelentse az emberi együttélésnek. Amennyiben maguk a védelemben részesíteni kívánt alanyok nem érzik a megalkotott jogszabály védelmének szükségességét, akkor az a szabály nem alkalmas küldetése betöltésére.

---

¹⁴ David Hume nevezetes kritikája (Értekezés az emberi természetről) arra az ellentmondásra világít rá a természetjogi elméletek kapcsán, hogy a természeti (leíró normák) és erkölcsi törvények (előíró normák) eltérő irányultsága kizárja annak a lehetőségét, hogy egyikből a másikra logikus következtetések legyenek levonhatóak. Bővebben lásd: David Hume: *Értekezés az emberi természetről* (Budapest, 1976.)

¹⁵ Gustav Radbruch: *Rechtsphilosophie* (Stuttgart, 1956.)

¹⁶ Finnis elméletében felfedezhető a mai természetjogi felfogások fő irányvonala, mely a természeti törvény megismerésére való törekvés során az emberi természetből, a valamennyi emberben benne rejlő általános morálból építkezik.

Lon Fuller új természetjoga nem annyira tartalmilag, mint inkább formailag érinti a jogszabályokat. Nézete szerint a jog belső erkölccsel rendelkezik. A jog feladata a helyes és békés közösségtudat formálása. Az ember viselkedését igyekeznek a jogszabályok szubszumálni. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a jog belső erkölcsét elfogadjuk, és nem vitatjuk, hogy lennie kell egy értékrendnek, mely kijelöli a jogszabályok megalkotásának és alkalmazásának azon útját, amely megfelel a hatékonyság követelményének. Fuller elméletét eljárási természetjognak szokás nevezni, hiszen az őt megelőző gondolkodókkal ellentétben a jog belső erkölcsét nem a normák tartalmának kontextusában, hanem azok megalkotásának és alkalmazásának módjában vélte felfedezni. A jogi procedúrát lényegesebb elemnek tartja magánál a jogszabálynál. Elveti egy felsőbb törvény létét, és a törvényhozás, igazságszolgáltatás, közigazgatás területére koncentrált.¹⁷

A természetjogi elméletek továbbélése és jelentősége napjainkban

Napjainkban számos területen lehetünk tanúi a természetjogi elméletek térnyerésének. Az amerikai igazságszolgáltatásban több államban is kialakult *konstitucionalista* irányzat közvetlenül az alkotmányban rögzített alapjogokból meríti ítéleteinek indokát. Ez a felfogás teret enged a személyiségi jogok néha eltúlzott védelemben részesítésének, így számos kontinentális jogász számára a jogbiztonság alapvető követelményét kérdőjelezi meg.¹⁸ A *jogdogmatikai* megállapításokat középpontba helyező felfogások érdekessége, hogy a jogtudomány által kimunkált distinkciók és fogalomrendszerek felhasználásával kreál egyfajta természetjogot, és helyezi azt a jogértelmezés középpontjába.

Napjaink fő kérdése a *jog és az erkölcs* kapcsolata. Bár már Thomasius erős különbséget tett e két fogalom között, azonban egymásra gyakorolt kölcsönhatásuk vitathatatlan. Az a pozitív jog ugyanis, amely nem tükrözi magában az ember erkölcsös, társas és eszes lény mivoltát, az nem kezelhető jogként, hiszen funkciójától, az emberi társadalom egységének és békéjének biztosításától fosztja meg önmagát. Az ilyen szabály is kikényszeríthető fizikai erőszakkal, de jogként minősítése lehetetlen. A jog sajátossága egyébként sem a kényszerben áll. A jog feladata nem az, hogy folyamatos szankciók kilátásba helyezésével tiltson és elrettentsen, hanem hogy védelemben részesítsen, jogokat biztosítson. Ehhez szükségképpen kell szankciónak társulnia, hiszen a védelem mellé garanciákat kell rendelni. A jogi előírásokban szereplő *kell* szó a belátó és szabad akaratából értelmesen ítélő ember erkölcsére támaszkodik, aki tetteiért és döntéseiért felelősséggel tartozik.¹⁹ Erre egyedül az ember képes, hiszen valamennyi más élőlény a természeti törvényszerűségek foglya. Az ember szabad belátása azonban kényszerűen magában hordozza a nem diszpozíciószerű cselekvést, így szükséges valamilyen hátrányos jogkövetkezmény, szankció kilátásba helyezése a renitens ember visszatartására, a többiek jogainak védelme érdekében. A természetjog napjainkban néhány általános elvet, valamint néhány konkrétan is meghatározott normát jelent. A többi a jogalkotó állam feladata. Amennyiben az állam képes olyan jogszabályokat alkotni, melyek ezeknek a természetjogi követelményeknek megfelelnek, úgy a jog mezejébe kerülnek szabályai, ellenkező esetben azonban a természetjog határvonalat húz, és a nem jog kategóriába süllyeszti azt.

Korunkban a természetjog elvének érvényesülése számos területen megfigyelhető. A *gazdasági élet* és a verseny szabadságát biztosító állam annak biztos tudatában enged szabad folyást minimális számú játékszabály meghatározásával a gazdaságnak, hogy léteznek olyan örök törvények, melyek szükségképpen befolyásolják a gazdaság szereplőinek magatartását.

---

¹⁷ Szabó i.m. 236-237. o.

¹⁸ A konstitucionalizmus virágkora az 1970-es évekre tehető az USA-ban, amikor a szövetségi szintű bíráskodásra jelentős hatást gyakorolt, elsősorban a személyiségi jogok megsértése következtében indított perek során.

¹⁹ Frivaldszky János: Egy ma vállalható természetjogi elmélet körvonalai, *Natura Iuris* 2002. 67. o.

Az árak alakulása, a bérkörnyezet, a munkajog szabályai, a versenytársak gazdasági súlya, a fogyasztók mentalitása mind olyan szabályokat jelentenek, melyek írott jog nélkül is kötelező erejűek a gazdaság szereplőire, hiszen ezeket negligáló magatartásuk esetén saját működésüket lehetetlenítik el. A *nemzetközi kapcsolatok* jogában figyelhető meg leginkább a természetjogi gondolkodás hatása. Az egyértelmű, hogy a nemzetközi jog szabályai nem eredeztethetőek az egyes államok jogából. Amennyiben az államokat ismerjük el egyedüli jogalkotóként, úgy az államok egymás közötti viszonyában kötelezettség csak szabad elvállalás, szerződés alapján jöhet létre. Így azonban abba a problémába ütközünk, hogy az állami jogtól különböző államközi jog eredete, a szerződés érvénye ki van szolgáltatva az egyéni önkénynek. Ezért marginális jelentőségű a *pacta sunt servanda* elv érvényesülése a nemzetközi jogban.²⁰ Ez az egyetemes norma felette áll az egyes államok jogának, hiszen magát az egyébként jogalkotó államot is kívülről kötelezi. Végezetül a *nemzeti kisebbségek* jogai érdemelnek említést. Függetlenül attól, hogy egy nemzeti kisebbség kulturális, nyelvi hagyományait a többségi nemzeti jog írott formában biztosítja vagy garantálja, e kisebbségeknek joguk van hagyományaik ápolására, nyelvük használatára és gyakorlására, hiszen ezek az emberi együttélés követelményéből, és a kisebbséget alkotó emberek emberi mivoltából következnek.²¹

Természetjogi elemek megjelenése a személyiségi jogokról alkotott elméletek fejlődése során

A természetjogi gondolkodás történetének rövid áttekintése során látható, hogy az állam létrejöttét, a jog mibenlétét valamennyi gondolkodó egy íratlanul is kötelező isteni, erkölcsi vagy esetleg a jog természetéből következő magasabb rendű szabályhoz kötötte. Az egyént megillető személyiségi jogok vizsgálata során általános érvénnyel állapítható meg, hogy – bár napjainkra szinte valamennyi állam írott jogában megtalálhatóak ugyanazok a személyiségi jogok – a személyiséget alkotó elemek, melyeket felfoghatunk jogosultságokként, leírhatatlanok, csoportba rendezésük lehetetlen vállalkozás. Mindennapi életünk során azonban számos olyan cselekvést hajtunk végre, mely életmozzanatok íratlan szabályok nélkül is tülésre kötelezik embertársainkat, mi magunk pedig a legtermészetesebb, ősidőktől létező, velünk született jogosultságoknak gondoljuk ezeket. A személyiségi jogok mai értelmezéséhez elengedhetetlen a természetjogi gondolkodók e jogokról vallott felfogásának ismerete, hiszen a természeti törvény megismerése során a legkézenfekvőbb megoldásnak az ember természetében benne rejlő személyiségi jogok szolgálnak.

A természetjogi elméletek mindegyikének kiindulópontja az az ideális természeti állapot, amelyben valamennyi embert természeténél fogva megilletett az autonómia, a korlátlan szabadság. Elkerülhetetlen volt azonban valamilyen szabályrendszer megalkotása, hiszen az emberek számszerű növekedése, a föld készleteinek szűkös és aránytalanul elosztott volta folyamatos problémákat és önhatalmú megnyilvánulásokat eredményezett a társadalomban. Valamennyi elmélet tehát ebből az állapotból indul ki. A fő kérdés és elméleti distinkció az, hogy a rend biztosítására létrehozott állam milyen terjedelemben gyakorolhatja hatalmát, másképpen fogalmazva, mely jogok maradtak meg az emberek szabad rendelkezési körében.

A személyiségi jogok legtermészetesebbjei az általánosítás legkülönbözőbb fokán állnak. Kiindulópont a hagyományosan alapjogoknak, ősjogoknak, elidegeníthetetlen emberi jogoknak titulált élethez, testi épséghez, emberi méltósághoz, becsülethez való jogok. E jogokat Zeiller a

---

²⁰ A római jogban gyökerező szerződési jogi alapelv biztosítja, hogy államok feletti dimenzióba kerüljön a nemzetközi szerződések megtartásának kötelezettsége. A *pacta sunt servanda* elvet időnként áttörheti a *clausula rebus sic stantibus* elve, de – különösen a nemzetközi jogban – ennek feltételei és követelményei szigorúak és előre rögzítettek. Ez a kivétel nem értelmezhető a természetjogi jellegű főszabály lerontásaként, sokkal inkább annak kiegészítőjeként.

²¹ Kecskés i.m. 225. o.

„személyiség ősjogának”, Wolf pedig „önmagunk tökéletesítésének kötelességéért” nevezi.²² A természetjog antik és keresztényi felfogásában ezen alapjogokból vezettek le számos apróbb jogosultságot. Szinte valamennyi korabeli forrás említi a „tagok szabad használatának jogát”, vagy az „életben maradáshoz szükséges dolgok megszerzésének jogát”, valamint olyan részletkérdéseket, mint a „beszélőszervekhez, halláshoz való jogot”.²³ Ezek a nyilvánvalóan felesleges részletezések a XVIII-XIX. század során gyakorta könnyű céltáblát kínáltak a természetjog bírálói számára, hiszen bármennyire is azt próbálták hangsúlyozni, hogy az emberi ösztönben és természetben társadalmi tanult magatartások nélkül is természetesen létező törvények összegyűjtésével kerülhetünk közelebb a természetjog szabályainak megismeréséhez, haszontalan és kiüresedett elgondolásoknak bizonyultak.

A 18. században indult meg a személyiségi jogok rendszerezésének és eredetének kutatására irányuló folyamat. Érdekes ezt egy olyan korról állítani, amely az ember értékeinek és veleszületett jogainak keresése során a rendi különbségek talaján állt, és valamennyi szabályában ezek az emberek közti egyenlőtlenségek tükröződtek. Az ellentét feloldására általános megkülönböztetés létezett azon jogok között, melyek az embert a természetes állapotában illették meg – ezek a korábban említett alapjogok -, valamint az ember társadalomban betöltött helyéből következő jogosultságok között. Ez utóbbiak megkülönböztetése a társadalom léte és az együttélés békéjének követelménye miatt szükséges, vallották az e nézeteket képviselő gondolkodók.²⁴

A XIX. század közepétől fordulat következett be a személyiségi jogokhoz való viszonyulás terén, divat lett e jogok felfedezése, katalógusának szélesítése.²⁵ A rendi társadalom végnapjaiban a személyiségi jogok jelentették a kulturált formában megvalósuló támadást a fennálló hatalom ellen. A nagy polgári jogi kodifikációk korában a természetjogi alapokon nyugvó törvénykönyvek azonban nem voltak képesek megszabadulni saját alaptételüktől. Absztrakt jogok felállítása helyett a született privilégiumok és az embereket természetük szerint megillető jogok közötti különbségtétellel bajlódva inkább igazolták a rendi különbségeket, mint annak elmozdítására tettek kísérletet. A porosz Allgemeines Landrecht (ALR) megkülönböztetett „természetes szabadságon alapuló általános jogokat”, majd a rendi állástól függő „különös jogokat”.²⁶ Ennek legkiválóbb példáját a kártérítési rendszer elméleti alapjainak megalkotása során adja, amikor a különböző rendi állású emberek számára más-más összegű kártérítés megítélését ismeri el. Az osztrák Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch (ABGB) a teljes szabadság megvalósítására törekedett, azonban amíg a természetjog az emberi minőséget és autonómiát közvetlen és abszolút jogforrásként határozta meg, addig az osztrák kódex a személyiséget már csak közvetetten jeleníti meg és kínál számára védelmet, méghozzá a polgári jog tulajdonosi pozícióján keresztül. E mögött a félresikerült eredmény mögött az osztrák példa esetében a francia forradalom állhat, hiszen az ott végbement események miatt a kodifikátorok nem merték felvállalni a személyiség önmagára alapított és önmagából következő védelmét és létét, hanem azt írott, pozitív jogi szabályokhoz kötötték, megfosztva azt természetjogi lényegétől. A francia Code Civil elegánsan átlépett a személyiségi jogok kérdéskörén, és a francia jogfejlődésen végigtekintve, a szabadság és egyenlőség deklarálásán túl semmilyen apróbb jogot nem foglalva magában teljesen bíróságaira bízta a személyiségi jogi katalógus megalkotását. Ezt a francia bírák a kártérítés általános tényállásának felhasználásával oldották

---

²² Bővebben lásd: Erik Wolf: Grotius, Pufendorf, Thomasius. Drei Kapitel zur Gestaltgeschichte der Rechtswissenschaft (Tübingen, 1927.)

²³ Sólyom László: A személyiségi jogok elmélete; Budapest 1983. 50. o.

²⁴ Lásd bővebben Unger és Leuze műveiben.

²⁵ Sólyom i.m. 52. o.

²⁶ Kisbán i.m. 17. o.

meg, ugyanis a kár fogalmába az anyagi veszteségeken túl minden személyi sérelmet is beleértettek.²⁷

A század gondolkodói közül Hobbes és Locke gyakorolta a legnagyobb hatást a személyiségi jogi elméletek fejlődésére. A két filozófus elmélete lényegében a társadalmi szerződéselméletek talaján mindkét lehetséges utat bejárta az alapvető jogok terén.

Hobbes értelmezésében a belátó emberek által létrehozott, korlátlan hatalommal rendelkező szuverén számára valamennyi jogukról lemondtak az emberek, azonban az emberi élet biztosítása végett néhányat fenntartottak maguknak. Ezek a fenntartott jogok az ősi személyiségi jogok, míg valamennyi más szabadságjog az uralkodó hatalom törvényi rendelkezésének függvénye. Az egyéni jogai Hobbesnál egyértelműen az államtól független szféra keretét jelölik ki, de az elmélet ellentmondásos volta miatt elválaszthatatlanok a társadalmi együttélés viszonyaitól, hiszen az állam a békés együttélés biztosítására jött létre, így akár ezeket a jogokat is korlátozhatja bizonyos egyénekkel szemben annak érdekében, hogy feladatának eleget tegyen. Problematikus, hogy – mivel Hobbes társadalmi szerződését az emberek egymással és nem a létrehozott állammal kötötték – az uralkodót semmilyen, a társadalmi szerződésből kifolyó kötelezettség nem terheli, részéről semmilyen magatartás nem minősülhet szerződésszegésnek. Ennek megvilágítására mondja Hobbes, hogy „az alattvaló földtulajdona azt jelenti, hogy az összes többi alattvalót kizárhatja a föld használatából, nem így azonban a szuverén hatalmat”²⁸. A személyiségi jogok tehát csak az emberek egymás közötti viszonyaiban korlátlanok és tiszteletben tartandók, a szuverén akaratával szemben azonban ezekre nem lehet hivatkozni. Ennek megfelelően a magánszeméllyel szemben elkövetett jogtalanságot csak az bocsáthatja meg, akinek a sérelmére azt elkövették, ellenkező esetben a jogsértő elégtételadással tartozik, de az állam speciális helyzete azt jelenti, hogy e szabály érvényesülését garantálja. Az állam csak azon törvénysértések felett hunyhat szemet, amelyek kizárólag őt érintik. Az állam kötelessége, hogy a jogsértésre való szükségszerű reakciót biztosítsa minden esetben, amikor magánszemélyek kerülnek egymással összeütközésbe, és csak akkor tekinthet el a főszabály alkalmazásától – ekkor viszont saját belátása szerint és indoklás nélkül – ha a jogsértés ellene irányul.²⁹ Ez az elmélet erősen épít arra, hogy a hatalom bölcs és belátó. Ez azonban sem az akkori társadalomban, sem napjainkban nem jelenthető ki fenntartások nélkül. Hobbes az állam kezébe adott jogokkal elismerte azt, hogy az állam mindent megtehet azzal szemben, aki létét veszélyezteti. Hobbes személyiségi jogai két dimenzióra bővültek: korlátlanok és természetjogi eredetűek ember és ember viszonyában, azonban egyoldalúan módosíthatóak ember és állam viszonyában.

Locke elmélete a természetes állapot indulópontjából más irányba ágazott el. Locke fő értéknek a tulajdont tekinti. A tulajdont ő azonban nem pusztán materiális valóként, hanem egyben a személyiségként is érti. A tulajdon magában foglalja az életet, szabadságot és a vagyont egyaránt. Az ember a világból azáltal emelkedik ki, hogy értelmével és munkájával – melyek tulajdonát képezik – új tárgyakat kreál, és azokat szükségszerűen uralma alá hajtja, azon tulajdont szerez.³⁰ A természeti állapot megzavarása az emberiség megsokasodásával, a rendelkezésre álló javak korlátozott voltával és a pénz megjelenésével magyarázható. Locke szerint a pénz megjelenésével megszűnik a szükséglet jelentkezése és annak megfelelő mértékű kielégítése láncreakció, mert a pénz lehetővé teszi a közvetlen szükséglet nélküli felhalmozást is. A tulajdon tehát szabályozásra szorul, ez vezet el a társadalmi szerződés megkötéséhez.

²⁷ A francia jogalkalmazás esetről esetre formálta a személyiségi jogok katalógusát. Ez a megközelítés és törvényhozói bizalom a természetjogi gondolkodás megjelenésének egyik iskolapéldája, hiszen ebben a felfogásban a személyiségi jogok természeti törvények.

²⁸ Hobbes: *Leviatán*, Budapest 1970. 215. o.

²⁹ „A törvényeket nem arra kell használni, hogy az embereket az akarat cselekvés minden lehetőségétől megfoszják, hanem hogy úgy irányítsák, hogy ... ne okozhassanak kárt maguknak ... mert az uralkodó és a nép érdeke elválaszthatatlan egymástól.” Hobbes i.m. 293. o.

³⁰ John Locke: *Értekezés az emberi értelemről* (Budapest, 1979.) 28. o.

Locke szerződéssel létrehozott államának azonban Hobbes nézeteivel ellentétben a fő célja a tulajdon szentségének biztosítása, megőrzése és a közjó érvényre juttatása. A hatalom nem veheti el az ember tulajdonának még kis részét sem, ő őre és nem kizsákmányolója, önkényes szuverénje a rendnek. A hatalom tehát korlátozott, hiszen köti a tulajdon megőrzésének kötelezettsége és a közjó biztosítása. A személyiségi jogok abszolútak és korlátozhatatlanok, az állam szerepe pusztán ezek védelmére szorítkozik. Ez a védelem azonban független a jogsértő személyétől. Az állam-egyén és egyén-egyén viszonyában is ugyanúgy kell működnie a jogvédelmi garanciáknak és jogi reakcióknak. Ez a gondolat lényegében a modern alkotmányozás folyamatát vázolja, hiszen az alkotmányok klasszikusan kettős célt szolgálnak: az állam működésének leírását és a hatalom korlátját jelentő állampolgári jogok meghatározását.

A polgári alkotmányozás időszakában az angol, francia és amerikai alkotmányozás bár külön utakon járt, más társadalmi háttérből táplálkozott, azonban a tulajdon és a szabadság eszméinek kodifikálása körül mozgott. Az öreg kontinens megoldásai a szabadság biztosítását helyezték mindenek felé, míg Amerika a tulajdon elsődlegességével érvelt. Azonosság, hogy az állam a közjó szolgálatában áll, és az egyéneket megillető személyiségi jogok azért kerülnek a hatalom látókörébe, mert a közjó biztosításához elengedhetetlen védelemben részesítésük. Rousseau ennek megfelelően az állam által alkotott jog mögött az egyének autonóm cselekedeteinek közjává való összeállását látta. Értelmezésében az emberek többsége által gyakorolt morál – mint veleszületett, természetes érték – függetlenül céljától és egyéni viszonylatban vizsgált minőségétől, a többség akaratát és ezáltal az állam célját adja.

Záró gondolatok

A természetjogi elméletek kezdetben metafizikai töltése bármennyire is inkább misztikus mintsem realiztikus érzéseket sugallt, napjaink jogi gondolkodásának is fő irányvonalát képezi a természetjog. A történeti fejlődésen és a történelem eseményein végigtekintve elmondható, hogy a pozitív jog ember alkotta jog, így megszővegezői azonosak azokkal, akikre alkalmazni kívánják szabályait. Egy értékmentes társadalomban született jogszabályok legyenek bármennyire is körülbástyázva a megalkotásukat és kihirdetésüket körülölelő eljárásjogi garanciák halmazával, szükségszerűen előbb vagy utóbb ellentétbe kerülnek az emberek többsége által elfogadott morállal, erkölcsiséggel. Véleményem szerint annak magyarázatát, hogy az alapvető értékek honnan ismerhetők meg, az ember adott személyiségében kell keresni. A jog elsődleges feladata, hogy a társadalmi folyamatokat békés mederbe terelje, az együttélést az emberek gondolatvilágában élő ideális természeti állapotához közelítse. Annak érdekében, hogy az állam szerepe ne önkényúri szereppé, hanem patrónusivá váljon, az szükségeltetik, hogy a személyiség szabad kibontakozásához szükséges jogokat jogszabályaiban elismerje és védelemben részesítse. Napjainkban talán könnyen megoldható probléma a személyiséget alkotó jogosultságok kérdése, hiszen a nemzetközi kapcsolatok dimenziójában számos egyezmény rögzíti azokat, és ezen egyezményeknek szinte valamennyi állam aláírója és alkalmazója. A természeti törvényt ezzel mégsem ragadtuk meg, mégsem materializáltuk. Az emberi jogok deklarálásával és kodifikálásával csak egy szeletét találtuk meg a természeti törvény szabályainak. Ha valamennyi értéket, mely társadalmunkat jellemzi és alkotja képesek lennénk konkrét szabályok formájába önteni, akkor bíróságokra és hús-vér ítésezre sem lenne szükségünk. A természetjog mai üzenete és indoka az emberek felett ítélő bíró példájával hozható közelebb. Csak az ember képes megítélni a többi ember cselekedetét. Ez nem jelenti, hogy a bíró lényegileg valamivel más vagy több lenne azoknál, akiken ítélkezik, de mindenképpen higgadt kívülálló, aki emberi mivoltából következően és veleszületett természetes erkölcsiségének birtoklásával felvértezve képes az állam patrónusi feladatának megvalósítását előmozdítani.

_____ *o* _____

IRODALOMJEGYZÉK

Frivaldszky János: Egy ma vállalható természetjogi elmélet körvonalai (*Natura Iuris* 2002. 59-72. o.)

Grotius, Hugo: A háború és béke jogáról (*Budapest, 1960.*)

Hobbes, Thomas: Leviatán (*Budapest, 1970.*)

Kant, Immanuel: A tiszta ész kritikája (*Akadémia Kiadó, Budapest, 1971.*)

Kecskés Pál: Természetjog (*Natura Iuris* 2002. 217-225. o.)

Kisbán Tamás: Természetjogi hatások a nagy magánjogi kodifikációkban (*Collega, 6/98. 16-20. o.*)

Locke, John: Értekezés az emberi értelemről (*Budapest, 1979.*)

Pokol Béla: Közelítések a természetjoghoz (*Natura Iuris* 2002. 93-111. o.)

Sólyom László: A személyiségi jogok elmélete (*Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1983.*)

Szabadfalvi József: Neoskolasztikus természetjog a két világháború közötti Magyarországon (<http://www.vigilia.hu/2002/8/szabadfalvi.html>)

Szabó Miklós (szerk.): Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből (*Bíbor Kiadó, Budapest 1999.*)

A FIDE (az EU jog Világszövetsége) Magyar Tagozat Egyesület megalapításáról

A FIDE (franciául: Fédération Internationale pour le Droit Européen, angolul: International Association for European Law), azaz az Európai Jog Nemzetközi Szövetsége egy olyan független nemzetközi egyesület, melyet 1964-ben Brüsszelben alapítottak a belga jog alapján, ezáltal tagállamok feletti szinten összekapcsolva az Európai Közösségek (ma már EU) tagállamaiban létrehozott nemzeti egyesületeket (ún.: „Member States Affiliates”). A Szövetség tevékenységének legfőbb céljaként az Európai Közösségek jogának és intézményeinek tanulmányozását és kutatását jelölte meg a mintegy 40 évvel ezelőtti alapításakor. Ennek alapján a Szövetség a következő feladatokat tűzte ki maga elé:

- Elősegíteni a Szövetség nemzeti tagegyesületei tevékenységét, nevezetesen közös összejövetelek szervezésével valamint a tagegyesületek közti kapcsolatok támogatásával,
- Az Európai Jog és az EU tagállamainak nemzeti joga iránt érdeklődő jogászok összefogása,
- Az Európai Közösségek szervezeti-struktúráinak illetve egyéb intézményeinek fejlődése során bármely területen felmerülő jogi kérdés megoldásainak közös tanulmányozása,
- Mindenkit, aki érdeklődik az Európai Jog iránt, tájékoztatni az EU jog legfontosabb aktuális kérdéseiről.

Ezen célok megvalósítása érdekében a FIDE az elmúlt 40 évben magas szintű együttműködést kezdeményezett és fejlesztett ki a tagegyesületek közt, melynek eredményeképpen először három, majd két évente került illetve kerül megrendezésre a FIDE Kongresszus, mely a legrangosabb Európai Joggal foglalkozó tudományos esemény a mai Európai Unióban. Maguk a Kongresszusok kiemelkedően színvonalas tudományos kutatások szintéziseként jellemezhetőek. Az egyes konferenciák célja, hogy megvizsgálja a gondosan kiválasztott, az Európai Unió fejlődése szempontjából meghatározó, és éppen aktuális EK jogi területre vonatkozó tagállami jogi implementációs gyakorlatot (összehasonlító jogi vetületben). Ezt összegezve az Európa Unió valamennyi tagállama szintjén (2004. május 1.-étől már 25 európai állam vonatkozásában) a két évente megrendezendő FIDE Kongresszus egy összefoglaló elemzés alapján levonja a megfelelő szupranacionális szintű konklúziókat/ajánlásokat. Köszönhetően a rapporteur-i rendszernek a rendezvények alkalmával rendkívül kidolgozott képet kapunk a Kongresszus által kijelölt EU jogi témakörökkel kapcsolatban az ún. nemzeti (tagállami) jelentések formájában. A nemzeti rapporteur feladata az előre kiadott Questionnaire-ben (kérdőívben) található szempontokra koncentrálni részletesen megvizsgálni és kifejtteni az adott jogterület reformjainak hazájában történt megvalósulását és bemutatni a joggyakorlat oldaláról tapasztalható releváns folyamatokat/ esetleges problémákat. A kutatómunka során a tagállami rapporteur felhatalmazást kap arra, hogy nemzeti jelentésének felépítését, a téma-kifejtési módszertanát az egyes nemzeti-tagállami sajátosságoknak megfelelően alakítsa, esetleg kibővítsse. A FIDE Kongresszusokon a nemzeti-tagállami beszámolók mellett a különböző témákban kijelölt fő-rapporteur is bemutatja az általa végzett szintetizáló jellegű kutatói munka eredményeit, mely inkább a közösségi politikák szempontjából vizsgálja az adott problémát és általánosítható EK jogi következtetéseket próbál levonni. Így a Kongresszus végeredményeként megszülető összefoglaló mű az adott jogterületek átfogó, részletes, az Unió összes tagállamának jogrendszerét felölelő, felbecsülhetetlen értékű tudományos matéria, mely tudásanyag azok számára, kik ezeken a szakterületeken tevékenykednek, nélkülözhetetlenek bizonyulhat mindennapi hivatásuk gyakorlása során (legyenek akár bírák, ügyészek, ügyvédek, vagy akár vállalati jogászok, jogtanácsosok, illetve köztisztviselők egy EU tagállamban!). A FIDE

Kongresszusi záró-kötet, mely egy rendkívül magas színvonalú Beszámoló ('Report'), tanulmányozása kivételes lehetőségét nyújthat az Európai Jog egyes szektorainak mélyebb megismerése iránt érdeklődőknek is.

Tekintve, hogy ezen a fórumon a legnevesebb elméleti és gyakorlati szakemberek képviselik a tagállamokat (de pl. a teljes Luxembourg-i Európai Közösségek Bírósága kivonul a FIDE Kongresszusra, azaz az összes bíró, a főügyészek, de még a refferenderek is stb.), a Kongresszuson való megjelenés és a vitában való részvétel önmagában is nagy megtiszteltetésnek számít.

Elmondható, hogy az idén negyven éves Szövetség az EU jogával hivatásszerűen foglalkozó jogászok legtekintélyesebb nemzetközi szervezete, tagjai közt tudhatja a terület legnevesebb jogtudósait, jelenlegi elnöke Nial Fennelly, az Európai Jog Ír Egyesületének elnöke, Írország Legfelsőbb Bíróságának bírója, egyvezető elnöke pedig Patrick McCann, az Európai Jog Ír Egyesületének főtitkára, EU jogra szakosodott ügyvéd Dublinban; a Szövetségben alelnöki posztot töltenek be a nemzeti tagegyesületek elnökei, így 2004 júniusától dr. Czuczai Jenő gyakorló ügyvéd is, a Brugge-i és Natolin-i Collège d'Europe professzora, a Károli Gáspár Egyetem Jogi Karának tanára, mint az idén januárban megalakult FIDE Magyar Tagozat Egyesület ügyvezető elnöke, mivel a Kongresszuson a Magyar Tagozat is felvételt nyert a tagok körébe.

A FIDE dublini, 2004. június 2. és 5.-e között megrendezett XXI. Kongresszusa egy történelmileg háromszorosan is jelentős időpontban lesz megtartva: először is, a Szövetség történetében először rendezték meg a Kongresszust olyan formában, hogy azon huszonöt tagállam nemzeti egyesülete képviseltethette magát. Másodszor, az idei FIDE Kongresszus házigazdája Írország, mely egyúttal az EU soros elnökségét betöltő tagállam volt. Végül a 2004-es Kongresszus megtartása az új Európai Alkotmányt elfogadni hivatott kormányközi konferencia (IGC) folyamata alatt zajlott le.

Az idei Kongresszuson a következők témaköröket dolgozták fel a delegátusok:

1. Büntetőjog az Európai Unióban: megfelelő-e a harmadik pilléri szabályozás; alkotmányos következtetések; az Europol javasolt új jogkörei; határokon átnyúló politikája; az Európai Letartóztatási Parancsról szóló új Keret-határozat; az emberi jogok védelme a 3. Pillérben; az Európai Bíróság bővülő jogkörei; a büntetőeljárás közjogi és civiljogi megközelítései közti különbségek kibékítése az új formálódó uniós alkotmányos architektúrában.
2. Európai versenyjog és politika: a versenyjogi végrehajtás reformja – hogyan fog működni a decentralizáció?: következtetések az 1/2003-as új EU versenyjogi rendeletről; a nemzeti versenyjogi hatóságok közti együttműködés és ennek új intézményes megoldásai; az EU bíróságai és a nemzeti bíróságok szerepe az EK versenyjoga új végrehajtási struktúráiban.
3. Európai Unió és tagállami új bevándorlási és menedékügyi politikai kihívások: uniós és tagállami bevándorlási és menedékügyi jogközelítés; nemzetközi kötelezettségek a harmadik országokból érkező menekültekkel és bevándorlókkal kapcsolatban; főbb problémák, fejlődési csomópontok a tagállamok munkaerő-piaci szükségleteinek fényében figyelemmel az EU közösségiesített új bevándorlási és menedékügyi politikáiban és joggyakorlatában.

Magyarország először vett részt a FIDE Kongresszusán és először képviseltette magát nemzeti rapporteur-ökkel, így Czuczai Jenő ügyvéd a büntetőjogi és alkotmányjogi szekcióban, Martonyi János ügyvéd a versenyjogiban és végül Sándor István az ELTE egyetemi adjunktusa a bevándorlás- és menekültügyi szekcióban.

Mindez annak köszönhető, hogy 2003. novemberében komoly előkészítői munka eredményeként megalakult hazánkban is a FIDE Magyar Tagozat Egyesület. Az alakuló közgyűlés dr. Czuczai Jenőt választotta meg ügyvezető elnöknek és dr. Martonyi János tanszékvezető egyetemi tanárt, volt külügyminisztert, a Baker & McKenzie Ügyvédi Iroda vezető partnerét pedig tiszteletbeli elnöknek. Az elnökség további megválasztott tagjai: dr. Kecskés László tanszékvezető egyetemi tanár, volt helyettes államtitkár, az európai jog Jean Monnet professzora, az Európai Jog

című folyóirat főszerkesztője; dr. Mohay György EU-szakjogász, a Fővárosi Bíróság bírója; dr. Kerekes Orsolya a Citibank Rt. vezető jogtanácsosa, a brugge-i Collège d'Europe végzett diákja; dr. Hanzséros Andrea a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium EU Jogharmozációs Főosztályának vezetője és jómagam, mint egyetemi hallgató.

A non-profit hazai Egyesület Alapszabálya a következőket tartalmazza: Az Egyesület célja az EU jogának minél szélesebb körben történő megismertetése, az EU jogi kutatások elősegítése, elmélyítése; együttműködés az EU jogot kutató, terjesztő, népszerűsítő más magyar és transznacionális civil szervezetekkel, közigazgatási szervekkel, közhatalmi intézményekkel; kapcsolattartás a FIFE többi tagállami tagszervezetével; A FIDE tevékenységében való hatékony részvétel, különösen nemzeti rapporteur-ök állítása a FIDE Kongresszusokon; az európai jogtudomány fejlődéséhez való egyéb aktív hozzájárulás.

A FIDE Magyar Tagozat Egyesület tagja az állandó tagok, a pártoló tagok és a tiszteletbeli tagok. Az Egyesület állandó tagja lehet minden magyar állampolgár, aki az EU jogra szakosodott elismert jogász illetve az EU jogot praktizáló magyar gyakorló jogász. Szintén kérheti az Egyesületbe való felvételét bármely magyarországi felsőoktatási intézmény jogi karával hallgató jogviszonyban álló egyetemi joghallgató is, ha két, az EU jogban ismert és elismert ajánló ajánlását tudja csatolni írásbeli kérelméhez. Pártoló tag lehet minden olyan Magyarországon letelepedett természetes és jogi személy, aki/amely személy egyetért az Egyesület célkitűzéseivel, erkölcsileg és anyagilag támogatja a célkitűzések megvalósulását. Az Egyesület tiszteletbeli tagjává választhatók azok az uniós polgár természetes személyek, akik az Egyesület tevékenységi körében jeles eredményekkel rendelkeznek, az EU jog nemzetközileg elismert szaktekintélyei és vállalják az Egyesület erkölcsi támogatását és tevékenységének anyagilag is alátámasztott elősegítését.

A FIDE Magyar Tagozat Egyesületet a Fővárosi Bíróság idén februárban jogerősen nyilvántartásba vette, így tevékenységét érdemben megkezdte. Az Egyesületnek már közel 100 tagja van, de a belépési kérelmek sorozatosan érkeznek az Elnökséghez.

Az Egyesülettel kapcsolatban további információt az alábbi elérhetőségeken keresztül kaphat: postai cím: 1053 Budapest, Ferenciek tere 3. III/10; e-mail: zoltan.kereso@seak.axelero.hu

Reméljük minél több magyar, az EU jog iránt érdeklődő, azt hivatásszerűen művelő jogász köszönhetünk rövidesen a magyar FIDE Egyesületben illetve a FIDE hazai és külföldi rendezvényein egyaránt!

Kereső Zoltán

V. évfolyamos joghallgató, KGRE ÁJK
A FIDE MT Egyesület Elnökségi tagja

Mezei Péter:

A szerzői jog története a törvényi szabályozásig (1884: XVI. tc.)

Mottó

„Ha a kovács egy patkót készít, senki sem vonja kétségbe azon jogát, hogy egyedül és kizárólag rendelkezessék keze munkájának e produktuma fölött... Épen oly világosnak, kétségbevonhatatlannak s sérthetetlennek tekinti napjainkban minden jogállam az írónak, s általában a szellemi termelőnek ama jogát is, hogy szellemi munkájának produktuma fölött kizárólag intézkedjék.”

/ Molnár Antal, 1874 /

1. A szerzői jog létrejöttének, kialakulásának körülményei, jelentősége

A szerzői jog¹ a magánjog terminológiájával élve a következőket jelenti: „a szerző vagy jogutódjának kizárólagos joga valamely az irodalom vagy a művészet körébe eső szellemi termék felett.”²

Balás P. Elemér véleménye szerint a szerzői jog a személyiségi jogban gyökerezik, szabályai pedig a dologi joghoz is közelítik, vagyis a szerzői jog nem egyéb, mint „a személyiségnek dologi joga”.³ Alföldy Dezső a szerzői jog kifejezésre a szellemi, illetve az ész szüleményeinek tulajdonjoga megjelöléseket is használja.⁴

Mit tekinthetünk a szerzői jog leglényegesebb motívumának? A szerzők tulajdonjogának biztosítását a bitorlás (korábban: utánnomás) elleni védelem útján. Az utánnomás „a nyomtatványokban megjelent irodalmi és művészeti termékeknek a jogszerű kiadó-tulajdonos s illetőleg jogutódja tudta és beleegyezése nélkül, más által, nyerészkedés

---

¹ Németül: Urheberrecht, Autorrecht; franciául: propriété littéraire et artistique, droit d’auteur; angolul: copyright

² Magyar Jogi Lexikon VI., Pallas irodalmi és nyomdai Rt.: Budapest, 1907: 397.

³ Balás P. Elemér: Szerzői jog. – in: Szladits Károly: Magyar Magánjog I. Grill Kiadó: Budapest, 1941: 664.

⁴ Alföldy Dezső: A magyar szerzői jog. Grill Kiadó: Budapest, 1936: 15.

végett sajtó útján önkénytelenül eszközlött újabb többszörözésre is.”⁵ Ez a meghatározás tartalmi elemei közül csak egy ponton hibás, ahogy erre *Arany László* is rámutatott, nem védi ugyanis a nyilvános előadásokat, sőt a képzőművészek alkotásait sem (egy szobrászművet nem lehet sajtó útján többszörözni). Ezért látta Arany sokkal helytállóbbnak a „bitorlás” kifejezést.⁶

Az utánnomás – *Molnár Antal* fejtegetése szerint – a kiadót veszélyes helyzetbe sodorhatta: ha az általa kiadott könyv nem tett szert nagy népszerűsége, akkor elúszott a költségek fedezésére és az írói tiszteletdíjra fordított befektetése, ha azonban a könyv nagy számban fogyott, akkor a nyereszkeskedni vágyók is kiadták a maguk példányait, amelyek viszont minden bizonnyal (legalább az írói tiszteletdíjjal) olcsóbbak voltak. Ez pedig azt vonhatta maga után, hogy az olvasni vágyók inkább az olcsóbbat vették, komoly anyagi károkat idézve elő ezzel a kiadóknak, s nagy hasznot hozva a bitorlóknak. Ez pedig természetesen lelohaszthatta a kiadók vállalkozási kedvét.⁷ Szerencsére el lehet mondani, hogy bár ez egy logikus gondolatmenet, soha nem következett be e pesszimista eredmény, mindig voltak, akik megpróbálkoztak a könyvkiadással, és sokak a negatív hatások ellenére sem hagytak fel e nemes foglalkozással.

A védelem sem egyik napról a másikra alakult ki. Két fontos tényező együttes hatása indukálta a középkor végén a szerzők ilyenén formájú megbecsülésének megindulását, miket hosszú idő után követett egy harmadik elem.

Elsőként a **könyvnyomtatás** technikájának feltalálását kell említeni, melyet **tárgyi oldalként**, illetőleg technikai vagy *dologi körülményként* szokás jelölni. Utóbbi kifejezést Balás használta, s ilyenkor azt hangsúlyozza, hogy „a szellemi alkotás egy dologi szubsztrátumot kíván, amely... maga is *dinamikus dologi szemlélet* alkalmazásának eredménye”.⁸ Ez pedig annyit jelöl, hogy „a szellemi alkotás forgalomra képessé, vagyis áruvá válik”.⁹

Knorr Alajos azt emelte ki, hogy a leírás általi többszörözésből jelentékeny haszon nem származott.¹⁰ Az érdekkutató jogtudomány egyik jelentős képviselője, *Rudolf Müller-Erzbach* lényegileg ugyanezt mondta, mivel véleménye szerint a szerzői jog védelmét annyiban determinálta a könyvnyomtatás technikájának kifejlődése, hogy az addig jellemző, kézzel történő másolás (mely nélkül az írott munkák terjedése egyébként elképzelhetetlen lett volna) egyszerűen nem hordozhatta magában az érdeket, hogy megvédjék, *hiányzott* ugyanis az *értékesíthetőség garanciája*. Vagyis a *sokszorosítás lehetőségének megjelenése – a szellemi alkotások értékesíthetőségén keresztül – előtérbe helyezte a személyi és a szellemi érdekek megóvásának szükségességét*.¹¹

---

⁵ Kelemen Mór: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez. Budapesti Szemle, kiadó: Ráth Mór: Pest, 1869/XIV. 305-306.

⁶ Arany László: Az írói és művészi tulajdonjogról. Budapesti Szemle, kiadó: Ráth Mór: Budapest, 1876/XX. 252.

⁷ Molnár Antal: Az irodalmi szerzőjog. Magyar Igazságügy, kiadó: Zilahy Sámuel: Budapest, 1874/I. 223-224.

⁸ Balás: Szerzői jog, 664.

⁹ Balás: *uo.*, 684.

¹⁰ Knorr Alajos: A szerzői jog magyarázata. Ifj. Nagel Otto kiadása: Budapest, 1890: III.

¹¹ Nizsalovszky Endre: Fogalomkutató és érdekkutató jogtudomány, a szabadjogi iskola és a tiszta jogtan. – in: Tanulmányok a jogról. Akadémiai Kiadó: Budapest 1984: 15. – ugyanezen véleményt lásd: Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 305. – Molnár: Az irodalmi szerzőjog, 223.

Másrészről viszont kiemelést érdemel egy fontos *eszméletörténeti körülmény*, az **individualizmus** megjelenése is.

A középkor művészeti alkotásait még az anonimitás jellemezte, azonban a reneszánsztól, ahogy azt *Jacob Burckhardt* művészettörténész írta: „teljes erejével *feltámad a szubjektív elem*, az ember szellemi egyéniség lesz és így ismer magára... Senki sem idegenkedik attól, hogy feltűnjék, hogy más legyen és másnak tessenek, mint a többi ember”¹². A művészek arra törekedtek, hogy nevüket a koruk és a jövő is megismerje. Ezzel a változással az **alanyi oldal** is kialakult.¹³

Harmadrészről – és ez már az elmúlt két évszázadra értendő – ki kell emelni azt a **társadalmi igényt**, hogy az emberek szellemi produktumok birtokosai lehessenek. Ezt lehet **fogyasztási oldalnak** nevezni. „Hol a tudományos műveltség és literaturai időtöltés még nem vált szükségessé, ott kelete sincs a szellemi munkáknak, ott az írói foglalkozás nem keresetág”.¹⁴ Amint azonban a kereslet megnőtt, úgy lépett előtérbe a szellemi megbecsülés mellett a vagyoni védelem szükségessége is. Immáron nem volt mindegy, hogy az alkotásból származó haszon az arra jogosult, vagy más, arra illetéktelen személy kezébe került-e.

2. A védelem fejlődéstörténete

A forma tekintetében kialakult sorrend történeti és logikai is egyben.

Noha a római jogban is voltak már olyan „szerződések”, melyek a szerző, valamint a könyvkereskedők között az irodalmi munkák többszörözésére álltak fenn, s ennek keretében a kiadói jogot a kereskedő üzleti szokásai védték, azonban ezen ügyletek jogi védelemben nem részesültek, mert sem a jogforrások nem említik az írói művek többszörözésének jogát, sem kereset nem létezett, mellyel az esetleg fennálló igényt érvényesíteni lehetett volna¹⁵.

Első „jogi” forrásokként az uralkodó vagy más főhatóságok által *pusztán egyeseknek nyújtott privilégiumok* (régies kifejezéssel: *kiváltságok, szabadalmak*) jelentek meg, melyek „vagy a szerzőnek, vagy a kiadónak, de régebbi időben kiválólág és rendszerint csak a kiadónak adattak.”¹⁶

Kialakulásuk oka az volt, hogy a recipiált római jog léte akadályozólag hatott civiljogi szabályok kialakítására, s természetesen belső jogi normák sem léteztek korábban. Ezért kizárólag az egyedi esetekben nyújtott kiváltságok útján lehetett az utánnyomások ellen fellépni, avagy a könyvnyomtatást egyes emberek kezébe lehelyezni.¹⁷

E szabadalmak lényege tehát az volt, hogy a kiadó – a fejedelem, vagy más felügyeleti joga mellett – „monopólium” keretében szerzett jogot könyvnyomtatásra és kiadásra.

---

¹² Burckhardt, Jacob: A reneszánsz Itáliában. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata: Budapest, 1978: 94.

¹³ E jelenség a XIII. század végétől bontakozott ki Itáliában, ezt követően jutott el a német területekre, ahol Johannes Gutenberg 1455-ben vonult be a történelembe nyomdagépével.

¹⁴ Toldy (Schedel) Ferencz: Néhány szó az írói tulajdonról. Athenaeum, 1838: 712.

¹⁵ Knorr: A szerzői jog magyarázata, III-IV. – Kenedi Géza: A magyar szerzői jog. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat: Budapest, 1908: 7. – Apáthy István: A szerzői jogról szóló törvény. Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből, 8. kötet, kiadta: MTA: Budapest, 1887: 10.

¹⁶ Knorr: A szerzői jog magyarázata, V.

¹⁷ Molnár: Az irodalmi szerzőjog, 225.

Jogszabály hiányában a kiváltság-levelekben határozták meg, hogy mely művekre vonatkozik a privilégium (tipikusan a jövőre nézve mondták ezt ki, de korábbi alkotások többszörözése is megengedhető volt), mi a kiadó és a szerző között fennálló jogviszony tartalma, és az időbeliség is lefektetésre került.¹⁸

A szabadalmaknak két nagy fajtáját lehet megkülönböztetni. Az egyik típus *általánosságban* biztosította a könyvnyomtatást a privilégiumlevelet szerzőnek, egyúttal mindenki mást eltiltott e tevékenységtől. Példaként a Velence városától Johann Speier részére 1469-ben kiadott privilégiumot hozhatjuk.

A másik nagy kategória *konkrét* könyvek nyomtatását tette lehetővé, ezúttal is mindenki másnak egyidejű kizárásával. Az ezzel kapcsolatosan idézni szokott példa: Henrik bambergi püspöknek 1490-ben a hamburgi miséskönyv nyomtatására szerzett jogosultsága.

Ami Magyarországot illeti: e téren komolyabb lemaradás nem volt tapasztalható, hisz például 1584-ben a nagyszombati főiskola megszerezte a Corpus Iuris Hungarici kiadásának kizárólagos jogát, s mindezt a privilégiumlevélben rögzített azon záradék tudatában, hogy a más általi utánnomás (thypographia) és jogtalan árulás tíz arany márkával volt büntetendő.¹⁹

A privilégiumok helyét Nyugat-Európában is csak lassan váltotta fel az *egész országra hatályos törvényi szintű szabályozás*. Elsőként Angliában, 1709-ben (Stuart Anna uralkodása alatt) fogadtak el ilyen statutumot, az igazi törvényhozási hullám azonban csak a XVIII. század végétől indult be (részletesebben lásd: 5.3. pont). A törvényeket rendszerint a mindenkor uralkodó állam- és gazdaságpolitikai szempontok determinálták, és a privilegiális rendszer nyomait még erőteljesen magukon viselték. A magyar országgyűlés több – XVIII. század végi, osztrák – rendelet és magyar jogalkotási kísérlet után csak 1884-ben fogadott el e tárgyban törvényt.

A harmadik lépcsőfokot a *nemzetek közötti szerződések és egyezmények* jelentik: felismerve, hogy a védelem szükségessége az országok határait átlépi. Az ilyen két- vagy többoldalú nemzetközi szerződések aláírói belső szabályozásukat úgy alakították, hogy az a kontraktusba foglaltaknak a lehető legteljesebb mértékben megfeleljen.

Magyarország elsőként az osztrákokkal, 1887-ben *kötött* ilyen megállapodást, mely az irodalmi és művészeti művek szerzői jogának kölcsönös oltalmáról rendelkezett.²⁰ A XIX. században még Olaszországgal (1890), Nagy-Britanniával (1893) és Németországgal (1899) került sor hasonló államszerződés megkötésére.²¹

A többoldalú nemzetközi szerződések közül kiemelés érdemel a Berni Uniók egyezmény, mely 1886-ban született, ennek hazánk viszont csak 1922-ben lett részese. Nem

---

¹⁸ Knorr: A szerzői jog magyarázata, V. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 7.

¹⁹ Toldy (Schedel) Ferencz: Az írói tulajdonról. Budapesti Szemle, kiadó: Heckenast Gusztáv, 1840: 192. – Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 306-307. – Molnár: Az irodalmi szerzőjog, 225. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, V. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 7.

²⁰ Ez viszont nem azt jelentette, hogy hazánkra ne lett volna hatályos más nemzetközi szerződés. Ez alatt az Ausztria és a pápai államok, illetőleg Szardínia között 1844-ben létrejött egyezmény, az Ausztria és Franciaország között 1866-ban megkötött szerződés (amit az 1867. évi 16. t.c.z.-vel hirdettek ki, így tehát hazánkra is kiterjedt, de nem mi kötöttük), valamint az 1868-as magyar-horvát kiegyezés érthető.

²¹ Corpus Iuris Hungarici. Franklin Társulat: Budapest, 1897: 47.

mellékesen ez a tény is erősen hozzájárult az 1921. évi LIV. tc., vagyis a második szerzői jogi törvény elkészítéséhez.

Ha e három formát tüzetesebben szemügyre vesszük, látni kell, hogy az egyeditől mindinkább eljutunk az általánosig. A privilégiumokat ugyan az uralkodók adták ki, azonban csak egy-egy személy részére, azért, hogy – általában egy – könyvet nyomtasson, egyidejűleg eltiltva mindenki mást e tevékenységtől. Így ez csak a város(állam)ok illetékességéhez tartozókkal szemben biztosíthatott igényérvényesítési lehetőséget.

A törvények – anélkül, hogy a kiadókat elfelejtették volna, mégis – a szerzőkre koncentráltak, s ennek keretében mindenkinek (aki egyedi alkotással rukkolt elő) biztosították a jogvédelmet, mindenki mást pedig, aki az ország területén bitorlást (utánnyomást) követett el, büntetéssel fenyegettek.

A nemzetközi szerződések a legáltalánosabban határozták meg a szerzői jogi védelem kereteit, mintegy generálklauzulák formájában. Ennek keretében a külföldi alkotások is oltalomban részesültek, a tényleges anyagi és eljárási szabályokat azonban mindig a nemzeti szabályok tartalmazták. Érdekességként meg lehet említeni, hogy a külföldiek védelme nem kizárólag nemzetközi szerződések formájában lett volna megvalósítható. Szemben a hagyományos felfogással (így az osztrák vagy általában a német jogszabályok kifejezetten engedélyezték a külföldi írárok utánnyomását) találni arra is példát, hogy a *nemzeti törvények* a külföldieknek a belföldi lakosokkal minden tekintetben egyenlő védelmet biztosítottak. Így (bár 1840-ig egyedülként, de fontos példaként szolgálva) Szászország 1773-ban – 1836-ban megújítva – a fentiek szerint rendezte e helyzetet, mindössze azt kívánta meg, hogy a lipcsei könyvvizsgáló testületnél e személy bejegyzését kérje és kiadói jogát bizonyítsa, ennek teljesítése esetén pedig kiadói bizonyítványt kap, amelynek birtokában a szász törvény szerint idézheti bíróság elé az utánnyomót.²²

A szerzői jogi védelem tárgya, vagyis a védett alkotások tekintetében elmondható, hogy bár eleinte csak az írói művek utánnyomását tilalmazták, ezt a technika fejlődésével mind gyorsabb tempóban követte az előadások, majd a képzőművészeti alkotások jogi védelme (részletesebben lásd: 5.1. pont).²³

3. A szerzői jogi védelem egyes jelentősebb külföldi államokban

E fejezetben hat államban – az első magyar törvény megalkotásáig – végbement folyamatokat tekintem át röviden.

Ahogy az már fentebb elhangzott, az első törvényi szintű szabályozás 1709-ben, **Angliában** valósult meg. Ebben csak az írókat részesítették összesen 14 évre védelemben. Ezt a rézmetszetekre egy 1734-es, a térképekre pedig egy 1766-os parlamenti határozattal terjesztették ki. Mindezeket megelőzően, 1623-ban a feltalálók részére egy törvény útján –

---

²² Toldy: 1840: 205-206.

²³ Balás P. Elemér: Szerzői magánjogunk de lege ferenda. – in: Acta Juridica: Menyhárt Emlékkönyv, Szerk.: Túry Sándor Kornél, Szeged, 1938: 16.

egyúttal kiküszöbölve minden addigi privilégiumot – biztosították találmányaik kizárólagos használati jogát.²⁴

Egy későbbi, 1842-es végzeménnyel az írókra vonatkozó addigi szabályokat felülvizsgálták (a védelmi időt is kiterjesztették), s emellett a művészi tulajdonra, a nyilvános felolvasásokra és a színművek nyilvános előadására vonatkozó új szabályok is kialakításra kerültek.²⁵

Érdekes, hogy a szerzői jog kodifikációja legerősebben társadalmi és politikai átalakulásokkal egybekötve, a polgári forradalmak során következett be. Ilyen fejlődésről lehet szólni az **Amerikai Egyesült Államok** tekintetében, amelyeknek a tárgykört érintő első törvénye 1790-ben, három évvel az alkotmány elfogadása után készült el. Ezt 1831-ben egy másik törvény váltotta fel.²⁶ A védelmi idő tekintetében azonban ez utóbbi megtartotta az 1790-es törvény koncepcióját (ennek ismertetését lásd: 5.2. pont)

Az Amerikai Egyesült Államok mellett **Franciaországban** is a forradalmi jogalkotás keretei között került sor a szerzői jogi törvény meghozatalára. Noha már 1613-ból (Toldy 1618-at ír) a könyvkereskedési rendszabály az utánnomás tekintetében komoly büntetéseket helyezett kilátásba, mégis a XVIII. század végéig a privilegiális mód dominált.

A királyság idején (1777-ben) az írói tulajdon biztosítására hozott törvényt a forradalom során, mint kiváltságot, eltörölték. Helyette a nemzetgyűlés két 1791-es törvénnyel biztosította a drámai művek nyilvános előadásának jogát a szerzők részére, és érdekes módon az írók és művészek szerzői jogát csak két évre rá, 1793-ban foglalták törvénybe. Ezekkel a szabályokkal azt a gyakorlatot szüntették meg, hogy a nyomdai mű (gyakorlatilag a nyomda, a kiadó) részesüljön védelemben, egyúttal pedig a szerzők jogait is bővítették, ugyanis az ő engedélyükre volt szükség a sokszorosításhoz, az értékesítéshez és a nyilvános előadáshoz.²⁷

A szerzői jog bővítését végezte el két 1810-es rendelet, valamint két törvény (1844-ből és 1854-ből). Utolsóként egy zátonyra futott törekvésről kell szólni: az 1862-ben kiküldött bizottságnak nem sikerült a törvényhozás számára is elfogadható, az írói és művészi tulajdonra vonatkozó egységes törvényjavaslatot kidolgozni.²⁸

Olaszország történelmi helyzetét ismerve a jogvédelem két fázisa különböztethető meg. Az olasz „újja alakulás” előtt az egyes tartományokban összességében elégtelen törvények léteztek.

Nápolyban és Szicíliában 1819-ben született az első törvénykönyv, melyet később, 1828-ban megerősítettek.

---

²⁴ Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 308. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, VI. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 8.

²⁵ Knorr: A szerzői jog magyarázata, VI.

²⁶ Toldy: 1840: 196., 198. – Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 309. – Lontai Endre: Szellemi alkotások joga. Eötvös József Könyvkiadó: Budapest, 2001: 13.

²⁷ Vékás Lajos: Joseph Haydn „szerződésszegései” és a modern szerzői jogvédelem kezdetei. Magyar Tudomány 2002/4: 397.

²⁸ Toldy: 1840: 192-194. – Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 308. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, VI. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 8.

Szardíniában 1826-ig létezett a privilegiális (kiváltsági) rendszer. Az ekkor kiadott szabályrendelet csupán korlátozott tulajdont biztosított (15 évre) azon munkáknak, „melyeket a király arra méltónak fog tartani”.²⁹ Tartalmilag legalább ilyen hibás volt a két évre rá megalkotott törvény, mely ugyan deklarálta a szerzői tulajdonjogot, de nem határozta meg, „hogyan és meddig” érvényesül az.

A *Lombard-velencei királyságban* „védve volt az írói tulajdon belső utánnomása és külföldi utánnomatok behozatala ellen; de a tulajdon az örökösökre nem ment át”.³⁰

Az olasz újjáalakulás után 1865-ban törvényt hoztak a szellemi termékek szerzőit megillető jogok megvédéséről, mely jogszabály kiterjedt büntetési rendszert épített ki. A jogtalan közzététel illetve az utánnomás 5000 lírás pénzbüntetéssel is sújtható volt, s amennyiben a kifejtett magatartás eltulajdonításnak vagy csalásnak minősült, még ennél komolyabb büntetésekre is számítani lehetett.

A **német** tartományok az Allgemeines Landrechtet megelőzően, hasonlóan az olasz állapotokhoz, külön-külön rendezték saját területükön a szerzők jogait (például: Szászország – 1673, Hannover – 1686). A kiváltság alapján kiadható könyvek mellett az olyanokat, amelyekre nézve nem biztosítottak privilégiumot, egyaránt védték büntető intézkedésekkel, azonban a külföldön megjelent könyvek utánnomása gyakorlatilag korlátoktól mentes volt.

Ezt az elvet fogalmazta meg az ALR, aminek azonban gyakorlati jelentősége csak hat, 1832-es jogszabály kibocsátása után lett, melyeknek elveit a német szövetség partikuláris törvényhozásai is érvényre juttattak (így: Poroszország 1837-es és 1854-es, Württemberg 1838-as, Szászország 1844-es törvényeivel, az ausztriai örökös tartományok az 1846-os nyílt paranccsal, Baden egy 1847-es rendelettel, Bajorország pedig 1865-ös törvényével).

A német birodalmi alkotmány a szellemi tulajdon védelmét a szövetség törvényhozási tárgyai közé sorolta. Ezt követően az 1876. január 9., 10., 11.-ei törvények a szerzői jogot teljes egészében kodifikálták, ide véve a fényképeket, és a mustra vagy mintaoltalom iránti intézkedéseket is.³¹

Ausztriában az 1775-ös rendeletet, ami a szellemi munkák védelmére volt hivatott, 1846-ban egy cs. kir. rendelet váltotta fel, mely kifejezetten a jogosulatlan közzétételt, az utánnomást és az utánképzést tiltotta. E két jogszabály a mi jogtörténetünkben is ismert, ahogy az majd az elkövetkezőkben látható lesz.

4. A szerzői jog szabályozása hazánkban³²

Ez igen változatos képet mutatott, a történelmi képet ismerve, erősen az osztrákokhoz kötődve, azonban a magyar szellemiség is megmutatta, hogy kiváló művelői vannak e

---

²⁹ Knorr: A szerzői jog magyarázata, VII.

³⁰ Toldy: 1840: 196-197. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, VII.

³¹ Toldy: 1840: 199-200. – Kelemen: Adatok az írói tulajdon jog hazai történelméhez, 307-308. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, VII-IX. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 8.

³² A kérdéskör legújabb feldolgozása az első Szjt. utáni időszakra koncentrálna: Petkó Mihály: A szerzői jogi szabályozás története. Collega 2002. VI/5. 23-27.

területnek, legtöbbször azonban a „sors fintora” győzedelmeskedett a magyar törekvésekkel szemben.

A szerzői jog magyarországi szabályozása kiindulópontjának a *Takács Ádám* által a törvényhozókhöz intézett felkiáltást tekinthetjük, melyben a gönyi református lelkész arra hívta fel a helytartótanács figyelmét, hogy a halotti beszédeit kiadó Paczkó pesti nyomdász munkáját megbecstelenítve Landerer nyomdász az egész kötetet utánnyomta. Az ezzel okozott kár miatt Paczkó elállt attól, hogy a második kötetet is kiadja, félvén, hogy azt Landerer ismét elorozza.³³

E tisztességtelen eljárás folytatásának megakadályozása végett fordult a lelkész a helytartótanácshoz, melynek folyamánként került kiadásra az 1793. november 3-i 12157. sz. királyi rendelet, mely az Ausztriában 1775. február 11-én kelt rendelet javított változata volt. Ez a belföldi utánnyomást kemény büntetéssel valamint elkobzással, illetve a szerző részére nyújtandó kárpótlással szankcionálta. Mindez nem állt azonban a külföldön megjelent és már belföldön más által utánnyomott könyvekre: ezeket bárki szabadon kiadhatta. Kiterjesztette a jogvédelmet az író jogutódjára (cessionarius) is, valamint a későbből jól ismert elévülés intézményét is megfogalmazta, vagyis azt, hogy bizonyos, a szerző halálától számított idő elteltével a mű „köztulajdonba” kerül, és bárki szabadon kiadhatja, de ennek részletes szabályait nem rögzítette. Az új kiadásnak azonban alapvető feltétele volt a szerző (vagy jogutódja) beleegyezése, a cenzúrát érvényesítő könnyvizsgálói engedélyt (imprimaturt) ugyanis csak ennek megléte esetén adták meg.³⁴

1794-ben, egy másik királyi rendelettel (1812. sz.) mindezt a kölcsönösséggel (reciprocitással) egészítette ki, mely szerint az Ausztriában nyomtatott munkákat Magyarországon tilos utánnyomni, és a magyar területeken kiadott művek tekintetében ugyanezt a védelmet biztosították az osztrák utánnyomásokkal szemben. E szabály egészen a már fentebb említett magyar-osztrák nemzetközi szerződés (1887. évi IX. tc.) megkötéséig hatályban maradt.³⁵

A védelem azonban fejletlennek bizonyult, hisz a bírósági út helyett csak a cenzúrát megfogalmazó „előzetes út” létezett (e kérdésről lásd részletesebben: 5.3. pont).

A védelemben részesített művek köre tovább bővült az 1831. április 22-én kelt 4232. sz. udvari rendelettel, mely a „rajzolatokra és rézmetszetekre” is kiterjesztette a védelmet. Kivételt képeztek azonban a folyóiratok mellett megjelentetett „divatképek és rajzok”, még ha nem is vétettek az akkor irányadó cenzúra-szabályok ellen.

A XIX. század dereka táján azonban hazánk irodalmi, tudományos és politikai élete is fellendült, amelynek erőteljes segítsége volt a sokszorosítás, hisz így az egyre több,

---

³³ Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 311. – Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 226.

³⁴ Toldy: 1840: 211-213. (ő azonban tévesen, vagy nyomtatási hiba folytán 22157. sz. rendeletről írt) – Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 311-312. – Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 226., 227-228. – Kovács Gyula: Mi a jogunk s milyen legyen a törvényünk az írói és a művészi munka védelmében. Különlenyomat a Magyar Igazságügy 1882. évi folyóiratából, Pesti Könyvnyomda Rt.: Budapest, 1882: 2-3. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, X-XII. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 9.

³⁵ Knorr: A szerzői jog magyarázata, XI. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 9.

változásra vágyó emberhez eljuthattak a magyar gondolatok. Egymás után jelentek meg a folyóiratok (Aurora, Tudományos Gyűjtemény, Koszorú, Athenaeum, Figyelmező, Pesti Divatlap stb.), egymást követték a szebbnél-szebb irodalmi alkotások (Bánk bán, Himnusz, Zalán futása, Csongor és Tünde, Szózat, A falu jegyzője és Petőfi versei stb.) és nem lehet elfelejteni az olyan zeneműveket sem, mint például a Himnuszt megzenésítő Erkel művet, vagy Erkel egyéb operáit. De a magyar színjátszás is komoly fejlődésen ment keresztül, és a képzőművészeti alkotások sorát is említhetnénk (például Barabás Miklós és Zichy Mihály festményei).

A meglódult fejlődéssel egyidejűleg érkeztek panaszok a szerzői jogokkal való visszaélésekről. *Kunoss* panaszosan szólalt fel „Szófüzér” című kötetének jogosulatlan utánnomása ügyében.³⁶ Ugyanerről számolt be Toldy is, valamint példaként hozta még fel a nevezetes G.N. betűjeles személy másik utánnomását: Berzsenyi Dániel örökösének engedélye nélkül adta ki a költő verseinek több mint felét „Anthologia” címmel. De ugyanilyen visszaélésnek lett áldozata *Szenvey* is, aki Schiller verseit fordította, s mikor odajutott, hogy publikálhatott volna, már jött Erdélyből a kötet: „Schiller Fridrik versei, kiadta magyarul Soproni Fidler Ferencz”.³⁷

Az első, igen jelentős írások a témakörben *Toldy (Schedel) Ferencz* nevéhez köthetők. Előbb 1838-ban az Athenaeum hasábjain publikált, majd ennek átdolgozott és továbbfejlesztett változatát 1840-ben a Budapesti Szemlében adta közre.

Alapvetően ki kell emelni, hogy ezen írásaiban, hasonlóan másokhoz, ő is csak az írókra helyezte a hangsúlyt. Ezért csak az *írói tulajdon* definícióját adta: „mind az, mit saját, akár belső tehetségeinkkel, akár külső eszközeinkkel, idegen jogok' sérelme nélkül szerzünk, elvehetetlen igaz tulajdonunk”.³⁸

E tulajdoni jelleg elismerését 1838-ban még három tényezővel magyarázta, az 1840-es írásában azonban már csak kettőt találhatunk meg ezek közül. Egyfelől *eredeti birtoknak* aposztrofálja az írói tulajdont, mivel egy alkotás a mindenkivel veleszületett tehetség gyümölcse (= telek), másfelől *szerzett birtok* jellege is van, mivel „arra, hogy valaki magát íróul képezhesse, idő kell, melly alatt a' helyett bármi anyagi birtokot kereshetne, készültek 's anyagi eszközök szükségesek, mik költséggel járnak (= investitionális tőke)”.³⁹ E két elemhez 1838-ban még azt társította, hogy „*erkölcsi tekintetben* is mindenkinek felett tisztelendő birtok, mint a' melly a' legnemesb tehetségek' legnemesb célokra fordításának gyümölcse (= publicus érdem)”.⁴⁰

Az írói tulajdont három szempontból is vizsgálta (melyek a hatályos jogunkban a szerző jogai címszó alatt lelhetőek fel). *Históriai* szempontból kizárólag a szerző joga, hogy

³⁶ „A' 'Szófüzér' 3. kiadása tudtom 's jóváhagyásom nélkül történnén, sőt mi több, annak bővítése a' kiadó által idegen kezekre bízattván... nyilatkoztatom, hogy én Szófüzérem 3. kiadatát, mint idegen kéz által megkorcsítottat, művemnek el nem ismerem, 's az illy írói bitorlásoknak mindenkorra ünnepélyesen ellenmondok. Fölszólítom egyszersmind a' munka hirdetése alatti G.N. betű névjeles urat, nevezze meg magát nyilvánosan, 's adja elő azon okokat, mellyeknél fogva jogosítottnak érzé magát, az én megbízásom v. fölhatalmazásom nélkül, munkámon olly változtatásokat tenni, mellyek, mint szerzőnek, egyedül csak nekem szabadosak.” – Figyelmező, 1837/21.: 174.

³⁷ Toldy: 1838: 713-714.

³⁸ Toldy: 1840: 157.

³⁹ Toldy: *uo.*, 158.

⁴⁰ Toldy: 1838: 705.

művét a magáénak vallja, ideértve a vele járó kockázatokat is. *Erkölcseleg* nézve a szerző hatalmában áll művét megváltoztatni, javítani, összevonni és bővíteni, átdolgozni, megsemmisíteni, valamint művének neve alatti terjesztését gátolni, megtiltani. *Kereskedelmi* szempontból az írói tulajdon keresetszerzési forrás, a kereskedés tárgya.⁴¹

Az írói tulajdon alanyának a szerzőt (eredeti joggal), a kiadót (átvitt vagy származtatott joggal), valamint (elhagyás folytán) a közösséget tartotta.⁴² Toldy eddig elhangzott elképzeléseiből tehát az következik, hogy a kiadó jogosultságot legfeljebb csak kereskedelmi alapon szerezhet, vagyis jogköre korlátozott, akárcsak a közösségé, amely kizárólag a többszörözésre válhat jogosulttá, arra is csak *derelictio* vagy (és ezt Toldy idézett helyen nem írta közvetlenül) a védelmi idő eltelte után.

A Budapesti Szemlében megjelent cikkének utolsó húsz oldalán anélkül, hogy ezt kimondta volna, vagy szakaszokba öntötte volna, egy haladó természetű javaslatot készített a törvényhozók számára, benne olyan kérdések kifejtésével, mint a színművek jogi sorsa, az oktatók előadásainak leírásából és hozzájárulás adása nélkül történt kiadásából folyó viták rendezése, a fordítás és az idézés, a névtelenül vagy álnéven való megjelentetés, az elhagyás, az elévülés stb.⁴³

A törvényalkotás elkötelezett hívének mutatkozott hosszú időn keresztül a Kisfaludy-társaság. Az első próbálkozásuk 1844-re datálható, amikor a Bajza Józsefet, Bártfai Lászlót, Bertha Sándort, Fáy Andrást, Fogarasi Jánost, Kiss Károlyt, Simon Florentet és Vörösmarty Mihályt felvonultató választmány, egy – Arany László véleménye szerint – „gyarlónak” nevezett tervezetet dolgozott ki. E javaslat pontosítások végett került *Szemere Bertalan*hoz, aki erősen az 1837-es porosz szerzői jogi törvény, valamint az 1843-as magyar büntetőjogi koncepció hatása alatt készítette el a végleges változatot.⁴⁴

E javaslat komoly méltatás tárgya lehet, még hozzá több okból is. Egyrésztől kiterjesztette a védelem körét (az írói művek mellett a színművek, zeneművek, rajz és festészeti művek kerültek meghatározásra), másrészt a védelmi időt is az átlagostól eltérő 50 évben határozta meg, mert így mind a szerző, mind a jogutódja nagyobb biztonságban érezhette magát. A Nemzeti Múzeum részére fizetendő pénzbüntetés dominált (fizetési képtelenség esetében ez fogságra volt cserélhető), de a károsult kárának megtérítésére is sor került a magánjogi szankciónak minősülő kárpótlás megfizetésére való kötelezés folytán. Elévülhetetlen érdeme volt még az, hogy eljárásjogi szabályozást is adott.

Meg kell említeni továbbá olyan tényezőket is, melyek a tervezet *haladó szelleméről* tanúskodtak. Ilyennek tekinthetjük azt az elképzelését, hogy az akkor irányadó öröklési jogi gyakorlattal szemben – mely egyébként a reformkori politikai csatározások egyik leginkább ostromlott bástyája volt – a túlélő házasárs ne haszonélvezeti jogot nyerjen az alkotásra, hanem tulajdonjogot.

Javaslatának 47.§-ában azt rögzítette, hogy „egyszersmind e törvény védelme addig is, míg az Erdélyeli viszonygyelülés megtörténék, az erdélyi írók és művészek jogainak biztosítására is kiterjesztetik”. Vagyis a politikai célként megfogalmazott (kitűzött)

⁴¹ Toldy: 1840: 164-167.

⁴² Toldy: *uo.*, 169-172.

⁴³ Toldy: 1840: 215-237.

⁴⁴ A javaslattal részletesen foglalkozik: Balogh Elemér: A Szemere-féle szerzői jogi törvényjavaslat – in: Szemere Bertalan és kora, I. Szerk.: Ruszoly József. Miskolc, 1991, 149-172.

egyesülést megelőlegezendő a szerzői jogi védelem kiterjesztésére törekedett a keleti területek tekintetében.

A Javaslat utolsó szakaszában annak az alapvető elvárásnak igyekezett hangot adni Szemere, hogy a készülőben lévő törvénnyel ellenkező minden más törvénynek, szokásnak és kiváltságnak hatályát kell vesztenie. Ez a lépés ugyanis elengedhetetlennek tűnt ahhoz, hogy a magyar „szerzői jog” levetkőzze feudális jellegét. Azt is el kívánta érni, hogy a szokásjog helyett törvény szabályozza a szerzői jogot.

Noha „a magyar törvényhozás története nem mutathat föl e részben szebb, jelesebb példányt”,⁴⁵ mi több, ellenszavazat és módosítás nélkül jutott az uralkodó elé, az mintegy visszadobta, indoklásában arra helyezve a hangsúlyt, hogy „a törvényjavaslatban kitézött elvek... részint nagyobb világosság, részben némely hézagok kipótlása tekintetéből... módosítottassék.”⁴⁶ A visszaküldött javaslatot azonban az időközben feloszlott országgyűlésnek nem volt lehetősége ismét vizsgálat tárgyává tenni. Az igazi indok azonban ott kereshető, hogy az uralkodó az ekkor már gőzerővel készülő osztrák szerzői jogi törvény (*Gesetz zum Schutze des literarischen und artistischen Urheberrechts*) életbe léptetési szándéka okán nem akarta megbontani az addigi (vagyis Ausztriára és a magyar területekre vonatkozó) egységet.⁴⁷

Az osztrák pátenst 1846. október 16-án tették közzé, egyúttal a király a kancellárt véleményes jelentés készítésére szólította fel a pátensnek Magyarországon való alkalmazhatósága tekintetében. Ez utóbbi a királyi helytartótanácsához „továbbította” az ügyet, mondván a Szemere-féle javaslatot újabb tárgyalásnak vessék alá, immáron az osztrák pátenssel való összhang megteremtése végett. A magyar királyi könyvbíráló főhivatal volt a következő állomás, amely jelentését 1847. július 27-én a király elé terjesztette. Mindezekre tekintettel készítette el *Jászay Pál* a maga tervezetét, amely azonban a felgyorsuló politikai események miatt tárgyalásra már nem került.⁴⁸ Hazánkban továbbra is az említett rendeletek maradtak hatályban.

A forradalom idején két olyan jelentős jogszabály is született, amelyek a témakört jelentősen érintették, azonban ezek egyike sem volt közvetlen szerzői jogi törvény. Elsőként az 1848. évi XVIII. tc.-et kell megemlíteni, mely a sajtó szabadságáról szolt, s ennek keretében *eltörölte a cenzúrát*. A nyomda felállításának feltételévé tették a kereskedőkről szóló 1840. évi XVI. tc. előírásainak betartása mellett a kötelező, 4000 forintnyi biztosíték letételét.⁴⁹ A könyvárusság pedig a kereskedelmi jog általános szabályai mellett mindenféle engedélytől mentesen volt üzhető. Az 1848. évi XXX. tc. a színházak felállításáról rendelkezett, de egyben azt is biztosította, hogy a *színműveket szabadon előadhassák*.⁵⁰

---

⁴⁵ Csengery Antal: Adatok Szemere Bertalan életrajzához. 2. közlemény, Budapesti Szemle, kiadó: Ráth Mór: Pest, 1869/XIII.: 251.

⁴⁶ Knorr: A szerzői jog magyarázata, XIII.

⁴⁷ Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 313. – Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 227-228. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 10.

⁴⁸ Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 314. – Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 228. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, XIII. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 10.

⁴⁹ A nyomdai üzlet teljesen szabadabbá csak az 1872. évi VIII. tc. rendelkezései folytán vált

⁵⁰ Knorr: A szerzői jog magyarázata, XIII-XIV.

Az említett 1846-os *pátenst* az Osztrák Polgári Törvénykönyv hazánkban történő alkalmazását elrendelő 1852. november 29-i *nyílt parancs* VII. cikke, 1853. május 1-ei hatállyal léptette életbe, s a „Törvény az irodalmi és művészeti tulajdonnak a jogosítatlan közzététel, utánnomás és utánképzés elleni védelmére” címet viselte.⁵¹ A cím egyértelműen jelzi, hogy a szabályozás a szerzők részére tulajdonjogot biztosít alkotásaik tekintetében, azonban ezt a magyar fordítás több esetben nem szó szerint adta vissza (1.§).

Védelemben részesítette az irodalmi termékeket és művészeti munkákat, melynek keretében külön nevesített olyan alkotásokat, mint a térképek, rajzolatok, az énekszövegek, hangszerzemények vagy a nyilvános előadások. A szerzőnek rendelkezési, többszörözési, közrebocsátási és átruházási jogot biztosított.

A védelmi idő főszabály szerint 30 évben lett meghatározva, de ennél rövidebb és hosszabb időkeretokről is rendelkezett. A zenei- vagy színművek előadására vonatkozó kizárólagos jog a szerző halálát követő 10 év után megszűnt. Ötven éves oltalomban részesültek a tudományos vagy művészeti intézetek által kiadott munkák. „Különös tekintetreméltó esetekben”, továbbá nagy költségekkel járó alkotások esetén az „álladalmi kormány által kiváltság alapján, a törvényes időhatáron túl is további bizonyos számú évekre kiterjesztetnek”.⁵² Ennek feltételül az előre történő kikötést jelölte meg a páten 17.§-a. Sőt „az álladalmi kormánytól közvetlenül kibocsátott iratok közzétételük után az utánnomási tilalom védelmét élvezik mindaddig, míg ez az álladalmi kormány által meg nem szüntettetik”,⁵³ vagyis ebben az esetben a védelmi idő korlátok nélkülüként értékelhető.

Egyedülálló módon a dolgozat során feldolgozott anyagok közül a nyílt parancs biztosított a *második kiadás vagy kinyomás* részére is védelmet a jogosulatlan magatartásokkal szemben.

„A fiscus vagy más személyek szállományi jogának nincsen helye”,⁵⁴ írta a 13.§, vagyis kizárt volt az államkincstár vagy egyéb jogi szabályok által feljogosított személyek kvázi öröklése. Az erre való lehetőség majdan 1861-ben, az ITSZ alapján szűnt meg (lásd még lejjebb: Arany László 1874-es javaslatánál).

A külföldiek szerzői jogi védelme tekintetében a szabályozás a viszonyosság elvét fogalmazta meg, vagyis „a német szövetség határán kívül, megjelent művekre nézve az ezen törvényben kimondott védelem olly mértékben biztosítatik, a mellyben az illyes jogok... az idegen álladalom törvényei által hasonlóképp biztosítják.”⁵⁵

A nyílt parancsnak egy másik rendelkezése (XIII. cikk) értelmében „a külállamokkal kötött oly szerződvények, melyek a polgári jogra vonatkoznak”, nálunk is alkalmazandók. Így lett hatályos jogunk része például az Ausztria valamint a pápai államok és Szardínia között 1844-ben létrejött egyezmény.⁵⁶

E jogszabályi rendelkezések nálunk 1861-ig maradtak hatályban (Erdélyben 1884-ig), amikor is az Országbírói Értekezlet a polgári alaki és anyagi (eljárás) jog érvényes

⁵¹ Az 1852. november 29.-i nyíltparancs, 80.

⁵² Nyíltparancs, 96-97.

⁵³ Nyíltparancs, 97.

⁵⁴ Nyíltparancs, 93.

⁵⁵ A Nyíltparancs 39.§-a, 110.

⁵⁶ Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 228. – Kováts: 1882: 6. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, XV.

szabályainak összegyűjtését elvégezte (így jött létre az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok „gyűjteménye”), mely az irányadó törvényi rendelkezések kialakításáig minden eljárás forrását adta. Ennek egyik rendelkezése rögzítette szűkmarkúan: „*az ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény oltalma alatt áll*”.

Mit lehet ebből megállapítani? Először is azt, hogy immáron nemcsak a könyvek részesültek védelemben, hanem az ész szüleményei, vagyis az irodalmi, képzőművészeti és zeneművészeti művek, de még a fordítások is. Mindez a nyilvános előadás és a sokszorosítás jogát is magában foglalta. Másrészt ezzel kijelentették, hogy a szerzői jog a polgári jogban gyökerezik. Harmadrészt azt, hogy a szerzői jog tartalma a szerző halálán túlra nem terjed. Megszűnt azonban a könyvnyomtatás és az utánnymás hatásági engedélyhez kötése.⁵⁷

Ami viszont e rendelkezések sorsát illeti, *Kenedi Géza* megállapítása szerint igazi gyakorlat nem fejlődött ki, lévén e rendelkezések eléggé bizonytalanok voltak, másrészt a „közszokás és a plágiumról való szigorú közfelfogás... a szerzői jogok megsértését gyalázatosnak bélyegezte”.⁵⁸

Az 1867-es év hazánk történetében újabb két jelentős eseménnyel szolgált. Először is az Ausztria és Franciaország között kötött nemzetközi szerződés folytán került be jogunkba az, hogy a fordítás gyakorlása a szerző jogfenntartásához van kötve, a folyóiratokban megjelent cikkek és közlések tekintetében pedig mind a fordítás, mind az utánnymás tekintetében a szerző jogfenntartása a feltétel. Bekerült a hatályos szabályok közé a nyilvános előadáshoz való jog is, melyet ugyan már az 1846-os pátens rendezett, de ez, mint ismeretes, 1853-tól csak 1861-ig volt hatályban. Kiemelkedően fontos eszköz lehetett a jogvédelemre az, hogy újabb feltételként a megjelent és a többszörözött művek beiktatására (enregimentment) került sor.⁵⁹

A Kisfaludy-társaság ugyanezen évben készítette el második törvénytervezetét (készítői: Toldy Ferencz, Pulszky Ferencz, Gyulai Pál, Tóth Lőrincz és Vadnay Pál voltak), mely több éves várakozás után, még 1869-ben sem került megtárgyalásra. Nem követték benne azt az utat, melyet Szemere és Jászay taposott ki, hanem visszatértek arra a göröngyös ösvényre, melyet a Társaság első tervezete hagyott maga után. Igazából azért bukott el, mert még nem volt kész a magyar büntetőjogi koncepció, így nem volt mihez viszonyítani a büntetések, az eljárás kérdését. A Magyar Képzőművészeti Társaság által átdolgozott, művészekre vonatkozó rész pedig (mely az 1865-ös bajor törvényen alapult) csak az igazságügy-miniszterig jutott.⁶⁰

Az 1868-os magyar-horvát kiegyezésben rögzítették, hogy az írói és művészi tulajdont illető törvényhozás „közös ügy”, vagyis ezzel a horvátok elveszítették önállóságukat a jogalkotás tekintetében.⁶¹

---

⁵⁷ Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 315. – Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 225., 229. – Kováts: 1882: 7-8. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, XV-XVI.

⁵⁸ Kenedi: A magyar szerzői jog, 12.

⁵⁹ Kováts: 1882: 9-10. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, XVI- XVII.

⁶⁰ Kelemen: Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez, 316-317. – Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 229. – Kováts: 1882: 13. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, XVII-XVIII. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 13.

⁶¹ Kenedi: A magyar szerzői jog, 12.

A Magyar Írók és Művészek Társasága Kováts Gyulával az élen, felhasználva az 1870-es német birodalmi törvényt, 1874-ben egy újabb tervezetet készített, mely törvényjavaslat formájában az országgyűlés elé került. Hiába volt tekintettel a magyar igényekre, főleg a kereskedelmi törvény készítése miatt, nem került elfogadásra.⁶²

Ezért is tekintettek nagy várakozással a kereskedelmi törvényre (1875. évi XXXVII. tc.) a szerzői jog kodifikációjának hívei. Ennek a II. rész 8. címében (515-533.§§) került lefektetésre a kiadói ügylet definíciója (515.§), a jogok és a kötelezettségek köre (516-521., 524.§§), a szerződés tartalma (522.§), a felelősségtan (523., a tiszteletdíjjal összefüggésben: 528-530.§§), a tiszteletdíj (524-530.§§), a kiadói szerződés megszűnése (531-532.§§), valamint a kiadói ügylet megkötése jogutódnak nem minősülő személlyel (533.§).

„Azon ügylet, mely által valaki (a kiadó) kész vagy készítenő irodalmi, műszaki vagy művészeti munka többszörözésére, közzétételére és forgalomba helyezésére a szerzőtől vagy ennek utódaitól kizárólagos jogot szerez, kiadói ügyletnek tekintik” – mondta a törvény.

Mindezekből kitűnik, hogy a kiadói ügylet nem a szellemi alkotásra, hanem annak *materiális megnyilvánulására*, a fizikai tárgyra vonatkozott. Ez egy szerződés szabályozása, mely a többi kötelemi jogviszonyhoz hasonló elemeket tartalmazott. Nem került rögzítésre a védelmi idő, de például az sem, hogy a fordítás mennyi időn múlva válik szabaddá. Vagyis e szabályozás összességében elégtelen volt a szerzői jog egészére, viszont ténylegesen korrekt kereteket adott a kiadó és a szerző között fennálló érdek számára, vagyis annak, hogy a szellemi alkotás a külvilág számára is elérhető legyen, mi több, az alkotó ebből még meg is éljen.

A Kisfaludy-társaság 1876-ban próbálkozott harmad ízben, ezúttal a Magyar Tudományos Akadémiával együttműködve. Előbb ennek sorsát tekintem végig, aztán kerül sor az elemzésére. Egy bizottságot hívtak össze (résztevők voltak: Fogarasy János, Pauler Tivadar, Toldy Ferencz, Tóth Lőrincz, Zichy Antal, Arany László az Akadémia részéről, valamint Gyulai Pál, Keleti Károly, Bartalus István és Szigligeti Ede a Társaság részéről), mely egy albizottságot, az pedig Arany Lászlót bízta meg a javaslat kidolgozásával. Ő első, több hibában szenvedő javaslatát 1876-ban hozta nyilvánosságra, ezt azonban a legújabb német törvényekre tekintettel hamar átdolgozta, végül az Akadémia elé terjesztette. E tervezet került végül is az igazságügy-miniszterhez, aki szakértekezletet hívott össze ennek áttanulmányozására. Ebben, amint azt *Kováts Gyula* erősen kifogásolta: egyetlen művész sem foglalt helyet, pedig egy ilyen jellegű törvény megalkotásánál a jogászi és a nem-jogászi elem kellő egyensúlyára nagy szükség lett volna.⁶³

1882. november 20.-án nyújtották be a javaslatot a képviselőházhoz, amely igazságügyi bizottságának adta ki azt. A bizottság elnöke Horváth Lajos, az előadó pedig *Apáthy István* volt (ezért szokták a nevéhez kötni a későbbi törvényt). A bizottság jelentése már 1883. február 9-ére elkészült, a végső szöveget mégis csak egy évre rá, 1884. március

---

⁶² Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 229-230. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, XVIII. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 13. – Pusztán érdekesség, hogy Arany László e két javaslatot 1873-as dátummal tárgyalta.

⁶³ Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 230. – Kováts Gyula: Az írói és művészi tulajdonjog. Wickens F.C. és fia Könyvnyomdája: Budapest, 1879: 4.

12-én hitelesítette a képviselőház, melyet a főrendiház változatlan formában elfogadott. Az uralkodó végül 1884. május 7-én hirdette ki a XVI. törvénycikket.⁶⁴

Kiinduló forrása a törvénynek tehát Arany javaslata volt. Ezt a Budapesti Szemlében jelentette meg és négy részre bontotta. Az első fejezet a történeti rész, melyet fentebb használtam fel. A II. és a IV. fejezet tűnik indoklásnak, s ezért viszonylag érthetetlen, hogy miért is bontotta ketté, közibük ékelve a konkrét tervezetet.

A javaslata az írók mellett a zeneművekre, a nyilvános előadásokra és a képzőművészetekre is kiterjesztette a védelmet. A jogsértés megnevezésére a bitorlás szót ajánlotta, lévén mind a korábban használatos utánnomás, mind az álkadás szavak nem fogták át az egész kört. A védelmi időt 30 évben akarta megszabni, javarészt az akkori nemzetközi példák alapján (lásd: 5.2. pont). Az állam háramlási jogát kizárta. Büntetéseként a kárpótlást említette elsőként, amely mellett pénzbírságot is ki kellett szabni, mely kivételesen fogházbüntetésre volt változtatható. A büntetés kritériumaként a szándékosságot vagy „vétkes gondatlanságot” követelte meg.

Első bíróságként a pesti és a kolozsvári királyi törvényszékeket jelölte meg, illetékességük aszerint alakult, hogy a bitorlást elkövető személy hol lakott. A felelősségre vonás alapvető feltétele volt a magánindítvány előterjesztése, melyre csak a sértett fél volt jogosult. Lényegi intézmény volt az „igtató könyv”, mellyel a francia minta után hazánkba bekerült beiktatási rendszer meghonosítására törekedett (lásd fentebb).

A német törvényt tekintette kiindulási alapnak, mind szerkezetét, mind tartalmát illetően, mégis több ponton eltért attól, így például a szerkesztett művek, vagy a politikai szónoklatokkal kapcsolatos részletszabályok esetében. Az indoklás jellegű két fejezetben még olyan kérdésekre tért ki részletesen, mint a fordítás megítélése, mellyel az akkor uralkodó hátrányos nemzetközi gyakorlatot próbálta azzal megszüntetni, hogy a fordítás szabadságát (természetesen bizonyos korlátok mellett) jogi keretekbe foglalta. Kitért emellett egyes terminológiai elemekre (írói munka, gépi munka, bitorlás) is.⁶⁵

Külön kiemelés érdemelnek véleményem szerint a szakértő testületek. A bíróságok kijelölését részben ehhez idomítva végezte el Arany, lévén, e két egyetemi városban látta leginkább elképzelhetőnek, hogy egyetemi oktatókból, az irodalom és a művészet képviselőiből és könyvkereskedőkből álló szakértő testületeket hozzanak létre. Saját elvárása szerint „az ő kezökben lesz a törvény jövője. Ők fejthetik ki részleteit, ők vihetik át elveit az életbe”.⁶⁶ A szakértő testületek életre hívásának terve önmagában még egy igen helyeseltető törekvés az ügyek gyakorlatias vitele tekintetében, azonban az Arany által megfogalmazottak a törvényes keretektől inkább a laikus tényező világába vezethetett volna el.

E javaslat több hibában szenvedett, állapította meg *Kováts Gyula*. Noha maga is elismeréssel adózott Arany tárgyilagossága miatt, „alkotása, mely nem egy, de több emberéletra van hivatva kihatni, gondos recenziót kíván”.⁶⁷

Kováts kritikaként hozta fel, hogy miért szól Arany a javaslata címében „tulajdonjogról”, ha ezt magában a szövegben nem érvényesíti következetesen? Érdekesség,

---

⁶⁴ Knorr: A szerzői jog magyarázata, XVIII. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 14.

⁶⁵ Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 230-257.

⁶⁶ Arany: uo., 257.

⁶⁷ Kováts: 1879: 5.

hogyan Kováts nem ismerte el a szerzői jog tulajdon-jellegét, a vagyoni jogok köréből kizárta,⁶⁸ ennek ellenére az *ő írásának címében is ott szerepel* a vitatott szó...

Másrészt felhozta azt a gyakorlati hibát, hogy Arany a jogviták eldöntése tekintetében kizárólag a budapesti és a kolozsvári bíróságok hatáskörét kívánta rögzíteni, ezeket mégis „rendes” bíróságoknak nevezi. Ez egy nagy ellentmondás, hisz vagy a rendes bíróságok járnak el, vagy kizárólagosan kettő (e megkülönböztetés hatályos jogunkban is kardinális kérdés). Kováts Gyulának itt ellent kell mondani, mert az Arany által írt cikkben a „rendes” szó nem szerepelt. Kétségtelen, hogy itt „kizárólagos” hatáskört állapított meg a javaslatot tevő, azonban legfeljebb csak annyi vethető a szemére, hogy ezt nem írta bele a 26.§-ba.

Arany 1876-ban az országos váltófeltörvényszékhez képzelte el a fellebbezést, amely azonban már 1872-es hatállyal megszűnt.⁶⁹ Az 1870. évi XVI. tc. 2.§-a ennek hatásköri jogosítványait a pesti ítélőtábláéba olvasztotta be.⁷⁰ Tehát Kováts kritikájának éle jogosan csak e pontatlanságra vonatkozhatott volna, bár igaz, hogy ez valóban nagy tévedés volt.

Arany javaslatának 17.§-ában azt írta: „az államkincstárnak vagy uratlan hagyatékokhoz jogosított más személyeknek háramlási joga a szerzői tulajdonjogra nem terjed ki.” Kováts rámutatott arra, hogy Arany e német mintára kialakított elvet helytelenül alkalmazta a magyar viszonyokra. A magyar jogrendszerben ugyanis az ITSZ óta az államon kívül senki másnak nincs joga ily módon tulajdonjogot szerezni. Végül maga a törvény a 3.§-ában korrigálta e hibát, s már csak a magyar szent koronáról szólva zárta ki annak háramlási jogát az uratlan szerzői jogi hagyatéokra nézve.⁷¹

Ez utóbbihoz hasonló Kováts következő kritikai megjegyzése is, vagyis hogy az indoklások nem voltak mindig pontosak és világosak, így például Arany hol csalásról, hol rablásról szólt.⁷²

Arany fontos elemnek tartotta a szerzői jogi védelemben a nem-jogászokból összeálló szakértői testület létrehozását, mely az egyes peres esetekben, a bíróság felkérésére véleményt nyilváníthat. Ez valóban jó elképzelés, ismerte el Kováts is, azonban véleménye szerint azt feltétlenül rögzíteni kellett volna, hogy a bíró nincs kötve a szakértői testület által kialakított tanácshoz, véleményhez.⁷³

Ugyancsak bírálatként kell szólni arról, hogy a tervezet alapján a magyar nyelvnek juttatott előnyökkel a nemzetközi szerződések kollíziója következett volna be.⁷⁴

Arany László az itt elhangzott kritikai megjegyzésekre erősen szubjektív hangvétellel reagált, utal erre rövid levelének címe is: „*felvilágosításul*”. Ebben leginkább azt sérelmezte, hogy Kováts az eredeti írást tette vizsgálatának tárgyává, holott azt később, a 1876-os német törvények hatására, kijavította, majd ezt tárta az Akadémia elé, melyet az elfogadván az

---

⁶⁸ Kováts: uo., 27-29.

⁶⁹ Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 246., 40.§.

⁷⁰ Bónis-Degré-Varga: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg, 1996: 217.

⁷¹ Kováts: 1879: 9. – Az itt elhangzottaknál azonnal rögzíteni kell, hogy ez nem az állam általános öröklési jogát jelenti. Az államra kizárólag akkor háramolhat valamely, az elhunyt személy után maradó jog vagy vagyon, ha nincs se törvényes, se végrendeleti örököse!

⁷² Kováts: 1879: 10.

⁷³ Apró kitérőként jegyzem meg, hogy Szemere Bertalan is, 1844-es javaslatában életre hívni szándékozott szakértők székének a jogsérelemről alkotott nyilatkozata az eljáró hatóság ítéletének alapjául szolgált volna, melytől az nem térhetett volna el, nem így a kárpótlás összege tekintetében tett nyilatkozat, mely csak véleményként jelent volna meg.

⁷⁴ Kováts: uo., 12-14.

igazságügy-miniszter elé terjesztett. E koncepciót aztán az ekkor összehívott szakértekezleten mindenki megkapta. Így összegzi Kováts viselkedését Arany: „szokásnak talán nem helytelen, hogy a ki törvényjavaslatot bírál, azt a szöveget vegye vizsgálat alá, a mely éppen szőnyegen van.”⁷⁵

Kováts szerint Arany véleménye „félrevezetés és szemfényvesztés”. Azt mondta ugyanis, hogy nem tekinthetőek elfogadhatóan nyilvánosságra hozottak a szaktestület ülésén kiosztott könyomatú példányok, ezeket ugyanis csak az ott jelenlévők kapták kézhez, így például ő nem. A könyomat pedig eleve annak a jele, hogy azt nem a nagyközönségnek szánták. Így Kováts saját indoklása szerint mindezek fényében bírálta a nyilvános eredetit az új, ám nyilvánosságot elkerülő javaslat helyett. Sőt, amellet sem ment el szó nélkül a jogászi hivatást gyakorló Kováts, hogy Arany saját koncepcióját „törvényjavaslatnak” tartotta, holott ezt csak „előadói javaslatnak” minősíthetné, hiszen még nem volt az országgyűlés előtt.⁷⁶

Az ilyen körülmények között elkészült törvényről röviden el lehet mondani, hogy szakított a szellemi tulajdon elméletével, és helyette az önálló szerzői jog koncepcióját tette magáévá. A védelmi körbe (kibővítve az Arany által meghatározott kört) valamennyi, az adott korban ismert szerzői és művészeti formát bevette.

A védelmi időt a szerző halálától számított 50 évben határozta meg (11-18.§§).

A bitorlás tekintetében kimerítő szabályozást adott (5-9., 23-24.§§), az eljárást pedig – melynek lefolytatását magánindítványhoz kötötte – a *polgári* bíróságokhoz tette le, ide értve a kártérítés megítélését és a büntetések kiszabását egyaránt (25.§). Kiemelendő tehát, hogy elbukott Arany azon elképzelése, hogy kizárólag két királyi törvényszék járjon el az ilyen ügyekben, valamennyi első folyamodású bíróság hatáskörrel rendelkezett. Az illetékesség is változott annyiban, hogy a „panaszlott” lakhelye szerint illetékes törvényszék mellé a bitorlás helye szerinti törvényszék is belépett (26.§).

Az 1866-os osztrák-francia szerződés folytán jogunkba bejutó beiktatási intézmény is szabályozást nyert (42-44.§§).

Apáthy István a törvényről készített értékelő írásában több jelentős dologra is felhívta a figyelmet. Egyrészt az Sztj. megalkotásának szükségességét emelte ki, melynek tekintetében több fontos okot is felsorolt. Először is: a korábban vállalt kötelezettségek teljesítése (lásd: a magyar-francia szerződést), a többszöri jogalkotási kísérletek beteljesítése, az ország egész területére kiterjedő egységesítés (e tekintetben az 1852-es nyílt parancs erdélyi hatályosságára utalt), valamint a jövőbeli nemzetközi egyezmények megkötésének szükségessége (melyet, összhangban a szerzői jog nemzetköziesedésével, hazánknak is követni illett). *Apáthy* kiemelkedőnek tekintette a törvény egységes szerkezetét, mivel szemben némely európai törvényalkotással, amely az egyes szerzői jogi tárgyakat külön-külön rendezte, az Sztj. mindezeket egy normába foglalta össze.⁷⁷

5. A szerzői jog szabályozásának egyes kiemelkedően fontos kérdései

⁷⁵ Arany László: Felvilágosításúl, in: Kováts: 1879: 42-43.

⁷⁶ Kováts: 1879: 44-48.

⁷⁷ *Apáthy*: A szerzői jogról szóló törvény, 13-14.

5.1. A szerzői jogi védelem tárgyai

Akárcsak korszakalkotó írásaiban *Toldy*, a *Kisfaludy-társaság* is első tervezetének elkészítésekor (1844) kizárólag az írói rétegre gondolt.

Az 1844-es javaslatban tett *Szemere*-féle korrekciók folytán azonban – helyesen – a védelem kifejezetten kiterjedt a színművekre, zeneművekre, rajz és festészeti művekre (vagyis a tervezetben rögzített taxatív felsorolás szerint: rajzokra, képekre, metszvényekre, csillagászati-, föld-, hely- és vízleirati tervek képekre, alaprajzokra és más építészeti rajzokra) is. Sajnos ebből nem lett törvény, azonban követendő példaként szolgálhatott minden próbálkozó számára. Mégis kirívó, hogy a Kisfaludy-társaság említett második tervezetében ismét csak az írókra koncentrált.

Az *Arany* által elkészített előadói jelentésben minden eddig elhangzott elem megfogalmazásra került, az egyre nagyobb népszerűségnek örvendő fényképészeti alkotások védelme azonban csak utaló szabály keretében került rögzítésre. Ezt az első Szjt. már hét szakaszba foglalta. Külön fejezetbe került továbbá a föld- és térképek, a természettudományi, mértani, építészeti és más műszaki rajzok és ábrák is.

Apáthy István kérdésesnek tartotta a védelmet az írói művekre egészében kiterjeszteni, mivel így véleménye szerint például a különösebb szellemi értékkel nem rendelkező vasúti menetrendeknek is jogvédelmet biztosított a törvény, ezért ajánlatosabbnak tartotta volna, ha az „irodalmi mű” élvezi csak a védelmet.⁷⁸ Ezzel egyező véleményen volt *Arany* is, mindössze terminológiai differencia volt kettejük között. *Arany* a magyar írók és művészek társasága által 1874-ben készített javaslatban fellelhető „írott mű” helyett használta az „írói mű” kifejezést, vagyis egy olyat, amit *Apáthy* mellőzni óhajtott.⁷⁹ Azt azonban látni kell, hogy ha eltérő formában is, de ugyanazt mondták mindketten: csak a művészeti igényű, tartalmú, kizárólagos szellemi termékeket illeti a védelem.

Zlinszky Imre a szerzői jog tárgyait négy fő csoportra osztotta. Az ipari művek, a képzőművészeti alkotások, az ipari találmányok és az ipari készítmények tekintetében ismerte el alkotóik tulajdonjogát. Érdekes módon a zeneművek önállóságát elvetette, és azokat, mint az írói művek egyik megnyilvánulását fogta fel.⁸⁰

Vajon miért e nagy eltérések, miért csak az írói művekről szóltak eleinte, miért azokat részesítették inkább előnyben? Mindössze feltételezni lehet, hogy az indok abban rejlett, hogy a nyomtatott könyvek voltak a legalkalmasabbak a védelem biztosítására. Ehhez képest léptékekkel nehezebben lehetett megóvni az arcképeket és egyéb festményeket a lemásolással szemben, s még kevésbé reménykedhetett egy színpadi mű szerzője, hogy szavait ne hallja vissza másoktól. Egy képzett zenebarátnak pedig pusztán meg kellett hallgatnia egy előadást, s emlékezetből eljátszhatta azt.

---

⁷⁸ *Apáthy*: uo., 16.

⁷⁹ *Arany*: Az írói és művészi tulajdonjogról, 251-252.

⁸⁰ *Zlinszky Imre*: A magyar magánjog. Franklin Társulat: Budapest, 1891: 396.

5.2. A tulajdon kérdése

E téren a fő kérdés elég egyszerűen megfogalmazható: tulajdonjoggal bírnak-e a szerzők és a művészek produktumaik tekintetében, avagy nem beszélhetünk erről? S ez utóbbi esetben miről van szó?

A kérdést illetően többek, különböző megközelítéseket adtak.

Toldy álláspontját már a fentiekben átvettem, ezért erre nem térek vissza.

A *Szemere* által készített javaslatnál is fellelhető volt a kérdés tárgyalása. Rögtön az 1.§-ban kijelentette: „munkáját... kiadni kizáró joggal, életében csak az író bír”, s a későbbi utaló szabályok folytán mindezt érteni kell a többi alkotóra is.

A tulajdonjog tartalmát tekintve elviekben végtelen. *Szemere* a kortárs külföldi szerzők és jogalkotások mintájára azonban a szerzői jog tekintetében időbeli korlátot deklarált: az író halálát követő 50 év elteltével „a munka közbirtokká válik olyan értelemben, hogy az mindenki által szabadon adathatik ki” (11.§). Ez egy főszabály, a javaslat ennél rövidebb határidőket a legváltozatosabb esetekre rögzített még (lásd: 5., 7., 9., 10., 16., 19.§§).

Zlinszky Imre mindezekkel kapcsolatosan azt vallotta, hogy *Szemere* az időkorlátok felállítása miatt a szerzői jogot nem tekintette tulajdonjognak.⁸¹ Ez azonban vitatható, és inkább az a nézet fogadható el, mely szerint *Szemere* a szerzői jogot speciális jellegű – időben behatárolt – tulajdonjognak tekintette, erről tanúskodnak a *Pesti Hírlapban* közzétett – egyúttal a javaslat indoklásául is szolgáló – cikkei (1845. júliusában). Bár az is kétségtelen, hogy a tervezetében egy alkalommal sem írja le azt a szót, hogy tulajdonjog, vagy nem utal a szerző eme kizárólagos jogára a tulajdon kifejezéssel.

Az *ITSZ-nek* az ész szüleményeiről szóló egyetlen rendelkezése kifejezetten tulajdonjogról beszélt, anélkül azonban, hogy ennek lényegi tartalmát kifejtette volna. A törvények védelme alá tartozó tulajdonnak tekintette a szerzők e jogát, viszont lényeges hibát követett el akkor, amikor az időbeliség kérdését nem rögzítette.

Kováts Gyula három nagy nézet-csoportot különböztetett meg. Az első szerint a forma, amelyben az ember szellemi alkotását létrehozza, kifejezésre juttatja, érzékelhetővé teszi, az a tulajdonává válik, tehet vele, amit akar. S bár e közlés átmehet a köztulajdonba, a tárgy soha, arra nézve tulajdonjog kizárólag a szerzőt illeti.

Ezzel ellentétben voltak (például *Proudhon*), akik a társadalom kizárólagos jogát hirdették, azonban nem csak e témakört illetően (talán kifejezetten nem is mondták), hanem valamennyi emberi cselekmény, alkotás tekintetében. Ezek szerint a szerző az embertársai iránti szeretetből tevékenykedik, köteles visszaadni a társadalomnak azt, amit tőle elvett.

E két koncepció azonban túl szűklátókörű. Ez utóbbi egészében elfogadhatatlan, az individuális, egyéni cselekvésekről teljesen eltünteti a hangsúlyt, megfosztva ezzel a szerzői jogot talán legfontosabb jellemzőjétől. Az előbbi viszont nem mérlegelte annak realitását, hogy az idő múlik, minek következtében kevesebb joga lehet egy „örökösnek” a műre, mint magának a nagyközönségnek.

Ezért is alakulhatott ki az a felfogás, mely szerint a szerzők korlátozott tulajdonjoggal rendelkeznek, s itt e két szó az előbbi két felfogást ötvözi, vagyis: a szerző (és jogutódja) *tulajdonjoggal* bír az alkotásra nézve, azonban csak egy *korlátozott* ideig.⁸²

---

⁸¹ Balogh: 1991: 157.

⁸² Kováts: 1879: 23-25.

Kováts saját véleménye az volt, hogy a szerzői jog nem vagyoni jog, benne a személyi motívumok dominálnak, ezért nem is tulajdonjog. A kötelmi jogból is ki kell azonban zárni, melyre a relatív szerkezetű jogviszonyok a jellemzőek, ezzel ellentétben a szerzők joga műveik védelmére abszolút, vagy mindenkivel szemben fennáll. A kiadói jogügylet pedig nem egy tipikus kötelelem, mivel – bár itt is dominál egyfajta átruházás – a lényegét: a személyhez fűződő jogokat még így sem szerezheti meg a kiadó. Mindezekből kifolyólag felfogása szerint a dologbeli jogok egészéből ki van zárva a szerzői jog.⁸³

Ebben a koncepcióban több hiba, de legalábbis hiányosság van. Elsőként az, hogy Kováts miután szinte mindenhol kizárta a szerzői jogot, nem sorolta be sehová. Másrésztől megítélésem szerint a hangsúlyt sem a jó helyre rakta. Az abszolút jog említése dicsérendő, az már kevésbé, hogy nem ezt tartja lényegesnek.

A kiadói ügylet fent említett jellegéből nem következik, hogy nem lenne igazi kötelelem. Mi több – véleményem szerint – e szerződéstípusnak nem lehet eleme az, ami miatt Kováts kritizálta, vagyis hogy a kiadó a személyhez fűződő nem képes megszerezni, hiszen itt kifejezetten a szerzőt megillető vagyoni jogok képezik a forgalom tárgyát.

A személyes elem hangsúlyozása szintén helyesnek tekinthető, de összességében Kováts elképzelése kizárólag az erre az oldalra való helyezkedése folytán hibás.

A szerzői jog, helyt adva Balás véleményének, ami ezek alapján a Kováts által is bemutatott „vegyes” koncepcióhoz sorolható: *a személyiségnek dologi joga!*

A személyi és a vagyoni motívum dominanciája tekintetében a nemzetközi viszonylatok között is nagy csata dúlt. *Klosterman, Wachter, Mandry* a kizárólagos vagyoni minőséget hirdette, ezzel szemben *Dambach* azt mondta: „das Urheberrecht... ein persönliches Recht ist”.⁸⁴

Stahl az író viszonyát a művéhez *szellemi szolgáltatás általi szerzésnek* tekintette, és ezért a tulajdonjog helyett az *iparjog* területére sorolta be a szerzői jogot.⁸⁵

Kenedi Géza írásában a *szellemi tulajdon elméletét* vette kritika alá. Úgy vélte, hogy a szerzői jog első formája, mely a *tulajdonjog analógiájára* lett kialakítva, alkalmas a szerző testi formába öntött *alkotásainak* a védelmére. Ennek keretében alkalmas volt az utánnomás megakadályozására, a károk megtérítésére, a jogutódlás szabályozására, a privilégiumok és a közigazgatás láncainak levetésére stb., ezzel szemben a személyes jogosítványok érvényre juttatására, a testetlen (immateriális) jogok megsértésének a kiküszöbölésére alkalmatlannak bizonyult. Védelem nélkül maradtak továbbá a nyilvános beszédek, színművek és zeneművek, valamint a képzőművészeti alkotások. Vagyis összességében elmondható, hogy idővel kialakultak olyan elemek is, melyek a tulajdonjog analógiájára nem védhetők, pedig erre igen nagy szükség lett volna.

Ezért mondta azt, hogy az önálló szerzői jog elmélete a helyes, mely a szerzők különféle jogait különálló egységként kezelte. Természetesen nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az idők változása folytán jelentkező új jelenségek miatt nincs minden rendezve, s az elektromos eljárások, valamint a mozgófényképészet – melyek csak az írása elkészültét

---

⁸³ Kováts: 1879: 27-31.

⁸⁴ Kováts: uo., 28.

⁸⁵ Werner Rezső Rudolf: A bölcsészeti jogtudomány kézikönyve – összehasonlító tekintettel a tételesjogi intézményekre. Franklin Társulat: Budapest, 1880: 109., c) lábjegyzet

követően, több mint egy évtized múltán megalkotott második szerzői jogi törvénybe kerültek be – új kihívások elé állítanak mindenkit.⁸⁶

Az Sztj. rendelkezéseit tekintve megállapíthatjuk, hogy az az elképzelés diadalmaskodott, mely a szerző tulajdonjogát hirdeti, erről pedig a következőket kell tudnunk. Először is ez egy *abszolút szerkezetű, negatív tartalmú jogviszony*, melynek alapján mindenki köteles tartózkodni attól, hogy az alkotások tekintetében jogsértést kövessen el. Amennyiben azonban a bitorlásra sor kerül, a jogosult bírósághoz fordulhat igaza megóvása (és kártérítés) érdekében.

Másodszor: *a védelem nem végtelen*. Kétségtelen azonban, hogy a törvény kifejezett rendelkezése értelmében az 50 éves védelmi idő az alkotó halálától számíttatik (kivéve álneves megjelentetés esetén), **a szerző pedig egész élete során oltalomban részesül**, így *az ő tekintetében a tulajdonjog korlátlanul minősült*, míg az örökösök egyfajta korlátozott tulajdonjogban részesültek.

Egy kis kitéréssel vegyük szemügyre a korszak külföldi jogi szabályozásait a védelmi idő tekintetében, melyből az előbbieken ismertetett korlátlan-korlátozott tulajdonjogi viszonytal kapcsolatosan vonhatunk le következtetéseket. A tapasztalható színes kép alapján négy csoport között lehet különbséget tenni.

Az *első kategória* szerint – melybe az első Sztj.-t is sorolhatjuk – **a védelem a szerző halálát követő meghatározott ideig állt fenn**. Így a korabeli *német nyelvű (ideértve Svájcot is), a francia, az olasz, a dán és a portugál* törvényekben 30 év volt a bevett védelmi idő; *Belgiumban, Hollandiában és Svédországban* pedig 20 év. Ezen koncepciók egészében megegyeztek a magyarral, az eltérés mindössze a védelmi idő konkrét nagyságában volt tapasztalható, amely az első Sztj.-ben a képviselőház erőteljes buzdítására (külön kiemelve Jókai Mór aktivitását, ami a részéről azt hiszem teljességgel érthető) 50 évben lett rögzítve.

Egy *sajátos változat*ként ide lehet besorolni az 1842-es angol végzetményben foglaltakat, melyben két határidőt állapítottak meg: a szerző halálától 7 évig volt biztosított a jog, másrészt az írói mű első közzétételétől számított 42 év elteltével is megszűnhetett a védelem. E kettő közül mindig az került érvényesítésre, amelyik tovább tartott. Vagyis ha a szerző művének megjelenésétől számított 35 évnél többet élt, akkor már mindenképpen az elsőként említett szabályt kellett alkalmazni. Másrésztől viszont, ha a szerző túl korán halt meg, akkor örökösei sokkal hosszabb időn át részesültek védelemben, mint hét év. Az angol szabályozás azért került e kategóriába, mert látható, hogy az angol alkotók egész életükben élvezték művészetük gyümölcsét, az örökösök azonban csak meghatározott, pontosan meghatározva: 7-42 éves időtartamra.

A *másik lehetőség* az volt, ha **az oltalmat kifejezetten csak a szerző részére biztosították**, melyre példaként szolgálhat a *török* szabályozás. Ezek szerint tehát továbbra is tulajdonjogot deklarálnak a szerzőknek, az örökösök azonban nem részesültek semmiféle jogvédelemben, nem élvezhették elődeik szellemi alkotásainak a hasznát, vagyis ők egyáltalán nem voltak tulajdonosok.

Harmadszor: arra is volt példa, hogy **a védelem nem a szerzőhöz kötődött, hanem kizárólag az alkotáshoz**. Így például *Görögországban* az első megjelenéstől számított 15 évre korlátozódik a védelem.⁸⁷ Ebből egyértelműen levonható a következtetés, mely szerint a görög szerzőket korlátozott tulajdonjog illetett meg, s az örökösök csak a szerző halála esetében, s ők is legfeljebb csak a kógens 15 év elteltéig élvezhették a jogvédelmet.

Negyedik kategóriaként pedig egy sajátosan **vegyes koncepcióról** szólhatunk. Az *Amerikai Egyesült Államok* 1790-es törvénye a mű első megjelenésétől számított 28 éves védelmi időt szabott,

⁸⁶ Kenedi: A magyar szerzői jog, 16-18.

⁸⁷ Apáthy: A szerzői jogról szóló törvény, 20.

mely a szerző halálát követően egyszer, az özvegy és a gyermekek javára 14 évvel meghosszabbítható volt.⁸⁸ Vagyis itt ismét azt látjuk, hogy a jogosultság inkább a műhöz, semmint a szerzőhöz kötődik.

Visszatérve azonban immáron a fent megkezdett vonalra: harmadik tényezőként el lehet mondani: *a szerzői jog részben vagyoni-, részben személyi jog*. Az Szjt. erre nézve nem tartalmazott egyértelmű rendelkezést, ezért hangsúlyozta valószínűleg *Knorr Alajos* kizárólag a vagyoni elem létét, mikor a szerződéssel vagy halál esetére tett intézkedéssel történő átruházhatóságra utalt.⁸⁹ Kétségtelen azonban, hogy a személyes elemek, például a névviselés jogának, az álnév választásának a lehetősége is együtt jár e szférával, s ezeknek az átruházása elképzelhetetlen. Erre vonatkozólag azonban a törvény nem tartalmazott külön rendelkezéseket.

5.3. Magánjog vagy büntetőjog?

Szemere Bertalan egy sajátosan vegyes rendszerét építette ki a „jogorvoslatnak”. Ebben a rendszerben ugyanis erőteljesen ötvöződtek közjogias (büntetőjogi) és magánjogi elemek egyaránt. Előbbi közé sorolhatóak például az álkiadás tényállása (12.§), károkozók mellett a felbujtók, szövetségesek, segédek büntetése, a visszaesés (ismételt elkövetés) súlyosabb szankcionálása, az elkobzás, a pénzbüntetés, valamint ennek fogságra való átváltoztatása, továbbá olyan terminológiai elemek, mint például elkövetés, terhelőbb körülmények. Magánjogi tényezők például a kárpótlás, az ezért fennálló egyetemleges felelősség, az egyezségkötés lehetősége, a perköltségnek a vesztes fél általi viselése. Továbbá kifejezetten vannak olyan elemek is, amelyeket nem lehet élesen besorolni egyik csoportba sem. Ilyennek tartom az elévülés rövid idejét (elkövetéstől számított két év), mely kimentési lehetőséget nem adva objektív, jogvesztő határidő. Ide sorolható a szakértők széke is, továbbá az, hogy az eljárást „első fokon” szolgabíró, illetve kapitány előtt folytatták le (az illetőség a jogsérelem elkövetésének helye szerint alakult).

Külön kiemelés érdemel az, hogy az eljárást „büntető keresettel” a sértett fél (ide értve adott esetben a kiadót és az örököst is) indította volna. Mivel azonban az 1843-as büntetőjogi koncepció sem tartalmazott semmiféle rendelkezést az utánnyomás vagy a szerzői jogok más jogosulatlan megsértésével szemben, ezért ez nem tekinthető egyértelműen (mai modern kifejezéssel élve) magánvádnak.

Az *1852-es nyílt parancs* részletesen rendelkezett az eljárási szabályokról, s ennek alapján egyértelmű, hogy a szerzői jogot melyik jogágba sorolta be. Ezek szerint a jogosulatlan magatartásokkal szemben a *politikai hatóságok* járhattak el, minden más tekintetben pedig az osztrák *büntető törvény* vonatkozó rendelkezései voltak irányadóak. Egyetlen esetben jöhetett szóba a polgári bíróságok hatásköre: ha egy korábbi mű címének egy későbbi mű címe gyanánt változatlan formában, „törvényellenes célzat” nélkül való felhasználására került sor.⁹⁰

---

⁸⁸ Arany: Az írói és művészi tulajdonjogról, 231-232. – Knorr: A szerzői jog magyarázata, 64-65. – Kenedi: A magyar szerzői jog, 110-111.

⁸⁹ Knorr: A szerzői jog magyarázata, 7.

⁹⁰ Nyíltparancs, 86-87., 106.

A szankciók tekintetében konjunktív elemekként került megjelölésre az *elkobzás* (betűszedvény szétszedése, egyéb segédeszközök szétrombolása), valamint a 25-1000 forintig terjedő *pénzbírság*, mely arányos fogházbüntetéssé volt változtatható. A jogaiban sértett szerzőt, esetleg örököseit vagy más jogutódjait „kárpótláshoz jog” is megillette. Többszörös (legalább háromszoros) visszaesés esetén az iparüzlet elvesztésének szankciója is elrendelhető volt. Szintén büntetéssel sújtották azt, ki – tudva a jogosulatlan utánnymó ezen cselekményéről – kereskedési tevékenységet folytat e példányokkal. Az eljárás kívánatra volt megindítható, bár hatályos jogunkban e kifejezés a magánindítványnak felelhet meg, hisz a kívánatnak mára speciális jelentése alakult ki. Garanciális szabály volt azonban, hogy a kívánat visszavonása a vizsgálat és a törvényes büntetés kiszabását nem zárhatta ki.⁹¹

Az Arany László-féle előadói tervezet rendelkezései szintén széles büntetőjogi szabályozást adtak. A bitorlás tényállását fogalmazta meg, kárpótlásnak fogházbüntetésre történő átváltoztatásáról szólt, valamint szabályozást nyert a „tettesség-részesség”, a „stádiumtan”, az elkobzás, a visszaesés, az üzletszerűség. Magánjogi elemek is tarkították azonban ezt a képet: kárpótlás, jóhiszeműség, egyetemleges felelősség. Az eljárásra jogosult hatóságok, ahogy az már fentebb elhangzott, és komoly kritikát kapott, a budapesti és a kolozsvári királyi törvényszékek lettek volna.

Arany azonban indokolásában nem adott igazi értékelést tervezetének ezen részére. Ezért sokkal ésszerűbb az Szjt. rendelkezéseit és egyes szerzők ehhez fűzött megjegyzéseit szemügyre venni.

Az Szjt. Arany javaslatától eltérően – természetesen a Csemegi-kódex időközbeni megalkotása folytán – nem pusztán a vétkes gondatlanságra, hanem egészében a gondatlanságra kiterjeszti a fenyegetettséget. Egyértelműen vétségnek minősítette e tettet, megkülönböztetve a jogot veszélyeztető kihágásoktól, valamint a súlyosabb büntettektől. Része volt a szabályozásnak a fogházbüntetésre való átváltoztatás, a javaslatnak megfelelően a tettesség-részesség, az elkobzás, a visszaesés, az üzletszerűség.⁹²

Ezek alapján tehát elmondható, hogy az „anyagi jogi” rendelkezések többé-kevésbé megegyeztek. Eljárásjogi szempontból azonban igen jelentős változások következtek be. Az Szjt. 25.§-a az eddig elhangzottak ellenére egyértelműen kijelentette, hogy minden ügy „a polgári bíróságok hatásköréhez tartozik”. Az illetőséget Arany a vádlott lakóhelyéhez igazította, az Szjt. azonban már alternatívaként a bitorlás elkövetésének helyét is meghatározta. A magánindítvány pedig előfeltétele volt az eljárás megindításának, ex officio soha nem járhattak el a bíróságok.

Összefoglalva tehát az eddig elhangzottakat: egészen az Szjt.-ig a magánjogi és a közjogias (büntetőjogi) elemek inkább csak vegyítve voltak jelen, semmint egyértelműen elhatárolva, de első törvényünk már világos álláspontot vett fel. Anyagi jogi szempontból erőteljesebben kiállt a büntetőjogi vetület mellett (de a kártérítés sem hanyagolható el), az eljárást azonban a polgári bíróságok kezébe tette le.

Knorr Alajos egy másik, érdekes oldalról mutatott rá a jogági besorolás kérdéskörére. A cenzúra intézményével összefüggésben fejtette ki azt, hogy ez a politikai-hatalmi eszköz

---

⁹¹ Nyiltparancs, 100-107.

⁹² Ennek részletes kommentárját lásd: Knorr: A szerzői jog magyarázata, 84-129., Kenedi: A magyar szerzői jog, 118-135., 195-199., Magyar Jogi Lexikon VI., 406-409.

még megfelelt a XIX. század eleji berendezkedésnek, ide értve az irodalom szükségleteit is. Amint azonban az irodalom szárnyra kelt hazánkban, a politikai felügyelet eme fegyvere észrevehető gátként meredt a szerzők elé. Igazi hatása az volt, hogy se a magán-, se a büntetőjogi védelem nem fejlődhetett ki, nem lehetett igazi oltalmat találni a jogsértésekkel szemben.

Az 1848-as áprilisi törvények egyik nagy értéke volt a cenzúra eltörlése (1848. évi XVIII. tc.). A forradalom leverése után kevés intézkedést hagytak változatlanul az osztrákok, ez azonban köztük volt. Persze ez nem jelentette azt, hogy végleg megszűnt volna az ellenőrzés. Az 1852-es pátens a szabad sajtót nem ismerte. Az 1852. május 27-ei keltezésű sajtórendtartás ennek szellemében – cenzúra helyett – az ún. „előleges bejelentés” bevezetésével törekedett megelőzni minden sajtóvétséget. Innen pedig már csak egy lépés volt az összes többi író mű kiadásának korlátozása: kizárólag „*concessio*” mellett lehetett gyakorolni a nyomdai üzletet és könyvárusságot. A cenzúra „visszahozatalára” már csak azért sem volt szükség, mert az eddigieket néhány hónappal megelőző 1852-es osztrák büntető anyagi, valamint 1853-es büntető eljárásjogi rendelkezések a jogvédelmet a büntető bíróságok kezébe helyezték, orvosolva az eddig tátongó űrt.⁹³

5.4. Az öröklés szabályozása a szerzői jogban

Mint már eddig több esetben, ezúttal is Szemere Bertalan javaslata kívánkozik az élre. Tervezete 4.§-ában egyértelműen kinyilvánította, hogy az író (a későbbi utaló szabályok alapján: minden szerző) végrendeletével intézkedhet alkotásának kiadási jogáról. Ennek hiányában az ingókra vonatkozó örökösödés általános szabályai érvényesülnek. Itt azonban a haladó szellemű gondolkodásmódját híven tükröző új tételt fektetett le. *A le- és felmenő rokonságon kívül a túlélő házastársnak is teljes jogot biztosított az öröklésre!* Ez azért nagy gondolat, mert a feudális jogi berendezkedésű magyar társadalomban egészen 1861-ig, az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok megalkotásáig az özvegy a *ius viduale* (özvegyi jog) keretében fő szabály szerint csak haszonélvezeti jogot szerezhetett a hagyatékra, állagöröklésre pedig csak kivételesen, egyes ingóságok tekintetében kerülhetett sor. Az örökösöknek ezen túl a perindítás jogát is biztosította az álkidásokkal szembeni minél sikeresebb fellépés érdekében.

Az 1852-es nyílt parancs is kifejezetten rendelkezett az öröklés lehetőségéről, itt azonban az özvegy nem került megemlítésre.⁹⁴ Az Arany-féle koncepció, majd az Szjt. a törvényes öröklés szabályai mellett a szerződés, vagy a halál esetére való intézkedés formájában való jogutódlás lehetőségét is biztosította.⁹⁵

---

⁹³ Kovács: 1882: 4-6.

⁹⁴ Nyíltparancs, 93.

⁹⁵ Mindkét esetben a 3.§ rendelkezik az öröklésről

Befejezés

Amilyen nehezen született meg e téren a szabályozás – amit a nemzetközi és a hazai jogi viszonyok is erőteljesen befolyásoltak – olyan stabil területévé is vált a jogrendszernek a szerzői jog. Mindössze a technikai fejlődés hozott újabb és újabb elemeket a szabályozásba, bővítve az elődök által kimunkált forrásokat. Az eddigi tartós védelem tapasztalatai alapján úgy vélem, ugyanilyen várakozással tekinthetünk a legújabb, immáron negyedik Szjt.-re.

Felhasznált irodalom:

- Alföldy Dezső:** *A magyar szerzői jog*, Grill Kiadó, Budapest, 1936
- Apáthy István:** *A szerzői jogról szóló törvény*, Értekezések a Társadalmi Tudományok köréből, 8. kötet, kiadta: MTA, Budapest, 1887: 1-32.
- Arany László:** *Az írói és művészi tulajdonjogról*, Budapesti Szemle, 1876/XX. kötet, kiadja: Ráth Mór, Budapest, p. 225-257.
- Ausztriai általános polgári törvénykönyv, kihirdetett az 1852. november 29. Nyiltparancssal*, Harmadik Rész, A cs. K. udvari és álladalmi nyomdából, Bécs, 1853.
- Balás P. Elemér:** *Szerzői magánjogunk de lege ferenda* – in: Acta Juridica: Menyhárt Emlékkönyv, Szerk.: Túry Sándor Kornél, Szeged, 1938: p. 9-55.
- Balás P. Elemér:** *Szerzői jog* – in: Szladits Károly: Magyar Magánjog I., Grill Kiadó, Budapest, 1941: p. 664-694.
- Balogh Elemér:** *A Szemere-féle szerzői jogi törvényjavaslat* –Szemere Bertalan és kora, 1. Szerk.: Ruszoly József. Miskolc, 1991: p. 149-172.
- Dr. Bónis György – Dr. Degré Alajos – Dr. Varga Endre:** *A magyar bírósági szervezet és perjog története*, Zalaegerszeg, 1996
- Burckhardt, Jacob:** *A reneszánsz Itáliában*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1978: p. 94-96.
- Corpus Iuris Hungarici*, Franklin Társulat, Budapest, 1897: p. 47-59.
- Csengery Antal:** *Adatok Szemere Bertalan életrajzához*, 2. közlemény, Budapesti Szemle, 1869/XIII. kötet, kiadja: Ráth Mór, Pest, p. 250-275.
- Kelemen Mór:** *Adatok az írói tulajdonjog hazai történelméhez*, Budapesti Szemle, 1869/XIV. kötet, kiadja: Ráth Mór, Pest, p. 305-317.
- Kenedi Géza:** *A magyar szerzői jog*, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1908
- Knorr Alajos:** *A szerzői jog magyarázata*, Ifj. Nagel Otto kiadása, Budapest, 1890
- Kováts Gyula:** *Az írói és művészi tulajdonjog*, Wickens F.C. és fia Könyvnyomdája Budapest, 1879
- Kováts Gyula:** *Mi a jogunk s milyen legyen a törvényünk az írói és a művészi munka védelmében*, Különlennyomat a Magyar Igazságügy 1882. évi folyóiratából, Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1882
- Kunoss:** *Írói ellenmondás*, Figyelmező, 1837/21. szám, p. 174.

- Lontai Endre:** *Szellemi alkotások joga*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2001
Magyar Jogi Lexikon VI., Pallas irodalmi és nyomdai Rt., Budapest, 1907:
p. 397-412.
- Molnár Antal:** *Az irodalmi szerzőjog*, Magyar Igazságügy, 1874/I. kötet, kiadja: Zilahy Sámuel, Budapest, p. 222-227.
- Nizsalovszky Endre:** *Fogalomkutató és érdekkutató jogtudomány, a szabadjogi iskola és a tiszta jogtan* – Tanulmányok a jogról, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984: p. 11-39.
- Petkó Mihály:** A szerzői jogi szabályozás története. *Collega* 2002. VI/5. p. 23-27.
- Toldy (Schedel) Ferencz:** *Néhány szó az írói tulajdonról*, Athenaeum, 1838: p. 705-717.
- Toldy (Schedel) Ferencz:** *Az írói tulajdonról*, Budapesti Szemle, kiadja: Heckenast Gusztáv, 1840: p. 157-237.
- Vékás Lajos:** *Joseph Haydn „szerződésszegései” és a modern szerzői jogvédelem kezdetei*, Magyar Tudomány 2002/4. szám, p. 394-401.
- Werner Rudolf:** *A bölcsészeti jogtudomány kézikönyve – összehasonlító tekintettel a tételesjogi intézményekre*, Franklin társulat, Budapest, 1880
- Zlinszky Imre:** *A magyar magánjog*, Franklin Társulat, Budapest, 1891: p. 394-403.

Nagy Zsolt: A jogásképzésre vonatkozó modern jogelméletek

A jogelméleti, jogszociológiai, jogfilozófiai diskurzusok egyik talán kissé marginális, ám a jogásztársadalom szempontjából annál jelentősebb elméleti tematizálásai közé tartoznak a jogi oktatásról kialakított, kidolgozott nézetek: míg a fenti diszciplínák a jog megjelenési formáira, a jogi normák vizsgálatára, a jog genezisére, társadalmi érvényesülésére, realizálódására, a jogásztársadalom szerkezetére, illetve a „helyes jog” kérdéseire koncentrálnak, addig az intézményesült képzés funkciói, és alakító tényezői csupán néhány elméletben kapnak, kaptak kitüntetett figyelmet. Ha eltekintünk a jogásztársadalom egy speciális (oktatói, illetve joghallgatói) szférájának empirikus vagy elméleti szociológiai megközelítésétől és kifejezetten a jogelméletekre koncentrálnak több a jogi oktatással összefonódó mozgalmat és néhány egységes a jogi oktatásra külön figyelmet szentelő elméletet találhatunk. A mozgalmak nemcsak a jogi oktatásból indultak ki, hanem azzal teljes egészében összefonódtak, s így elméleti alapjaikat is a jogásképzés szolgáltatja; az egységes jogelméleteknek a jogi oktatás ezzel szemben részét képezi, és koherenciájukhoz hozzátartozik.

Mozgalmak a jogásképzésben: Jog és Irodalom és Kritikai Jogi Tanulmányok

A Kritikai Jogi Tanulmányok és a Jog és Irodalom többé-kevésbé formális keretek között működő mozgalmaknak (*movements*) a jogásképzés aspektusából több közös vonása van, ugyanakkor számos jelentős eltéréssel is számolni kell. Ami mindkét mozgalom esetében közös, hogy tagjai és szellemi bázisuk szorosan összefonódott a jogi oktatással, pontosabban olyan tagokkal rendelkeznek, kik a jogásképzési szférában fejtik ki tevékenységüket, s ezáltal mindkettő a jogi oktatást tartja elsődleges „felvonulási területének”. A magától értetődő intellektuális és elméleti distancián kívül a fő különbség, hogy míg a kritikai jogi tanulmányok a jogásképzést csupán „eszköznek” tekintik, aminek segítségével céljuk elérhetővé válik, s az egész jogásztársadalmat, esetleg szélesebb körben az egész társadalmat megváltoztathatják, addig a jog és irodalomnak egyfelől nincs ilyen talán utópikusnak tetsző célja, másfelől a jogi oktatás számukra nem csupán eszköz, hanem a jogi élet fő területe, a jog intellektuális bázisa.

A „Jog és Irodalom” kifejezés, illetve az ekként aposztrofált mozgalom ugyan megjelenít valamit az intellektuális vállalkozásról, a tevékenységről, melyet a tudományos szféra a mozgalom keretei között kifejt, ám valójában sokkal nehezebb egy olyan adekvát fogalmat konstruálni, mely képes a tudományos nézetrendszer minden szeletét, minden értékét visszaadni, mint oktatási diszciplínát, és mint elméleti tevékenységet leírni. A fogalmi körülírás helyett a „Jog és Irodalom Mozgalom” képviselőinek egyébként rendkívül változatos nézetei, a jogi oktatással szorosan összefonódott, interdiszciplináris teoretikus diskurzus legjobban a jogásképzésről vallott álláspontjaik kollektív ismertetése alapján jellemezhető. *Elizabeth Villiers Gemmette* 1987-ben és 1993-ban ismétlődő, részben panel jellegű kérdőíves vizsgálatot végzett az észak-amerikai egyetemeken (Egyesült Államok és Kanada) a jog és irodalom tárgyköréből tartott kurzusok tanmenetét, célját, tartalmát illetően; míg az első vizsgálat során a 135 fakultásból 38 tanrendjében szerepelt a jog és irodalom tantárgy oktatása (28%), addig a második kutatás során kérdezett 199 egyetemből 84 tanrendje tartalmazott valamilyen a jog és

irodalom körébe tartozó kurzust (43%).¹ A jog és irodalom kurzusokat az 1987-es vizsgálat alapján három alkategóriába lehetett osztani: Jog az Irodalomban (*Law in Literature*), Irodalom a Jogban (*Literature in Law*) és végül a *James Boyd White* könyvén alapuló *Legal Imagination*;² az utóbbi vizsgálat során azonban megszámlálhatatlan variációk szerepeltek a kérdéses témában, ám a legtöbb stúdium olyan művek feldolgozására koncentrált, melyek a jog az irodalomban alirányzatot fogják át, s csupán néhány kurzusban jelentek meg a narratív tematika, illetve a hermeneutika aspektusai. A kutatás is igazolta *Thomas Moravetz* jog és irodalom irányzatainak tematizálását: jog az irodalomban (jog és regényirodalom), a jog, mint irodalom (hermeneutika), a jog irodalma, és végül az irodalom és jogi reformok.

Az első alkategória a jog és irodalom nézetrendszerén belül, mint a legnépszerűbb oktatási irányzat és mint a legelterjedtebb tudományos teória-rendszer tekinthető talán a legfontosabbnak: a Jog az Irodalomban irányzat a jogászság, a jogintézmények és szervezetek irodalmi műveken keresztül felvázolását jelenti; és természetesen az irodalmi művek kánonja többé-kevésbé a kurzusok tananyagával átfedésben van: a stúdiumok egyfelől az „igazság” értelmére és értékére reflektálva partikuláris jogi aktusok, egyes eljárások bemutatására (Karamazov testvérek, A velencei kalmár, etc.), másfelől a jogásztársadalom tagjainak, vagy rétegeinek pozitív vagy negatív hősökként való megjelenítésére koncentrálnak. A jogot nemcsak önmagában használják, nemcsak mint önálló létező fogalomként, hanem szimbolikus, metafórisztikus értelemben is: a jog azokat a lehetőségeket reprezentálja, melyek a közösségi léthez való elemeket teremtik meg, szimbolizálja az „ember alkotta rendet”, a koherenciát és kohéziót az anarchikus káosszal szemben, emellett talán marginálisabban, de mindenképpen explicit módon megjelennek a „jogi rituálék” abszurditásai, a kulturális és osztálykonfliktusok és kisebbségi problémák is.³ A modernizmus és poszt-modernizmus hatásaiként a jogi oktatásban a jog és irodalmat oktatók elsődleges célja – elvetve részben a modernizmusnak a művek nem pusztán a realitást megjelenítő és a poszt-modernizmusnak az olvasó által teremtett szövegértelmezésre vonatkozó tanait - a didaktikus irodalmi munkákon keresztül morális kérdések felvetése. A morális diskurzus legyen az a jogászság, vagy egyes intézmények ábrázolása egyfelől a jogot morálisan pozitív, az „igazság” eszközeként, a jogásztársadalmat pedig ennek érvényesítőiként ábrázolhatja, másfelől azonban disztópikus módon a jogrendszer, mint a szocialitásra destruktív módon ható, a jogászságra pedig személyiségdeformáló tényezőként megjelenő képet is festhet.⁴

A Jog, mint Irodalom az interdiszciplináris diskurzus talán legérdekesebb aspektusát veti fel: a jog és irodalom kapcsolatára, mint szövegek rendszerére tekint, és metodológiai aspektusból nézve az irodalmi elemző módszereket és stratégiákat jogi szövegekre alkalmazzák; a morális diskurzust mellőző retorikai, stilisztikai reflexió, mely tekinthető mind a jog mind az irodalom részének. Hagyományosan – az ilyen jellegű vizsgálatok limitált eredményességéről tudva és a kutatások fókuszpontjába episztemológiai és nyelvfilozófiai polémiákat belevonva – a retorikai, stilisztikai elemzéseket anélkül végzik, hogy a nyelvre, vagy a kommunikációra tekintettel lennének. Ezzel szemben posztmodern felfogásban a jogi gondolkodók a jogi szövegek szerepének értelmezésénél a hermeneutika tudománya felé fordultak: az irodalom- és jogelmélet – *Habermas, Wittgenstein, Foucault, Gadamer* filozófiájának hatására - a szövegek a szerző vagy az olvasó által konstruált értelmét, az

¹ Ld.: Elizabeth Villiers Gemmette: *Law and Literature: Joining the Class Action*. 29. Valparasio University Law Review. 665. Gemmette szerint a mintegy 15%-os növekedést úgy értékeli, hogy a jog és irodalom tárgya „bimbózó karriert futott be”, és a kurzusok száma a mai napig is folyamatosan növekszik. 666. p.

² James Boyd White: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. 1973. A könyvet több egyetem jogi fakultása, így például a *University of Michigan* és a *Queen's University* kurzusain is használják.

³ Thomas Moravetz: *Law and Literature*. In: Demis Patterson (ed.): *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*. Blackwell. Cambridge. MA. 1996. 450-457. p.

⁴ Uo. 455-456. p.

interpretív közösség szövegeken keresztüli kommunikatív szerepét és a szövegeken alapuló diskurzusok individuális determinációját kutatja, s ebben a felfogásban a jog és irodalom – a szerző, befogadó és intézményi kontextusok fényében – egy kissé a jogi hermeneutika tudományává vált.⁵ Korábban a jogi hermeneutikai diskurzus a szerző és olvasó közti transzferre, a résztvevők általi értelem meghatározására, később (így napjainkban) a szöveg keletkezéstörténetének megértésére, az olvasói szituáció és az interpretáció közösségi kontextusának kérdései köré irányult.⁶ A jogi episztemológia szempontjából az irodalom egyrészt az egyes művek - összehasonlítva a jogszabályok megalkotásának történetével - interpretív keletkezéstörténetének vizsgálata alapján hasznosítható, másrészt az irodalomelmélet hermeneutikai kutatásai általánosíthatóak jogi szövegekre is.⁷

Az Irodalom Jogának nevezhető következő talán a hagyományos politikai diskurzus aspektusából radikálisnak tekinthető irányzat a „szólásszabadság” jogának szűkítése illetve szélesítése szempontjából elhomályosítja, esetleg eltünteti a tradicionális „jobb-” és „baloldal” közti distinkciókat, elhatárolásokat. Az irányzat álláspontja alapján a szólás és gondolat szabadság liberális megközelítése – a tolerancia jelszavának offenzív megjelenítésével, és akár a diszkrimináció megnyilvánulási formáival szembeni toleráns felfogás kinyilvánításával – valójában a hatalom hegemoniájának fenntartását szolgálja. Az elmélet keretében a feminista és faji tudatosság elmélete (kisebbségi tudatosság elméletei)⁸ felől érkezik a liberálisokkal szemben az a vád, hogy az egyenlőtlen társadalmi viszonyok reprodukciójához nyújtanak nem is elhanyagolható segítséget; ennek explicit megnyilvánulási formája, hogy a preferált irodalmi kánon - a liberálisok „neutrális maszkiájának takarásában” valójában egy ideális elméleti eszköz a Megkülönböztetéshez,⁹ s talán ezek a „faji elméletek” állnak a legközelebb, ha nem is céljaikban, de mondanivalójukban mindenképpen a kritikai mozgalomhoz.

Az Irodalom és a Jog Reformja a populáris kultúrával kapcsolatban lévő jog és irodalom irányzata: a jogtörténet és az irodalomtudomány, irodalomtörténet képviselői által teremtett diskurzus a populáris irodalom jogra gyakorolt hatását vizsgálja. Némely irodalmi mű politikai inspirálásra született, és gyakran politikai, vagy jogi reformokat szolgál, vagy azokhoz vezet, ugyanakkor más művek éppen a meglévő sztereotípiákat, vagy más értékeket erősítenek, vagyis a populáris irodalmi termékek formálják (erősítik, vagy gyengítik) a meglévő társadalmi attitűdöket, melyek hosszú távon kihatással vannak a hatósági eljárásokra, a szabályozásokra, a társadalmi szituációra, szociális biztonságra, individuális jogokra, etc. A tudományos szférában igen korlátozottan megjelenő irányzat elsősorban a társadalomban elterjedt művészeti

---

⁵ Uo. 452-453. p.

⁶ Egészen más értelmezést adna egy marxista szemléletű olvasó *Jane Austennek*, vagy egy fraudista *Shakespearenek*, s az ilyen jellegű szituáció gyakran előfordul például az alkotmány olvasatakor és értelmezésekor. Uo. 457. p.

⁷ Az irodalmi és jogi episztemológiai diskurzus összekapcsolása tekintetében a hermeneutikai kérdések jogi szövegekre való általánosítása több szempontból problematikusá válhat: a jogi kérdések az irodalmi problémákkal szemben definitív, vagy ha úgy tetszik egyszerű válaszokat igényelnek; a joggal szemben az irodalom formális értelemben nem intézményesített, vagy legalábbis arra nincs szükség; a jogászság szereplőinek interpretív aktusai a szociális és gazdasági relációk strukturálásának igényével történnek, míg az irodalmi diskurzus keretei között ilyen célok, illetve eredmények nem szerepelnek; s végül a jogi metodológia és érvelési mechanizmus magas fokú formalizáltságot mutat (például a bíróságoknak figyelemmel kell lenniük a szabályokra, precedensekre, illetve tekintettel kell lenni a bírósági intézményi hierarchiára), míg az irodalmi kutatásoknak - még ha formalizáltak is - nincsenek ilyen kötöttségeik. Uo.

⁸ A „faji tudatosság”, és a feminizmust is magába foglaló „kisebbségi tudatosság jogelméletei” kifejezés a *critical race theory* angol terminus magyar nyelvre történő adaptációja *Nagy Tamás* nyomán. Vö.: Nagy Tamás: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben*. Acta Juridica et Politica. Tomus LXIII. Fasciculus 15. Szeged. 2003. 15. p.

⁹ Thomas Morawetz i.m. 453. p.

termékeken keresztül a társadalom és a jog kapcsolatát, kölcsönhatását, s annak eredményeit kutatja.¹⁰

Végül napjaink jogelméletének egyik legélesebb vitát kiváltó teoretikus megközelítése a narratív tematika: a jogot a politikai és társadalmi hatalomhoz kötötten intézményesített eszközként felfogva a jogi aktusok győzteseinek, vagy veszteseinek (s többnyire ez utóbbi) szemszögéből tekintenek a politikai célok érvényesülésére. A jog mechanizmusai, eljárásai egészen másként látszanak, ha azt a sokféle rendelkezésre álló narratívából kiindulva – a hatalom birtokosai vagy az elnyomott elbeszéléséből látjuk –, mivel ez utóbbi esetében a jog, mint az áldozatok viktimizálásának eszközeként jelenik meg. A narratív tematika legelterjedtebb felfogása szerint az áldozat, elnyomott narrativitása közelebb áll a valósághoz, korrektebb, mint a „győztes” elbeszélése, mely utóbbi a liberális jogfelfogással egyezik meg.¹¹

Az egymástól eltérő a jog és irodalom keretei közti felfogások diverzitásának megfelelően a jogi oktatásra vonatkozóan a mozgalom különböző nézetek sokaságát produkálta, s melyek bemutatása azok csoportosítása alapján lehetséges; *Gemmette* kutatásai alapján a következő premisszák jelennek meg az elméletekben: a jog és irodalom interdiszciplináris oktatása 1. megvilágítja a hallgatók számára a szépművészeti stílust; 2. a hallgatók kritikai készségét fejleszti; 3. kontemplációt kelt, illetve erősíti a humaniorákat; 4. segíti a különböző fogalmak (jog, igazságosság, büntetés, etc.) adekvát megfogalmazását; 5. kontemplációt indukál a jogászság hatalmi, morális felelősségéről; 6. a jogász, mint művész szerepének átgondolására sarkall; 7. elősegíti az egyébként hiányzó szövegértelmezési képességeket és fejleszti a hallgatók kommunikációs és fogalmazási készségét; 8. megtanítja a hallgatóknak a komplex irodalmi, illetve jogi szövegek megfelelő interpretációját; 9. segíti a deviancia fogalmának fikcionális és reális értelmezésének átgondolását; 10. megvilágíthatja az autoritás formáinak és a jog viszonyának problematikáját; 11. reflektáltat a nemi, illetve faji alapon történő diszkrimináció mechanizmusaira; 12. fejleszti a jogászok klienseik érdekében használható történetmondási technikákat.

Az utóbbi egy, másfél évtizedben némi változás volt megfigyelhető a mozgalom jogászképzési elméletében: a pedagógia, a jogi történetmondás (*legal storytelling*), narratív tematika, a jog és irodalmi kánon körüli diskurzus erőteljesebb hangot kapott, sokkal inkább explicit módon jelent meg.¹² A pedagógiát illetően a hallgatók verbális és írott formájú kommunikációs képességének fejlesztése érdekében tett oktatási, oktatói erőfeszítések köré csoportosult elméleti munkák a középfokú és felső-alapfokú (*undergraduate*) oktatás hiányosságainak pótlásáról szólnak; hogyan kezelhetik az oktatók a meglévő hiányosságokat?, és hogyan fejlesszék ezt a szakmai professzionalitás irányába?, hogy egyúttal az elsajátított képesség a praxisban előnyt jelentsen. Alapvető premisszájukként jelenik meg, hogy a hallgatók – egyébként „szerencsétlenek” tartott - pozíciójának javításaként olyan oktatásban részesüljenek, ami folyamatos visszajelzéssel szolgál, ahelyett, hogy tudásukról csupán az egyetlen jelzés a szummatív értékelés lenne. Az elsősorban oktatási módszertani kérdések a meglévő amerikai jogászképzési metodikába illeszkednek be, s azokat az irodalmi diszciplinaritás igénybevételével egészítik ki: a különböző történetírástól,¹³ melyek a karkai

---

¹⁰ Uo. 453-454. p.

¹¹ A narratív tematika szintén sokféle alkategóriájának kavalkádjából csupán néhány jelentősebb, többször előforduló megállapításokat jelenítünk meg: a narratíva szerepe a megismerésben; az elbeszélők tapasztalati distanciái és az elbeszélések kapcsolata, melyet a jog tudatosan elrejt; a jogi érvelések narratív szelekcióira épülése; a mellőzött elbeszélések a marginális társadalmi csoportok helyzetére vonatkoznak; az elbeszélő szemléletmód hozzájárulna a jog morális kvalitásának javulásához. Vö.: Nagy Tamás i.m. 5. p.

¹² Vö.: Elizabeth Villiers Gemmette i.m.

¹³ Peter Elbow: *Writing with power: Techniques for mastering the writing process* 1981., továbbá *Embracing contraries: explorations in learning and teaching* 1986., és Judy Scales-Trent: *Using Literature in Law School: The Importance of Reading and Telling Stories*. 7. Berkeley Women's Law Journal. 90-97. p. 1992.

rémálom stílusától az esküdszéki eljárások összefoglalásáig terjednek¹⁴ (irodalmi és jogi stílusok ötvözete) egészen a verbális kommunikációs gyakorlatokig igen gazdag módszertani problémák felvetése található meg.¹⁵

A jogászképzésben napjainkban gyakran előforduló jogi történetmondásra épülő kurzusok elsődleges kérdése: hogyan befolyásolja a történet menete, a narratíva a bíróság egy ügyre vonatkozó döntését? A történetmondást fókuszpontba helyező oktatásra vonatkozó elméletek a narratívákra vonatkozó diskurzusban a szövegek értelmének többértékűségére, a szövegek többértelműségére, a hermeneutikai kérdések ismertetésére, a humaniorák szükségszerű megértésére, az emberi értelemre és felfogóképességre annak komplexitására és univerzalitására helyezik a hangsúlyt.¹⁶

Philip Meyer szerint az oktatásban a narrativitásra épülő, diszkrét, különös formát öltött felfogások a jogi hermeneutikát, a jog, mint irodalom keretei között képzelik el: a hermeneutika gyakorlói szerint az irodalmi művek tanulmányozása folytán kialakuló értelmezési képesség hozzásegít a törvények (szabályok, alkotmány) helyes értelmezéséhez, ám az „új” mozgalom eltávolodott a jogi hermeneutikának az előbbi értelemben vett felfogásától, s úgy tekint a szövegekre, hogy annak hatását vizsgálja; új multidiszciplináris diskurzus létrejöttének lehetünk tanúi, mely a jogon túl használja a kulturális antropológiát, a kognitív elméleteket, narratív teóriákat, szociológiát, szemiotikát, és lingvisztikát. Következésképpen – mivel a narratív művek egy része a jog és irodalom területére esik, más részük azonban nem - a legfontosabb kérdés, hogy megtörténik-e a jog és irodalom átnevezése jog, mint irodalom mozgalommá, vagy utóbbi teljesen eltávolodik előbbi kereteitől.¹⁷

A jog és irodalom mozgalom keretei közötti irodalmi kánon, illetve kánonvita a '90-es évek központi kérdése volt: ki határozza meg a jog és irodalmi kánont?, hogyan jön létre?: az egyetemeken tanított irodalmi művek kánonja azonban túlmutatott a pragmatikus diskurzus keretein, s valójában erőteljes politikai, illetve kulturális harc központi, és egyben szinte szimbolikus kérdésévé vált.¹⁸ Egyre élesebb hangot kapott különösen *Richard Delgado* és *Jean Stefanie* cikkei alapján, hogy a „Nyugati Kánon” szélesítése nyomán nemcsak egyes tradicionálisan elnyomott rétegeket, mint például a nők esetében a feminizmus képviselőit, hanem minden más kirekesztett csoportot szükséges nagyobb számba megjelentetni, aminek az oktatásban való érvényesítése a praxisban a bírói döntési hibák elkerüléséhez vezethet. A „komoly döntési hibák” álláspontjuk szerint a bírák azon képességeinek hiányából erednek, hogy - a megfelelő oktatás hiányában - felismerjék a jogalkotási mechanizmusok vagy egyéb

---

¹⁴ Ld.: University of Arkansas, Fayetteville; University of Utah; University of Virginia. In.: Elizabeth Villiers Gemmette i.m.

¹⁵ Ld.: DePaul University, Ohio Northern University, University of Utah, University of Vermont, University of Manitoba. Uo.

¹⁶ Symposium: Legal Storytelling. 87. Michigan Law Review. 2073. 1989. Pedagogy of Narrative: A Symposium. 40. Journal of Legal Education. 1. 1990.

¹⁷ Philip N. Meyer: Introduction: Will You Please Be Quiet, Please? Lawyers Listening to the Call of Stories. Symposium: Lawyers as Storytellers and Storytellers as Lawyers: An Interdisciplinary Symposium Exploring the Use of Storytelling in the Practice of Law. 18. Vermont Law Review. 565. 1994.

¹⁸ A kánonvita két ellentétes tábora az immanens és az intézményes felfogások kontradikciójaként realizálódott. Az immanens koncepció alapján a kánont a nagy alkotó utáni szerzők hozzák létre a kánonalapítóra hivatkozva, míg az intézményes felfogás szerint inkább a társadalmi hierarchia magasabb pozícióiban lévő rétegek, intézményesült csoportok határozzák meg a kánont, s az elitcsoportok mindig reprodukálják is azt. Természetes, hogy vita nem lehetett érdektelen politikai, illetve jogelméleti szempontból sem. Ld.: Nagy Tamás i.m. 3-4. p. A kánon részét képező „Nagy Könyvek” kritikájának vannak utóbbi nézőpontból kitéve, s kontinuos támadások érkeznek, mint például *Judith Resnik* álláspontja: „a kánon relative kevés figyelmet fordít az olyan kérdésekre, hogy kiknek a hangja hallatszik, kikre figyelnek, kik vannak marginalizálva”. Elizabeth Villiers Gemmette i.m. 684-685. p.

társadalmi körülmények háttérreit; nem ismerik az „ellen”-narratívát, mely tudás birtokában „bölcsebb”, egyúttal szofisztikát vélemények születnének.¹⁹

A *Gemmette* nyomán meghatározott talán leginkább elterjedt jog és irodalmi oktatási elméletek közös vonása, hogy a kurzusok oktatását több okból is elengedhetetlen tartják a jövő jogászgenerációi számára. Összefoglalva a különféle irányokat álláspontjuk szerint a stúdiumok megvilágítják, és közelebb hozzák a civil jog tananyagát az igazságosság, moralitás, természetjog problematikáihoz; a köztük lévő feszültség kiválóan megjelenik az irodalmi művekben, és oly témákkal is foglalkozik (emberi relációk, emóciók, szociális konnekciók, azok komplexitásai), melyek a bírói döntésekből kimaradnak, vagy rejtve maradnak; így megmutatkozik az igazságosság relációjában a jog limitáltsága. S ehhez kapcsolódóan a jogra, nem mint önálló jelenségre, hanem mint szociális, kulturális, pszichológiai jelenségre, intézményre tekintenek, ennek fényében strukturált diskurzust építenek fel, mely elősegíti a jog adekvát reflexióját, formalizmusának, doktrinerségének irodalmi műveken keresztül megvilágítását. Láthatóvá válik a nyelv kulturális és társadalmi aspektusa, *White* szavaival a konstitutív retorika: hogyan kapcsolódik egymáshoz a nyelv, a nyelv meghatározta jogi szövegek és az emberi értelem. A narratívákhoz kapcsolódóan a kurzusok képesek megvilágítani mindenki számára hogyan ábrázolják, hogyan kezeli a jog a különböző társadalmi rétegeket, illetve milyen társadalmi és politikai szerepük van, mindezt az irodalmi és jogi szövegek párhuzamos komparativitásán keresztül;²⁰ ezzel összefüggésben a jog és irodalom szinte minden oktatási elméletében megjelenik a kommunikációs képességek fejlesztésének, értelmezési képességek javításának és a morális látókör szélesítésének célja.

A Kritikai Jogi Tanulmányok – és ebben is kétségtelenül van hasonlóság a jog és irodalommal – szintén számos „almozgalomra” bomlott; ezek a különféle válfajok a jogi élet egy-egy speciális területére koncentrálnak, illetve egy bizonyos társadalmi kérdésre próbálnak reflektálni. Ha mégis megkíséreljük összefoglalni a rengeteg különféle, már sokszor egymásnak is ellentmondó elméleti irányzatot a közös kiinduló pont a jog intedermináltságában keresendő, mely bizonytalanságot, határozatlanságot – amin a laikusok sokszor megdöbbennek – a jogi realizmus a szubjektivitásban kereste, és a bírói döntések pszichológiai diskurzus keretei közti vizsgálatában látta megoldhatónak, s ennyiben a „kritik” a realizmus örökségének tekinthetők.²¹ A kritikai mozgalom ezzel szemben sokkal „objektívebb” okokat lát a bizonytalanságok mögött, miszerint a jog (ezen nemcsak az egyes bírói döntéseket értik, hanem általában véve mindent, ami jognak nevezhető) szűk értelemben vett politika, mégpedig napjainkban következetesen „jobboldaliként” aposztrofálható politika; a precedensek pedig

¹⁹ A szerzőpáros okfejtésük bizonyítására közzétette a meglévő kánon tartomelemzését, miszerint 1957-1989-ig 330 mű szerzői fehér férfiak voltak, 29 műé fehér nők, és mindössze 2 munka írói voltak kisebbséghez tartozó nők. Ugyanakkor a jogi idézetan statisztikái szerint az utóbbi másfél évtizedben a hagyományos kisebbségnek tekintett szerzők írásainak idézettségi mutatói oly mértékben megnöttek, hogy az eddigi kívülállókat tekinthetjük „bentlétvőknek”. Nagy Tamás i.m. 19. p. Mellesleg *Gemmette* is kimutatta, hogy az utóbbi időben sokkal erőteljesebb a Nagy Könyvek melletti kisebbségi szerzők listája.

²⁰ California Western School of Law. Associate Professor Daniel Brian Yeager and Associate Professor Paul J. Gudel. Columbia University School of Law. Professzor Thomas H. Moravetz. Florida State University College of Law. Associate Professor Harold P. Southerland. University of Puget Sound School of Law. J. Christopher Rideout. „Legal Imagination Course”. University of Cansas School of Law. Professor A. Kimberly Dayton. In: Elizabeth Villiers Gemette i.m.

²¹ A jogi realizmus hagyatékának tekinthető mind a formálisan 1977-ben deklarált CLS mozgalom, mind pedig az 1965-ben megalakult Law and Society Association. A jogi realizmus és a különböző mozgalmak kapcsolatairól, illetve azok létrejöttének társadalmi okairól ld.: Nagy Zsolt: Hatalom és igazságszolgáltatás a jogi realizmus tükrében. In: Nagy Zsolt (szerk.): A bírói hatalom kérdései. SZTE ÁJK Jobbölcséleti és Jogszociológiai Tanszék. Szeged. 2003.; Austin Sarat: Vitality Amids fragmentation: On the emergence of Postrealist Law and Society Scholarship. 1999.; továbbá Patricia Ewick, Robert A. Kaganb, and Austin Sarat: Legacies of Legal Realism: social Science, social Policy, and the Law. 2003. www.blackwellpublishing.com/content/BPL/Images/Content_store/Sample_chapter/0631228969%5CSarat_sample%20chapter_A%20to%20Law%20and%20Society.pdf. 2004.

kiváltképp politikai eredetűek, minthogy – álláspontjuk szerint – „könnyű”, a szabályok által egyértelműen eldönthető esetek nem, csak politikai, etikai módon eldöntött esetek léteznek. Radikális elméleti kísérletük során a jogot működtető „objektív” okok feltárása mellett szisztematikusan törekednek a meglévő, tradicionális értékek, mint például a közjog/magánjog elválasztásának, a formális egyenlőségnek, vagy a szakértelem „bálványozásának”, különösen a jogászai érvelések privilegizált autonómiájának lerombolására.²²

A mozgalom egyik legjelentősebb (hanem a legjelentősebb) képviselője *Duncan Kennedy* külön foglalkozik a jogásképzéssel, s azt úgy tekinti, mint a társadalomban a jog az uralkodó osztályok fenntartására szolgáló eszközként való alkalmazására történő szocializációs közeg. Olyan oktatási szféra, mely explicit módon érvényesíti a társadalomban lévő strukturális vonásokat, és a hierarchikus viszony elfogadására készíti a hallgatókat: a jogásképzés első évétől az oktatási környezet a középosztálynak megfelelően strukturált „patriarchális család, vagy karkai állam képét sugározza, a kezdetektől fogva kulturálisan reakciónak nevezhető”.²³ Az explicit hierarchikus viszony eleve passzivitásra készíti és kényszeríti a hallgatót, minek következtében ez a passzivitás vezet a teljes jogrendszer iránti passzivitáshoz, vagyis hogy annak megreformálása már nem kerülhet napirendre. A hallgatói értékelés, mely kizárólag szummatív és soha nem preemptív, általában önkényes; ez pedagógiai problémának látszik, ám Kennedy szerint ideológiai kérdéssről van szó: az értékelés a megváltoztathatatlan, jelzéssel ellátott – szükségtelen és hibás – hierarchia igazságának látszata, a liberális ideológiai üzenet kényszerű internalizálása.²⁴ A liberális ideológia része, hogy az aktuális jogkonceptió alkalmatlanná teszi a hallgatókat az ügyvédi versenypiacon kívüli működésre (szociális szféra, jogi segélyszervezetek, etc.), a praktikus doktrínák elsőbbséget élveznek a teoretikus tárgyakkal szemben, így a képzés ilyen attitűdöket nem is alakíthat ki. Noha Kennedy szerint a praxis és az oktatás távolsága nyilvánvaló egy tekintetben mégis modellezi az oktatási intézmény a praktikum szervezeteit: a hierarchiában; az ügyvédi szervezetek és a kamara viszonyaira való szocializáció, mint „helyes jogász viselkedés” aposztrofálódik. Az egyetemi hierarchia és az intézményen belüli oktatói reputáció előrevetíti az ügyvédi szervezeten, illetve a praxison belüli viselkedési mechanizmusokat, strukturális kérdéseket.²⁵ Ám Kennedy szerint a jogi oktatás nem csak egy már meglévő struktúra „lecsapódása”, egyik realizációs formája, hanem maga is oka a kialakult szituációnak: a szabályok ideológiája, a jogi okfejtés misztifikálása, az oktatási szervezet struktúrája mind része a jogász professzióknak és a praxis és oktatás kölcsönhatásban van egymással ezért oka a rendszer minőségének, „a hierarchiának, mely áthidalhatatlan távolságokat indukál”.²⁶

A jogásképzés – minthogy a jogászság szerint sok esetben a szaktudás átadása hiányzik – politikai és társadalmi nézetek érvényesítésére alkalmas, másképpen az oktatás során egyfajta ideológiai üzenetek kódolása és dekódolása történik;²⁷ s az elsajátított jogi instrumentális képességeket az oktatás három szinten misztifikálja. Először akként tekintenek az előtérbe helyezett analitikai procedúrára, a jogi okfejtésre, mint a jog érvényességének magyarázatára,

²² Elizabeth Mensch: *The History of Mainstream Legal Thought*. In: David Kairys ed.: *The Politics of Law. A Progressive Critique*. Revised Edition. Pantheon Books. New York. 33. p.

²³ Duncan Kennedy: *Legal Education as Training for Hierarchy*. In: David Kairys ed. 40. p. Ehhez kapcsolódik, hogy ugyan az órák hivatalosan nem kapcsolódnak politikai „jobb”, vagy „baloldalhoz”, de a pedagógiai konzervativizmus utköztethető a moderált pedagógiai liberalizmussal. 41. p.

²⁴ Uo. 48. p.

²⁵ Kennedy szerint ilyennek tekinthető a professzori gárda példája, hogy az oktatókon múlik az egyetem reputációs rangja és bármikor feláldoznak bármit, hogy ez a rangsorban elért hely ne romoljon, vagy javuljon. Az oktatók viszonya az adminisztratív személyzethez és fordítva, az oktatói-hallgatói relációk, a különböző évfolyamos hallgatók közti viszonyok mind a praxisban meglévő professzionális kapcsolatok kivetítései, s a vázolt mechanizmusok, mint természetes jogászai párbeszéd mutatkozik meg. Uo. 51-53. p.

²⁶ Uo. 58. p.

²⁷ Kennedy hangsúlyozza, hogy a tudásátadás során számos a joghoz kapcsolódó analitikus képességet sajátítanak el, melyek rendkívül fontosak a praxisban is, ám ezek mind politikai szempontból meghatározottak. Uo. 43. p.

s valójában oly mértékű distancia van az egyes jogi anyagok és tárgyak között, hogy semmi remény az egész jog, a jog működésének integrált áttekintésére. (Mellesleg *Basil Bernstein* már három évtizeddel ezelőtt kimutatta a felsőoktatás ilyen problémáit, és nem politikai, hanem strukturális okokra vezette azt vissza.)²⁸ Másodsorban a jogász érvelés nem más, mint a jogászok közti képességek differenciájának indukciója, illetve a differenciáltság „igazságosnak” láttatása. Harmadsorban a jogász érvelés a hierarchikus szerkezeten kívül valójában semmit sem mutat meg a praxisból.

A jogi érvelési módszer során a különféle eseteket csoportosítva megmutatkozik, hogyan láttatják az oktatók apolitikusnak a döntéseket: az alapvető szabályokon nyugvó eseteket és az esetlegesen a fellebbvitel során megváltoztatott ítéleteket mindenképpen az objektív tudáson alapuló jogász érvelési technikák által levezetett módon ismertetik, bár Kennedy elméletében azok lényegében az autoritásból következő érvelések. Azonban ha az ítéletek értékeivel foglalkoznának, egészen más konnotációt kapnának az esetek, többé már nem lehetne „jó és rossz megoldásról” beszélni, és egy plurális diskurzus alakulna ki, melyben sokkal inkább az oktató politikai nézete és nem a jogász technikai tudása válna nyilvánvalóvá. Ugyanez a helyzet a tárgystruktúrával: a liberális politikát tükröző jogágak (kötelmek, büntetőjog, etc.) a természetjogból eredő, semleges jogként oktatottak, s csak később kapnak, akkor is minimális szerepet, a politikai felhangokat nyíltabban megmutatott tárgyak (szociális jog, környezetvédelmi jog, etc.), tehát a jogi tárgyak ilyen strukturálása és éles distancionálása valójában csak misztifikáció, mindegyiket jogi helyett etikai és politikai tartalmak szerint és fordítva is lehetne tanítani.²⁹ S ennél a pontnál válik nyilvánvalóvá, mint már említésre került, a realizmus és a kritikai tanulmányok kapcsolata, hiszen a realista nézőpont szerint „nincs olyan dolog, mit objektív jogi metodológiának nevezhetnénk, amivel a bírák eltakarhatnák döntéseik társadalmi relevanciájának felelősségét. Minden döntés politikai és morális választás eredménye”.³⁰

Jogászképzésre vonatkozó elméletek a magyar jogtudományban

A magyarországi jogtudomány, jogelmélet – néhány kivételtől eltekintve - viszonylag kevés figyelmet fordított a jogászképzés tudományos igényességgel történő áttekintésére, komparatív metodikát alkalmazó, átfogó strukturális elemzésére. Ilyen kivételnek számít az 1960-as évekből *Varga Csaba* jogrendszerek csoportosításával történő globális jogászképzési ismertetője, az 1970-es évekből *Sárándi Imre* a jogászképzés aktuális problémáinak részletes elemzését adta és lehetséges reformjainak irányát vázolta fel, s végül napjainkból *Pokol Béla* társadalomelméleti és jogelméleti koncepciójába ágyazott oktatási elmélete említhető.

Varga Csaba a jogi oktatást a főbb jogrendszerek szerint csoportosítva, országokként elemezte: szocialista országok, a nem szocialista államokon belül kontinentális és angolszász oktatási szisztéma, és afro-ázsiai államok; majd a képzés szerkezetét illetően szintetizáló premisszákat állapított meg. A jogászképzési intézmények társadalmi meghatározottságát illetően kiemelte a történelmi fejlődést, a hagyományokat, a jogásztársadalom szükségleteit, és a felsőoktatási rendszer általános struktúráját. Külön figyelmet fordított az interdiszciplináris oktatási rendszernek, a társadalomtudományok és a szaktudományok viszonyának, az oktatási keretek diverzitásának, és a szakosodási lehetőségeknek, mely utóbbit *Varga* a jogász

²⁸ Ld.: Basil Bernstein: *Class, Codes and Control. On the Classification and Framing of Educational Knowledge.* 202-230. Routledge and Kegan Paul. 1971.

²⁹ Ehhez kapcsolódik, hogy a jogi diskurzusok úgy tekintenek a társadalomra, hogy elválasztják az államot, mint jogok érvényesítőjét és a civil szférát, mint individuumok összességét, minek eredménye, hogy nem lehet radikális reformokat végrehajtani, mivel a jogi diskurzus nem a társadalmi igazságról szól. A jogi diskurzusok logikai inkoherenciája, individualizmusa, és a szociális realitás iránti vakasága miatt konzekvensen egy „csapdászituációt” jelentenek. Duncan Kennedy i.m 45-46. p.

³⁰ Elizabeth Mensch i.m. 22. p.

hivatások természetéből adódó determinisztikus hatásnak tulajdonítja, s ez a hatás szükségszerűen- legkésőbb a praxisban – bekövetkezik, ennek ellenére a jogi felsőoktatásban megkerülhetetlennek tartja a közös tárgyak minimumát.³¹ A szakosodás és a számonkérés főbb meghatározói szempontjából pedig az oktatási intézmény jellegére, a praxishoz való viszonyra, és a társadalomtudományokhoz fűződő viszonyra, mint szerkezeti kérdésekre tekint.³²

Sárándi Imre a jogi oktatást elsődlegesen a szakirányok a jogásztársadalom szerkezete aspektusából elemezte, azzal szoros összhangban állónak látta, s annak kihívásaihoz sürgetett további reformokat. Részletesen elemezte a jogásképzés struktúráját, annak az oktatás módszerére, az ismeretátadás hatékonyságára (hallgatói aktivitás, csoportlétszám, gyakorlati példák, esetmódszer, szakmai gyakorlat, etc.)³³ kifejtett hatását, továbbá a jogásztársadalom elvárásai és a meglévő képzési szituáció közti differenciák szűkítésére vonatkozó aktuális tervezeteket (szakirányok, szakosítás);³⁴ továbbá az elvárások és eredményességhez kapcsolódó számonkérési formák és módszerek komparatív vizsgálatát. *Eörsi Gyula* alapján külön figyelmet fordított a tudásátadás szakosodás és komplexitásának egybefonódására, a jogi ismeretek elsajátításának speciális módozataira, ezzel összefüggésben az egymással összefüggő diszciplínák komplex, átfogó oktatására.³⁵ A számonkérés és az átadott tudás harmóniája szempontjából az oktatói tapasztalatok fontosságát hangsúlyozta, továbbá a lexikális tudás és praxis distanciáját, illetve az ilyen ismeretek irrelevanciáját domborította ki, vagy ahogy *Sárándi* fogalmazott „a (folyamatos számonkérés a partnerek) alkotó diskurzusa, ... a teremtő szakintelligenciát ítéli meg”.³⁶

Pokol Béla jogi oktatási elmélete társadalomelméleti és ezzel összefüggésben jogelméleti, illetve jogszociológiai koncepcióba ágyazottan realizálódik, s emiatt – még ha kissé leegyszerűsítve is - némileg részletesebb elemzést igényel, annál is inkább, mivel *Pokol* szavaival élve „a jogi oktatás, mint a jogrendszer része”³⁷ jelenik meg; másképpen a jogásképzés, mint a jövő jogászságának szocializációs közege a jogrendszer szempontjából is fontos szerepet tölt be. *Pokol Béla* társadalomelméletében a jog, mint egyik társadalmi alrendszer jelenik meg;³⁸ az alrendszerek pedig sajátos kódjuk (bináris kód vagy univerzális értékduál) általi szelekció szerint határolódnak el. A bináris kódok határozzák meg az alrendszeren belüli kommunikációs mechanizmusokat, a kódok ugyanakkor szelektálják is a más értékeken alapuló, nem domináns kommunikációt, így például a tudomány esetében igaz/hamis, a gazdaságban a rentábilis/nem rentábilis, a jog aspektusában a jogos/jogtalan binaritás érvényesül. *Pokol* a társadalom rendszerszintjét tovább bontotta – a tömegkommunikáció és más közvetítő szférák által összekapcsolt - mindennapi életre és professzionális intézményrendszerre, utóbbi strukturálisan elkülönülő a mindennapiság diffúz

---

³¹ Ebben a tekintetben a viszonylag laza keretek érvényesülésének előnyeit hangsúlyozta, miszerint a csekély szakosodás lehetővé tétele pedagógiai szempontból is áldásos lehet, ám – álláspontja szerint - a keretek meghatározottsága a képzési struktúra függvénye. *Varga* megkülönböztette a szűk értelmű és tágabb értelemben vett szakosodást; előbbi az azonos intézményben meglévő eltérő szakokat és a formális elismerésben való megjelenítést, utóbbi csupán a modulok kialakítását, sajátos intézményi profilt jelenti. *Vö.: Varga Csaba: A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei. Budapest. 1967.*

³² Uo. 208-210. p.

³³ *Sárándi Imre: A korszerű jogásképzésért. Tanulmányok. Budapest. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. 1974. 34-55. p.*

³⁴ Uo. 29-31. p.

³⁵ *Sárándi Imre: A hallgatók aktív foglalkoztatásának szerepe a jogásképzésben. Felsőoktatási Szemle. 1966. 10. sz. 583-590. p., továbbá Eörsi Gyula: A gazdaságirányítás rendszerének reformja és a jogi oktatás kérdései. Felsőoktatási Szemle. 1967. 5. sz. 257-261. p.*

³⁶ *Sárándi Imre i.m. Jelentés a Kar 1971-72 tanévben végzett munkájáról. 10. p.*

³⁷ *Pokol Béla: A jogi oktatás, mint a jogrendszer része. Jogelméleti Szemle 2001/1.*

³⁸ *Vö.: Pokol Béla: A professzionális intézményrendszerek elmélete. Felsőoktatási Koordinációs Iroda. Budapest. 1991.*

értékszempontjaihoz képest specializált értékeken orientáló szakmai közösséget jelent,³⁹ s a közvetítő mechanizmusok folytán a professzionális rendszer több létrelevanciára tehet szert.⁴⁰

A jog esetében az alrendszerhez szükséges bináris kódon történő orientálódás mellett a többi intézményrendszerhez képest szigorúbb rendszerszerűség áll fenn: közös orientációt jelentő egységes, ellentmondásmentes jogszabályanyag, illetve ennek értelmezését és alkalmazását biztosító dogmatika jellemzi.⁴¹ Ezzel érkezünk el Pokol Béla többretegű jogelméletéhez, s talán annak is egyik legfontosabb pontjához a jogdogmatikához, mely a jogrendszeren kívüli információkat szelektálja, feldolgozza, fogalmi rendszere alapján általánosítja, más szavakkal a modern jogrendszerek transzformációs funkcióját látja el: „a komplex jogi rendszer többretegűségét legmegfelelőbben akkor tudjuk elméletileg megragadni, ha középpontba a jogdogmatikai szintet, ennek kategóriakészletét és az itteni továbbfejlesztési tevékenységet állítjuk, és innen vesszük szemügyre mind a jogalkotási eljárásban produkált anyagot, mind az eseti jogalkalmazásban létrehozott jogi döntéseket.”⁴² Történeti szempontból a bírói jogalkalmazás után az állami törvényhozás, illetve a jogdogmatika fejlődött ki, majd az utóbbi évtizedekben az alkotmányos alapjogok, és az ehhez kapcsolódó alkotmánybíráskodás szintén önálló jogréteget alkot, ám Pokol elméletében az utóbbi években az alkotmánybíráskodási tevékenység megfigyelésével, illetve az amerikai alapjogi ítélkezés és jogelmélet reflexiójával annak kritikája erőteljesebb hangsúlyt kapott.⁴³

Pokol jogelméletéhez szorosan köthető jogászképzésről alkotott elmélete, melynek kiinduló pontja, hogy a jogági törvényszövegek mögött a jogi fogalmak és dogmatikai kategóriák szövődése áll, s ezek ismeretében lehet a jogeseteket eldönteni; a jogi értelmi rendszer létrehozásának biztosításában kiemelkedő szerepet játszik a dogmatikai, doktrinális, tudományos szféra. (Mellesleg a tudományos szférában kapcsolódik össze a tudományos tevékenység, illetve az oktatási funkció, vagyis a szervezeti egység folytán a jogdogmatikai értékek kiemelten érvényesülhetnek.) Elmélete szerint a jogászképzésben két alapvető funkció érvényesülése szükséges: a jogdogmatikai fejlesztő tevékenység termékeinek ismertetése, és a jogászai gondolkodás kialakítása; előbbi funkciót a tudományos folyóiratok is többé-kevésbé betöltik, ám a jogásztársadalom tömege szempontjából ezt széles körűen csak a jogászképzés érvényesítheti, utóbbi pedig főképpen a jogos/jogtalan kód szerinti értékelésre történő szocializációt jelenti.⁴⁴ *John C. Kleefeld* és *Leonard L. Riskin* alapkoncepciójukban többé-kevésbé megegyező álláspontot képviselnek: elméletük szerint a jogászai gondolkodás a praktikus szükségletek és a jogelméleti, filozófiai, etikai, jogtörténeti, a jogásztársadalom hagyományainak együttese, nemcsak doktrinális analízis, hanem elméleti, diszciplináris tudás is.⁴⁵ Pokol a rendszerelméleti alapoktól kiindulva teszi fel a kérdést: hogyan vonható a tudomány alrendszerének részét képező egyetemi szférába egy másik alrendszerhez tartozó tudás oktatása?, s egyben a strukturalizmus segítségével válaszolja meg a problémát: a jog kettős jellegéből adódóan a diszciplinák egy része (történeti, szociológiai tárgyak) az igaz/hamis értékduál mentén, míg más része (tétéles jogi tárgyak) a jogos/jogtalan dimenzió

---

³⁹ Uo. 37-42. p.

⁴⁰ Pokol felfogásában a mindennapi élet és a professzionális intézményrendszer kapcsolatáról, illetve a létrelevancia fogalmáról további elemzéseket ld.: Bencze Mátyás: *Vizsgálódások a jogérvényesség jogelméleti problémáinak köréből*. PhD disszertáció. 2003. Debrecen.

⁴¹ Uo. 106. p.

⁴² Uo. 161. p.

⁴³ Uo. 167-174. p., továbbá Pokol Béla: *A jog elmélete*. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2001. 133-147. p., és 401-445. p.

⁴⁴ Pokol Béla: *A jog elmélete*. 72-73. p.

⁴⁵ Leonard L. Riskin and James E. Westbrook: *Integrating Dispute Resolution into Standard First-Year Courses: The Mission Plan*. 39. *Journal of Legal Education*. 1989. 509.; illetve John C. Kleefeld: *Rethinking „Like a Lawyer”*: An Incrementalist’s Proposal for First-Year Curriculum Reform. 53. *Journal of Legal Education*. 2003. 254.

szerint orientálódnak; más szavakkal ötvöződött a tudományos és a praktikus nézőpont létrehozva az egységes dogmatikai rendszert.⁴⁶

A jogászképzés komparatív elemzését dichotóm rendszer szerint: a jogdogmatikai, elméleti, illetve a gyakorlatorientált képzés; a bíró- vagy ügyvédképzés; jogdogmatikai vagy társadalomtudományi képzés kettőssége mentén végezte el. A *diszciplinaritás és praktikum* kérdéskörét érintve a kontinentális és a német jogi, kulturális rendszerhez köthető oktatás az előbbit preferálta, míg az Egyesült Államok képzési modellje az utóbbi szerepét erősítette, s mindkét modellt egyaránt érte kritika. Az európai szisztémát érő kritikák szerint a képzés túl absztrakt, s a végzett jogász nem képes a praxis feladatainak megoldására; az egyetemi szférában inkább a dogmatikai alapon történő a jogági szabályokat csupán illusztratív módon oktató tananyagot, míg a jogi praxis szférájában a konkrét gyakorlati ismeretek átadását tekintik elsődleges feladatnak. Pokol szerint a magyar képzés aspektusából ezek a kritikák részben megállják helyüket, ám például a német struktúrát nézve (a *volljurist* státusz eléréséhez szükséges két államvizsga, az első elméleti jellegű, a második a praxisban eltöltött idő alatt szerzett tudást méri fel) már kevésbé érvényesek, az amerikai szisztéma (a jogi klinikák során a hallgatók közvetlen praktikumban való munkája) egyrészt politikai, másrészt a dogmatikai tudás hiányában való gyakorlati tevékenység folytán szakmai kritikát vonhat magával, így valószínűsíthetően a német modellhez való viszonylagos hasonlóság folytán annak teljesebb adaptációja lehetne megoldás a magyar jogi oktatás problémáinak orvoslására. Ezzel némileg összhangban áll *David M. Becker* jogászképzés-elmélete, ki az oktatásban átadandó tudás pillérének azt a viszonylag absztrakt fogalmi apparátust, nélkülözhetetlen jogi princípiumokat és elméleti koncepciókat tartja, ami alapján a jogi problémákat identifikálni lehet és a jogi kérdések megoldásához is szükségesek.⁴⁷ A *bíró, illetve ügyvédképzés* összefüggéseiben a német oktatást tekintve a bírói pozíció felőli szemlélet érvényesül kizárva a multidiszciplináris praxis követelményeit (az ügyvédi javaslatok rendszeresen elutasításra kerülnek), míg az amerikai jogi oktatásban az ügyvédek praxisára való felkészítés érvényesül, bár itt is a felsőbbirósági pozícióra, és esetekre koncentrálva. Pokol jogelméletének központi tételeivel összhangban a német, egyetemi-dogmatikai, bíróközpontú oktatást a leginkább optimálisnak és ehhez képest a multidiszciplináris képzést teljes mértékben szuboptimálisnak tartja.⁴⁸ Ezzel a szemlélettel – talán kevésbé markánsan explicitté téve – összeeseng *Ramón Muller* véleménye, miszerint a multidiszciplináris praxis, s az ennek megfelelő oktatás a jövő jogásztársadalmának fő kihívása a jogásztársadalom elsődleges feladata a jogok és a szabadság védelme, az igazságszolgáltatásban való részvétel, következésképpen a jog és annak oktatásának autonómnak kell maradnia.⁴⁹ Ezzel az Egyesült Államokban inkább ellentétes vélemények születtek, főleg a jogászképzés liberalizációjának jegyében; ilyen az ügyvédi kamarák monopolhelyzetének támadására irányuló kísérleteknek tekinthető *Herb D. Vest* oktatási elmélete.⁵⁰ A *jogdogmatika és társadalomtudományok* kérdéskörében látható, hogy az utóbbi száz évben – Európában a marxista társadalom- és jogelméletek, az amerikai oktatásban pedig a jogi realizmus révén - kapott a jogi oktatásban a társadalomtudományi képzés egyre nagyobb hangsúlyt. Pokol ebben a tekintetben a magyar jogászképzést mértékadónak tekinti, mivel rendszerelméleti szempontból fontos a jog autonóm jellegének – elsősorban a dogmatika

---

⁴⁶ Vö.: Pokol Béla i.m. 74. p.

⁴⁷ David M. Becker: Some Concerns About the Future of Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 2001. 469.

⁴⁸ Pokol Béla i.m. 78. p.

⁴⁹ Ramón Muller az Európai ügyvédi Kamarák Tanácsának és az Európai Közösség Jogászegyesületének elnöke. Kutatásai során részletesen foglalkozott az európai országok multidiszciplináris praxisának szabályozásával és társadalmi gyakorlatával. Ld.: The Multidisciplinary Practice of Law in Europe. 50. Journal of Legal Education. 2000. 481.

⁵⁰ Vö.: Herb D. Vest: Felling the Giant: Breaking the ABA's Stranglehold on Legal Education in America. 50. Journal of Legal Education. 494.

alapján történő – fenntartása, s a társadalomtudományokat csupán a szakértők véleményeinek értékelési képessége szempontjából szükséges a leendő jogászoknak ismerni.⁵¹

Pokol hangsúlyozza, hogy jogi oktatásmélete egyfelől rendszerelméleti megfontolásokon alapul, így érhetően nem tartja optimálisnak a politikai rendszer oktatási szférába történő belevonását és ez képezi alapját Pokol kritikai jogelméletekkel szembeni megjegyzéseinek,⁵² másfelől a többretegű jogelméletén nyugszik, ezért nem tartja megfelelőnek az egy-egy rétegre alapozott oktatást sem; itt nem beszélve a kifejezetten szövegpozitivisták jogászképzéséről. A legoptimálisabb a komplexitás értelmi egységét megtartó dogmatikai oktatás, mivel „a jog értelmi rétegei (szövegréteg, jogdogmatikai réteg, bírói esetjogi réteg, alkotmányos lapjogi réteg) közül a primátust a jogdogmatikai rétegnél látjuk érvényesülni”.⁵³

Richard Posner megjegyzései a jogi oktatásról

Richard Posner neve valószínűleg véglegesen összefonódott a jog gazdasági elméletével, pontosabban egy olyan a társadalomtudományokat és a jogot interdiszciplináris keretek közé szorító elmélettel, melyben az előbbieket egyértelműen a leginkább matematizálható, ezáltal a legkorrektebbnek tekinthető közgazdaságtan képviseli, míg az utóbbi diszciplína esetében annak autonómiáját „feláldozza”, ám korántsem oly mértékben, mint az a mai amerikai jogelméletekben „divatos”, sőt bizonyos esetekben elvárt. A jog és a közgazdaságtan ilyenét összeolvasztása – részben Posner személyén keresztül, hiszen maga is bíróként tevékenykedik⁵⁴ - az Egyesült Államok ítélkezési gyakorlatára is igen nagy hatással volt. Társadalomelmélete a *homo oeconomicus* ideáját tekinti alapnak, így a gazdasági szemlélet nemcsak a jogalkalmazásban, de a jogalkotásban is kizárólagos hangsúlyt kap,⁵⁵ a jogalkotás bizonytalanságait a jogalkalmazás ellensúlyozza, ezáltal teremti meg a jogbiztonságot; amennyiben a bíráskodás ennek a feladatnak nem tud eleget tenni a gazdasági-jogi elemzés szerint megváltoztatják doktrínájukat, vagy praxisukat.⁵⁶ A jog feladata a haszon maximalizáció, költség minimalizáció elvének megfelelően, hogy intézményeivel (például a szerződések joga, tulajdonjog, etc.) előmozdítsa a gazdaságot. Még a *commom law* különböző elméletei, doktrínái is a jog gazdasági természeteként értelmezhetőek, az egyes jogágak, illetve azokban hozott döntések (kártérítés, bűncselekmények, etc.) pedig gazdasági kérdésekként érthetőek.⁵⁷ Ebből következően a jogi oktatás számára rendelkezésre áll egy rendkívül egyszerű

---

⁵¹ Ld.: Pokol Béla i.m. 79-80. p.

⁵² A kritikai elméletek a jogot politikaként fogják fel, illetve a két alrendszer egybeolvaszthatónak tartják, ennek fényében pedig, mivel a jog autonómiáját elsősorban a dogmatika biztosítja a jog autonómiája és dogmatikája is veszélybe kerülhet.

⁵³ Uo. 80. p. Ezen megfontolásokból vezeti le a Kritikai Jogi Tanulmányok (*Critical Legal Studies*) jogászképzés-elméletének kritikai reflexióját, miszerint a politikai attitűdök oktatási szférában való érvényesítése, illetve ennek az egész jogásztársadalomra való kihatása a jog autonóm alrendszerének sérülésével járhat. Uo. 80-83. p.

⁵⁴ Uo. 418-434. p.

⁵⁵ Posner szerint a jogalkotásban a politika a különböző érdekeltségű szervezetek pénzügyi hasznának, illetve veszteségének függvénye, nem más, mint egyfajta üzlet a különféle szervezetek és a jogszabályokban realizálódó politika képviselői között; ez a folyamat transzformálja a gazdaságot a nem organizált adófizetőktől az organizált érdekcsoportok felé, s a transzformáció iránya határozza meg a szabályozás minőségét. Richard Posner: *The Problems of Jurisprudence*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. London. England. 1990. 276-278. p.; 354-355. p.

⁵⁶ Uo. 355-356. p.; 361. p.

⁵⁷ Így például a bűncselekmények, a kártérítési ügyek, a kötelek, az ilyen ügyekben folyó eljárások és hozott döntések egymás típusos eseteiként is értelmezhetőek; a gazdasági analízis gyakorlatilag matematikai formulákban is meghatározhatja a jog különböző területeit, a sokféle precedenst, etc. Uo. 361-362. p.

módszer: „a hallgatók előtt a jogi doktrínák tarka öltözete alatti gazdasági struktúra megvilágításával leegyszerűsíthető a jogászképzés”.⁵⁸

Posner a '80-as években megjelenő új radikálisan interdiszciplináris jogi gondolkodással szemben már a jog autonómiájának védelmét hangsúlyozza,⁵⁹ ami annál meglepőbb, minthogy jogelmélete maga is kétségtelenül diszciplinák közöttinek tekinthető. A jog a társadalmi cselekvésekre vonatkozik, a társadalmi ellenőrzés rendszere, ezért annak vizsgálatára a társadalomtudományok – különösen a közgazdaságtan – alkalmasak, és semmiképpen nem lehetséges az ilyen kutatásokba, vagy a praxisba más diszciplinák bevonása,⁶⁰ s ez a szemléletmód képezi alapját Posner jog és irodalommal, illetve annak oktatásával és a kritikai mozgalommal kapcsolatos kritikájának is. Álláspontja szerint a jogászképzésbe az irodalmat, mint önálló diszciplinát integrálni, vagy akár az oktatás keretében az irodalmi művek segítségével a jogot jellemezni a jog (és egyúttal az irodalom) autonómiájának támadása ellen irányul, s implicite a fennálló jogrend kritikáját hordozza magában; ezért kivéve a gazdasági jogi megközelítést a jogászképzésben az ilyen irányú kísérletek – még ha oly elterjedtek is - a szemében kudarcra vannak ítélve.⁶¹ A kritikai elméletekkel szemben kifejtett véleménye szerint ha a jogi problémák megoldhatóak lennének etikai, politikai szempontok szerint, akkor olyan hallgatók is meg tudják „fejteni” az eseteket, kik nem is ismerik a jogot. A bírák nemcsak az igazságosság (etikai) mércéihez kötöttek, hanem, a jogi diskurzus egyéb elemeihez is, mint a precedensek elveihez, a törvényhozási autoritáshoz, etc.; a „kritik” pedig ezeket mind elutasítják, ráadásul, ha a jogi eseteket politikaiként kezelik, az igazi politikai problémákat pedig jogiként – ahogy Kennedy javasolja – az oktatók nem jogot és nem politikát oktatnak, ami az adott diszciplína szerinti hivatásuk lenne.⁶²

Posner a jogi oktatást elsősorban metodológiai szempontok szerint értékeli: az amerikai jogi karokon uralkodó az analógiát preferáló „szókratészi oktatási módszer” egyfelől közel hozza a leendő jogászságot a jogi szövegekhez és a joganyaghoz, ugyanakkor a logikának, mint kritikai eszköznek a használata a joganyag bizonytalanságára is rámutat; vagyis egyszerre két teljesen ellentétes hatást, talán egymást kioltó interferenciát érnek el. Anélkül, hogy alulértékelné a jogászképzést, és annak bázisát képező esetmódszert, a jogesetmegoldó feladatokat komoly kritikának veti alá, mivel a „praxis bálványozásával” és a felsőbbírósági kazuisztikával fémjelzett tudásátadást a kizárólag szimulációk útján történő repülőpilóta-képzéshez hasonlítja,⁶³ mely csupán az emberi élet tapasztalásának silány pótlékát képezheti. Ugyan nagy valószínűséggel a jogesetek képezik az életbeli események tipikus eseteit,

---

⁵⁸ Richard Posner i.m. 362. p. Jogelméletének a piaci logikára való helyezése kísértetiesen langdellianus képet mutat, s ezt Posner is elismeri, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az alapvető különbség az empirikus verifikációban mutatkozik, miszerint a szabályok a gazdasági racionalitásból nem logikai úton származtathatóak, hanem a jogszabályoknak a gazdasági jólétre való hatásaiból eredeztethetőek.

⁵⁹ Vö.: Nagy Tamás: Néhány eljárás: Kafka-olvasatok a jogirodalomban. Jogelméleti Szemle. 2001/3. 2-4. p.

⁶⁰ Ahogy Posner írja: „A jog a társadalmi kontrol rendszere és természetesen szövegek halmaza is, annak működése a társadalomtudományok segítségével világítható meg, megítélése etikai kritériumok alapján történhet. Az irodalom művészet, annak magyarázatának és értékelésének módja esztétikai jellegű.” Richard Posner: Law and Literature. Revised and Enlarged Edition. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 1998. A jogászok számára történő irodalmi képzésről való kritikáját ld. Uo. 305-344. p.

⁶¹ Vö.: Nagy Tamás i.m.

⁶² Ld.: Richard Posner: Problems of Jurisprudence. i.m. 156-157. p.

⁶³ Posner *Thornstein Veblenre* hivatkozik, ki már a XX. század első felében az amerikai felsőoktatást és különösen a jogi oktatást a táncoktatáshoz hasonlította. A jogi karokon oktatók és hallgatók viszonya talán legjobban az atléták és edzők relációjához hasonlítható; az oktatók nem a jog mögött álló tudományos, vagy félig-tudományos metafizikai argumentációkat, és szabályokat, hanem az általuk a praxis szükségleteinek gondolt érvelési stratégiai módszert szocializálják hallgatóikba. (Thornstein Veblen: The Higher Education in America. 1918.) Uo. 99. p.

melyekkel a jogászok később a praxisban találkoznak, mégsem adhatnak megbízható vezérfonalat a társadalom sokszínű eseményeiben történő eligazodáshoz, s ez mind az oktatás, mind a praxis gyengeségének indikátoraként fogható fel.

Posner szerint amit „jogászai gondolkodásmódként” aposztrofálnak, s hibásan az analogikus érvelési módszert értik alatta, valójában egészen mást jelent: a jogi gondolkodás a jog bizonyos mértékű flexibilitásának megértését és elfogadását foglalja magába, egy olyan gondolatrendszer, ami tudatában van annak, hogy „a jog nem determinisztikus és merev, hajlíthatatlan, ugyanakkor nem határtalanul formálható, alakítható, hanem a mozgástéren belüli pro és kontra érvelés maga a jog változása”. A jogi érvelés nem módszer és nem doktrína, hanem az érvelések elfogadott tárháza, a doktrinális stabilitás egy bizonyos fokának tudáseleme, mi több egy professzionális kultúra, aminek oktatása az intézmények szinte kizárólagos feladata.⁶⁴

Az ismertetett elméleti tematizálások korántsem teljes körűek; mind a mozgalmakat, mind az egyes szerzőket lehetett és érdemes lett volna sokkal részletesebben elemezni, illetve mások is fogalmaztak meg a jogászképzéssel kapcsolatban releváns téziseket, ám talán a leglényegesebb, a legnagyobb relevanciával bíró elemzéseket sikerült átfogni. A különböző mozgalmak, illetve azok differenciált irányvonalaival által megfogalmazott kritikákra elméleti munkáik nagyobb része – különösen a kritikai tanulmányok, és a jog és irodalom bizonyos „alkategóriái” - a politikai problémák feszegetésével nem ad az elsősorban jogi kérdésekre adekvát választ. Így ezekkel az elméleti kísérletekkel szemben *Pokol Béla* és *Richard Posner* is jogos kritikát fogalmaznak meg; ám ezek az elméletek csak ebben mutatnak megegyezést: míg a jogászai gondolkodásmódot Posner a jog stabilitásának eszközeként látja, addig Pokol inkább a jogilag irreleváns értékek kizárására való képességként jeleníti meg.

A jogi oktatásnak és a jogelméleteknek – főképpen mozgalmak formájában – egymásra gyakorolt komoly hatása már ebből a talán sematikus, és bizonyos szempontból leegyszerűsített ismertetőből is látszik, mi több kitűnik, hogy a jogászképzés a jog szempontjából egyáltalán nem játszik marginális szerepet. S a jogelméletekből, illetve azok más elméletekre vonatkozó kritikáiból egyértelműen megmutatkozik, hogy mennyire koherens részét képezi a jogászképzés egész jogrendszerünknek, és a jogásztársadalmon keresztül szabályozási, alkalmazási mechanizmusainak. Végül soron akár a mozgalmak keretei közötti jogelméletekre tekintünk, noha oszttjuk mind *Pokol Béla*, mind *Richard Posner* a jog autonómiájának megsértésével, illetve a jog átpolitizálásával kapcsolatos kritikáját, akár az egyes elméletek jogi oktatásra vonatkozó téziseit nézzük, explicit megmutatkozik, hogy a jog és a jogi oktatás nagyon is összefüggő, szerves kapcsolatban áll egymással, vagy ahogy *Felix Frankfurter* fogalmazott: „amilyenek a jogászok, olyan a jog, s mindkettőt a jogi oktatás alakítja”.⁶⁵

---

⁶⁴ Uo. 100. p.

⁶⁵ Letter from Frankfurter to a Mr. Rosenbaum (May 13, 1927) In: Paul D. Carrington: *Butterfly Effects: The Possibilities of Law Teaching in a Democracy*. 41. Duke Law Journal. 1992. 741-742.

Irodalomjegyzék

Basil Bernstein: *Class, Codes and Control. On the Classification and Framing of Educational Knowledge.* 202-230. Routledge and Kegan Paul. 1971.

Becker, David M.: *Some Concerns About the Future of Legal Education.* 51. *Journal of Legal Education.* 2001. 469.

Bencze Mátyás: *Vizsgálódások a jogérvényesség jogelméleti problémáinak köréből.* PhD disszertáció. 2003. Debrecen.

Carrington, Paul D.: *Butterfly Effects: The Possibilities of Law Teaching in a Democracy.* 41. *Duke Law Journal.* 1992.

Duncan Kennedy: *Legal Education as Training for Hierarchy.* In: David Kairys ed.: *The Politics of Law. A Progressive Critique.* Revised Edition. Pantheon Books. New York.

Elbow, Peter: *Writing with power: Techniques for mastering the writing process* 1981.

Elizabeth Mensch: *The History of Mainstream Legal Thought.* In: David Kairys ed.: *The Politics of Law. A Progressive Critique.* Revised Edition. Pantheon Books. New York.

Eörsi Gyula: *A gazdaságirányítás rendszerének reformja és a jogi oktatás kérdései.* *Felsőoktatási Szemle.* 1967. 5. sz. 257-261. p.

Ewick, Patricia, Kagan, Robert A., and Sarat, Austin: *Legacies of Legal Realism: social Science, social Policy, and the Law.* 2003.

www.blackwellpublishing.com/content/BPL/Images/Content_store/Sample_chapter/0631228969%5CSarat_sample%20chapter_A%20to%20Law%20and%20Society.pdf. 2004.

Gemmette, Elizabeth Villiers: *Law and Literature: Joining the Class Action.* 29. *Valparasio University Law Review.* 665.

Kleefeld, John C.: *Rethinking „Like a Lawyer”: An Incrementalist’s Proposal for First-Year Curriculum Reform.* 53. *Journal of Legal Education.* 2003. 254.

Meyer, Philip N.: *Introduction: Will You Please Be Quiet, Please? Lawyers Listening to the Call of Stories.* Symposium: *Lawyers as Storytellers and Storytellers as Lawyers: An Interdisciplinary Symposium Exploring the Use of Storytelling in the Practice of Law.* 18. *Vermont Law Review.* 565. 1994.

Morawetz, Thomas: *Law and Literature.*

Mullerat, Ramón: *The Multidisciplinary Practice of Law in Europe.* 50. *Journal of Legal Education.* 2000. 481.

Nagy Tamás: *Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben.* *Acta Juridica et Politica.* Tomus LXIII. Fasciculus 15. Szeged. 2003.

- Nagy Zsolt: Hatalom és igazságszolgáltatás a jogi realizmus tükrében. In: Nagy Zsolt (szerk.): A bírói hatalom kérdései. SZTE ÁJK Jogbölcsészeti és Jogszociológiai Tanszék. Szeged. 2003.
- Patterson, Demis (ed.): A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory. Blackwell. Cambridge. MA. 1996.
- Pedagogy of Narrative: A Symposium. 40. Journal of Legal Education. 1. 1990.
- Pokol Béla: A jogi oktatás, mint a jogrendszer része. Jogelméleti Szemle 2001/1.
- Pokol Béla: A professzionális intézményrendszerek elmélete. Felsőoktatási Koordinációs Iroda. Budapest. 1991.
- Pokol Béla: A jog elmélete. Rejtjel Kiadó. Budapest. 2001.
- Posner, Richard: The Problems of Jurisprudence. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts. London. England. 1990.
- Posner, Richard: Law and Literature. Revised and Enlarged Edition. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, England. 1998.
- Riskin, Leonard L. and Westbrook, James E.: Integrating Dispute Resolution into Standard First-Year Courses: The Mission Plan. 39. Journal of Legal Education. 1989. 509.
- Sarat, Austin: Vitality Amidst fragmentation: On the emergence of Postrealist Law and Society Scholarship. 1999.
www.blackwellpublishing.com/content/BPL/Images/Content_store/Sample_chapter/0631228969%5CSarat_sample%20chapter_A%20to%20Law%20and%20Society.pdf. 2004.
- Sárándi Imre: A korszerű jogászképzésért. Tanulmányok. Budapest. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. 1974.
- Sárándi Imre: A hallgatók aktív foglalkoztatásának szerepe a jogászképzésben. Felsőoktatási Szemle. 1966. 10. sz. 583-590. p.
- Scales-Trent, Judy: Using Literature in Law School: The Importance of Reading and Telling Stories. 7. Berkeley Women's Law Journal. 1992.
- Symposium: Legal Storytelling. 87. Michigan Law Review. 2073. 1989.
- Varga Csaba: A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei. Budapest. 1967.
- Vest, Herb D.: Felling the Giant: Breaking the ABA's Stranglehold on Legal Education in America. 50. Journal of Legal Education. 494.
- White, James Boyd: The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression. 1973.

Nótári Tamás

Summum ius summa iniuria – megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez

A jogértelmezés lehetséges eszközei között nehezen alábecsülhető helyet foglal el a joglogikai maximák segítségével történő interpretáció; ez különféle, eredetüket tekintve legtöbbször a római jog klasszikus korszakára visszamenő alapelvek segítségével történik, amelyek az ellentétes értelmű rendelkezések közti eligazodást, és az adott szabályok értelmének feltárását segítik.¹ E maximák közé szoktuk sorolni a jogszabály kiválasztásának szempontjait meghatározó, Modestinus megfogalmazásából ismert, ám eredetét tekintve a tizenkét táblás törvény² korára visszamenő *lex posterior derogat legi priori*³ (a későbbi törvény lerontja a korábbi törvényt), a papinianusi *lex specialis derogat legi generali*⁴ (a különös törvény lerontja az általános törvényt) és *lex primaria derogat legi subsidiariae*⁵ (az elsődleges törvény lerontja a kiegészítő törvényt) *principium*okat. Alapvető interpretációs elvnek számít: a jogszabályt a maga egészében kell értelmezni, nem pedig annak egyes részeit kiragadva;⁶ a törvény betű szerinti követése gyakorta a törvény kijátszásához vezet;⁷ ennek során a törvényhozó akaratát kell szem előtt tartani;⁸ ennek kétséges volta esetén pedig az enyhébb megoldást kell preferálni.⁹ Mindezek pedig egy filozofikus magasságokba emelkedő, a jognak az igazságosság érvényre juttatásához fűződő hivatását megfogalmazó – a mai jogi köztudatba is mélyen beágyazott – celsusi *sententiára* vezethetők vissza, miszerint *ius est ars boni et aequi*, vagyis *a jog a jó és az igazságos művészete*. Ezek közül az *in fraudem legis* eljárásához kapcsolódik azon megállapítás, miszerint gyakorta a jog szó szerinti érvényesítése a törvény szellemével ellentétes méltánytalansághoz, vagyis jogtalansághoz vezet. Cicero is idézi ezt a – már a köztársaság korában igen elterjedt – *proverbium*ot, ami máig az általa közvetített megfogalmazásban maradt használatban: *summum ius summa iniuria*, vagyis *a legteljesebb mértékben érvényre juttatott jog vezet a legnagyobb mértékű jogtalansághoz*.¹⁰

Jelen írás célkitűzése igen szerény, igényét nem annyira áttekintő, mint inkább betekintő jellegű: először e mondás mint jogértelmezési elv előfordulását veszi sorra a római irodalom forrásaiban (I.), ezt követően röviden vázolja magának az *interpretatio* fogalmának a kialakulását és jelentésváltozásait (II.), utóbb a *summum ius* jelentését teszi vizsgálat tárgyává az *ars boni et aequi* gondolat és az igazságosság¹¹ / méltányosság fogalmának relációjában a jogi forrásszövegekben és Cicerónál (III.), végezetül pedig e *proverbium* továbbhatására tesz

¹ Zlinszky J.: *Ius publicum*. Budapest 1994. (a továbbiakban: Zlinszky 1994.) 77. skk; Pokol B.: *A jogértelmezés alapjai*. MJ 1999/11. 643; Pokol B.: *Jogelmélet*. Budapest 2001. 236. sk.

² A tizenkét táblás törvényhez – annak fordításával együtt – lásd Zlinszky J.: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest 1996. (a továbbiakban: Zlinszky 1996) 52. skk.

³ XII tab. 12, 5; Mod. D. 1, 4, 4.

⁴ Pap. D. 48, 19, 41; 50, 17, 80.

⁵ Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 2003. (a továbbiakban: Földi–Hamza) 72.

⁶ Cels. D. 1, 3, 24. *In civile est nisi tota lege perspecta una aliqua particula eius proposita iudicare vel respondere*.

⁷ Paul. D. 1, 3, 29. *Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet, in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit*.

⁸ Cels. D. 1, 3, 19. *In ambigua voce legis ea potius accipienda est significatio, quae vitio caret, praesertim cum etiam voluntas legis ex hoc colligi possit*.

⁹ Marc. D. 28, 4, 3. pr. *In re dubia benigniorem interpretationem sequi non minus iustius est quam tutius*.

¹⁰ Földi–Hamza 73.

¹¹ Az igazságosság fogalmának szélesebb körű vizsgálatát lásd Zlinszky J.: *Jogászki erkölcs és keresztény etika*. Budapest 2002.

kitekintést Rotterdami Erasmus mint az egyik legfontosabb közvetítő tudós humanista *Adagia* című művében (IV.).

I. E gondolattal először Terentius *Heautontimorumenos* című komédiájában találkozhatni:¹² “*Neque tu scilicet / illuc confugies: 'Quid mea? Num mihi datumst? / Num iussi? Num illa oppignerare filiam / meam me invito potuit?'* *Verum illuc, Cherme, / dicunt: Ius summum saepe summast malitia.*” A szituáció a következő: Syrus pénzt kér Chermestől, hogy ifjú gazdájának segíthessen, ám az összeg megszerzése érdekében azt állítja, hogy arra Chermes lánya érdekében van szüksége. A jog kétségkívül Chermes oldalán áll, azonban a joghoz való feltétlen ragaszkodás nem egyeztethető össze az egy római *pater familiastól* elvárható *pietasszal* és *clementiával*. A *summa malitia* fordulat behatóbb elemzése okán tanácsosnak látszik mind a *summus–summa–summum adiectivum* néhány jelentését és jellegzetesebb előfordulását, mind pedig a *malitia* kifejezés konnotációját áttekinteni. Eredeti jelentésében a *summus* nem egyéb, mint a görög *hypatos* latin megfelelője;¹³ grammatikai *terminus technicus*ként a *superlativus* magyarázata kapcsán él e kifejezéssel Varro¹⁴ és Isidorus Hispalensis¹⁵, Quintilianus a szónoki fokozás leírása során alkalmazza.¹⁶ Átvitt értelemben számos helyen találkozhatni mind temporális¹⁷, mind pedig társadalmi helyzetre¹⁸, így például az *optimatesre* és a *nobilesre*¹⁹ mint a *humiles*, az *infima plebs* és az *infimus ordo*²⁰ tagjainak ellentétére vonatkoztatott alkalmazásával.²¹ A *malitia* kifejezést, a *malum* szó származékát²² Isidorus mint az elme gonosz, rosszindulatú gondolatát írja le²³, számos *auctornál* mint az *astutia* és a *calliditas*²⁴ szinonimája szerepel.²⁵ A *Heautontimorumenos prologusában*²⁶ Terentius *expressis verbis* említést tesz darabjának görög előképéről²⁷, amelyet az idézett *proverbium* tekintetében Menandros két sorával²⁸ lehet nagy valószínűséggel azonosítani, azonban a két gondolat nem feleltethető meg egymásnak szó szerint. Terentius a *iusról* beszél, Menandros pedig a *nomoiról*, vagyis a törvényekről, és nem a *dikaionról*; a *synkophantés* valamivel szélesebb jelentéstartalmat hordoz, mint a *malitia*, ami latinul akár a *damnum*, az *iniuria*, a *calumnia* vagy a *malum* szavakkal is visszaadható volna, ám mindenképpen egyfajta, a *ius* szellemével és rendeltetésével szembenálló tartalmat jelöl;²⁹ a *lian akribós* akár a *summo iure*, akár a *nimis*

¹² Ter. *Heaut.* 792. skk.

¹³ A. Walde–J. B. Hofmann: *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg 1954. II. 630.

¹⁴ Varro *ling.* 8, 75.

¹⁵ Isid. *orig.* 1, 7, 27.

¹⁶ Quint. *inst.* 7, 10.

¹⁷ Plaut. *Asin.* 534; *Persa* 33; *Pseud.* 374; Cic. *Cato* 78; Suet. *Tib.* 64, 4; Cic. *Quinct.* 19.

¹⁸ Cic. *Tusc.* 2, 144; Plaut. *Cist.* 516; *Amph.* 77; *Capt.* 279; *Merc.* 694; *Stich.* 409; *Persa* 418.

¹⁹ Plaut. *Stich.* 492–493; *Cist.* 23. sk; *Pseud.* 70; *Merc.* 604; Ter. *Heaut.* 227. 609; *Ad.* 502.

²⁰ Plaut. *Cist.* 24–25; Ter. *Eun.* 489; *Hec.* 380; Cic. *Att.* 4, 1, 5; *Phil.* 2, 3.

²¹ A. Carcaterra: *'Ius summum saepe summast malitia'*. In: Studi in onore di E. Volterra. IV. Milano 1971. (a továbbiakban: Carcaterra) 631. skk.

²² Egyéb származékokként és összetételekként Carcaterra (639.) a *malecredulitas*, *maledicax*, *malefaber*, *malefactum*, *malefatius*, *maleficium*, *maleficus*, *maleformis*, *malemoris*, *malesanus*, *maleventum*, *malevolens*, *malifer*, *malignus* és *malatus* kifejezéseket idézi.

²³ Isid. *diff.* 1, 358. *Cogitatio prova mentis malitia appellatur.*

²⁴ Isid. *orig.* 10, 6. *Astutus ab astu vocatus, quid est callidi et cauti nominis, qui possit sine periculo fortiter aliquid facere.*

²⁵ Carcaterra 638.

²⁶ Ter. *Heaut.* 4–5.

²⁷ A *contaminatio*hoz és a görög előképekhez Terentius komédiáiban lásd Rieth: *Die Kunst des Menanders in den Adelphen des Terenz*. Hildesheim 1964.

²⁸ Nr. 545. *kalon hoi nomoi sphodr' eisin. ho d' horón tous nomous lian akribós synophantés phainetai.*

²⁹ Don.–Eugraph. a. h. I. *Summum ius saepe summa est malitia id enim, quod datum est, utique reddendum est, sed iure autem est, ut filia quidquid acceperit vel filiae nomine datum fuerit, quae in familia est, non recte datum videatur. Itaque aequitatis est ut debitum solvi debeat, ius est ut sic datum reddatur: ita summum ius summa malitia.*

exacto quodam studio fordulattal átültethető.³⁰ Ezek alapján tehát egyértelművé válik, hogy a menandrosi gondolatot Terentius erősen átfogalmazva³¹ és a római jogélet viszonyaihoz adaptálva vette át, ám annak mondanivalóját alapjaiban megtartotta.³² E terentiusi helyről veszi Hieronymus a maga változatát:³³ “*O vere ius summum summa malitia.*”³⁴ Hasonló tartalmú kijelentést (*summum ius summa crux*) fogalmaz meg Columella, amikor a *pater familias* és a jó gazda kötelességeiről szól:³⁵ “*Comiter agat cum colonis facilemque se praebeat, ... sed nec dominus in unaquaque re, cui colonum obligaverit, tenax esse sui iuris debet, sicut in diebus pecuniarum vel lignis et ceteris paucis accessionibus exigendis, quarum cura maiorem molestiam quam impensam rusticis adfert. Nec sane vindicandum nobis quidquid licet, nam summum ius antiqui summam putabant crucem.*” A *colonus*okkal szemben tehát nem szabad túlzott szigorral eljárni, inkább a belátás és a szelídség erényét kell itt is gyakorolnia a gazdának.³⁶

A *proverbium* a Cicero³⁷ által a *De Officiis*ben³⁸ megfogalmazott formában ment át a jogi köztudatba “*Existunt saepe iniuriae calumnia quadam et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quis illud 'summum ius summa iniuria' factum est iam tritum sermone proverbium.*” Nem maga a *ius* tehát az *iniuria*, hanem a látszólag jogos igény rosszhiszemű érvényesítése³⁹, azon eset, amikor a jogérvényesítés örve alatt jogtalanságot követnek el.⁴⁰ A *proverbium* hagyományozódását tekintve megállapítható, hogy a terentiusi és a columellai változat jóval közelebbi kapcsolatban állnak egymással, mint a cicerói *antithesis*⁴¹, valamint hogy e gondolat alakulásának egy korábbi állomását képezik.⁴² E két szerzőnél egyértelművé válik a jogi és a morális normák ütközése, azaz a *ius* által megengedett és jóváhagyott cselekvés a *mos* oldaláról támadhatóvá válik.⁴³ A cicerói megfogalmazás azonban még messzebbre megy: itt már nem a jogi és az etikai norma ütközik, a kollízió a jogrenden belül következik be.⁴⁴ A követelés nem csupán a morálisan helyes döntés meghozatalára, hanem a jog helyes, igazságos alkalmazására irányul. A mondás a jog *abususa*, rosszhiszemű, betű és nem értelem szerinti interpretációja ellen emel kifogást.⁴⁵ (A *factum etiam tritum in sermone proverbium* kitétel utalhat egyrészt arra, hogy a *summum ius summa iniuria* gondolatot Cicero is már egy korábbi *auctortól*, illetve a *forumi* gyakorlatból vette át, másrészt nem zárható ki hogy saját szónoki praxisára utalt, amikor a mondás közismert voltát hangsúlyozta, hiszen számos alkalommal élt

---

³⁰ Carcaterra 641.

³¹ A menandrosi idézetet szó szerint az *optimae leges subtilius intuenti pessumae videntur* fordítással volna visszaadható.

³² Carcaterra 644.

³³ Hier. *epist.* 1, 44.

³⁴ M. Fuhrmann: *Philologische Bemerkungen zur Sentenz 'Summum ius, summa iniuria'*. In: Studi in onore di E. Volterra II. Milano 1971. (a továbbiakban: Fuhrmann 1971.) 74.

³⁵ Varro *rust.* 1, 7, 1. sk.

³⁶ Fuhrmann 1971. 73.

³⁷ Hamza G.: *Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései*. JT V. 1983. 59. skk.

³⁸ Cic. *off.* 1, 33.

³⁹ A. Bürge: *Die Juristenkomik in Ciceros Rede Pro Murena*. Zürich 1974. (a továbbiakban: Bürge) 53.

⁴⁰ E *proverbium* szerkesztésmódja nem egyedülálló, vö. Plaut. *Cas.* 510. *victi vicimus*. Quint. *inst.* 4.5.16. *Iniquum petendum, ut aequum feras*. Petron. 59, 2. *Qui vincitur, vincit*. Ps.-Hier. *epist.* 4, 3. *Dum excusare credis, accusas*.

⁴¹ J. Stroux: *'Summum ius, summa iniuria' Ein Kapitel der Geschichte der interpretatio iuris*. Berlin–Leipzig 1926. (a továbbiakban: Stroux) 21.

⁴² Fuhrmann 1971. 74.

⁴³ Stroux 149.

⁴⁴ Fuhrmann 1971. 75.

⁴⁵ K. Büchner: *Summum ius summa iniuria*. Hist. Jb. 73. 1954. ugyanez In: *Humanitas Romana*. Heidelberg 1957. 102; C. S. Tomulescu: *Der juristische Wert des Werkes Ciceros*. In: *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum I*. Berlin 1968. (a továbbiakban: Tomulescu) 230.

a *summo iure agere* és a *summo iure contendere* fordulatokkal is.⁴⁶⁾ A méltányos jogértelmezés követelményén⁴⁷ azonban jóval túllép a *De legibus*ban, ahol egyebek mellett a természetjog és a pozitív jog közötti kapcsolatot is elemzi. Cicero e művében törvényalkotóként lép fel – miként a példakép, Platón⁴⁸ teszi ezt a *Nomoi*ban⁴⁹ –, ami Rómában feltétlenül újnak, majdhogynem megbotránkoztatónak tűnt, hiszen ezzel mintegy egymaga kívánta megújítani és helyettesíteni az oly nagyra értékelt⁵⁰ tizenkét táblás törvényt⁵¹, a törvényeket hozó nép helyébe lépve.⁵² Az első könyv jogelméleti alapvetést tartalmaz, ami az i. e. I. századi Rómában jóformán ismeretlen volt. Célja a tételes jognak a természetjoggal⁵³ való összhangba hozása, ugyanis a római jog csak így tarthatott igényt arra, hogy az egész világ közös joga legyen. A *ius naturale*⁵⁴ követelése alól nem adhat felmentést sem a népgyűlés, sem a *senatus*, ez örök és változhatatlan, a törvényhozónak és a bírónak alapvető kötelessége, hogy ennek megfelelően járjon el⁵⁵, a törvény feladata pedig a jogos elválasztása a jogtalantól.⁵⁶ A törvény és a *ratio* elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz, sőt bizonyos szempontból egymás szinonimái; a jognak ezek szerint nem a *praetori edictum*ból, vagy a tizenkét táblás törvényből, hanem magából a filozófiából kell származnia, így soha nem vesztheti érvényét.⁵⁷ Szigorú *imperativus*ban fogalmazza meg a Rómában addig soha le nem írt követelményt: *Lex iusta esto!*⁵⁸ A jognak tehát az igazságosságon kell alapulnia, ami önmagában talán triviálisan hat, ám Cicero maga is gyakorta érezte e feltétel teljesültének hiányát; ezek szerint a jog csak az igazságosságtól függ, a társadalmi együttélés pedig csak a jogtól, e következtetés a kor Rómájában igen merésznek számíthatott.⁵⁹ A filozófiában rendszeralkotóként megjelenő Cicero a jogtudományt is rendszerbe kívánta foglalni a *De iure civili in artem redigendo* című – azóta sajnos elveszett – művében, amely azonban egyáltalán nem látszott hatást gyakorolni Róma jogtudósaira.⁶⁰ (Egyáltalán nem tekinthető ritkaságnak, hogy bizonyos, a mindennapokban megfogalmazást nyert és irodalmi forrásokban közvetített mondást a jog generális érvényű regulaként magáévá tett. Csupán a példa kedvéért néhány *proverbium*, amiből *regula iuris* lett. Aquila Romanus idézi a *cui quod libet, hoc licet*⁶¹ mondatot, amit Ulpianusnál⁶² a *non omne quod licet honestum est* formában olvashatunk. Publilius Syrus *lucrum absque damno alieno fieri non potest*⁶³ gondolatával egybecseng Pomponius *iure*

---

⁴⁶ Cic. *Verr.* 6, 4. *Non agam summo iure tecum, non dicam id quod debeam forsitan obtinere, cum iudicium certa lege sit. Att.* 16, 15, 1. *Ego, si non improbissime Donabella tractasset, dubitasset fortasse utrum remissior essem an summo iure contenderem.*

⁴⁷ Tomulescu 230.

⁴⁸ Cic. *leg.* 1, 15.

⁴⁹ A platóni *Törvények*hez bővebben lásd H. Görgemanns: *Beiträge zur Interpretation von Platons Nomoi.* München 1960; G. R. Morrow: *Plato's Cretan City.* Princeton 1960; E. Wolf: *Griechisches Rechtsdenken.* Frankfurt a. M. 1970. IV. 2. 197-375.

⁵⁰ Cic. *leg.* 2, 23. 59.

⁵¹ Zlinszky 1996. 52. skk; Zlinszky J.: *Ius privatum.* Budapest 1998. 52. sk.

⁵² U. Knoche: *Ciceros Verbindung der Lehre vom Naturrecht mit dem römischen Recht und Gesetz.* In: Cicero ein Mensch seiner Zeit. Hrsg. v. G. Radke. Berlin 1968. (a továbbiakban: Knoche) 41; Gai. *inst.* 1, 3.

⁵³ A természetjog fogalmáról és az ehhez felhalmozódott szakirodalomról bővebben lásd Hamza G.: *A ius naturale a Corpus Ciceronianumban.* In: *Hereditas Ciceroniana.* Debrecen 1995. (a továbbiakban: Hamza 1995.) 75.

⁵⁴ Az itt említett és az egyéb vonatkozó szöveghelyek elemzéséhez lásd Hamza 1995. 75. skk.

⁵⁵ Cic. *rep.* 3, 22.

⁵⁶ Cic. *leg.* 2, 13.

⁵⁷ Cic. *leg.* 1, 18; 2, 14.

⁵⁸ Cic. *leg.* 1, 18.

⁵⁹ Knoche 46. skk.

⁶⁰ U. v. Lübtow: *Cicero und die Methode der römischen Jurisprudenz.* In: *Festschrift für L. Wenger.* München 1944. I. 232.

⁶¹ Aquila rhet. 27.

⁶² D. 50, 17, 144.

⁶³ Publil. Syr. L, 6.

*naturae aequum est neminem cum alterius detrimento et iniuria fieri locupletiores*⁶⁴ regulája. Az idősebb Seneca *tacite loquitur; silentium videtur confessio*⁶⁵ szentenciájának pedig Paulus *qui tacet, non utique fatetur: sed tamen verum est eum non negare* regulája feleltethető meg.⁶⁶)

II. Az *interpretatio* kifejezés eredetét és jelentését megvilágítandó tekintsünk át néhány szöveghelyet, hogy milyen kontextusban szerepel az *interpres* és az *interpretari* fogalom Plautusnál⁶⁷, és az archaikus római irodalom egyéb, jórészt csak töredékesen hagyományozott szerzőinél! A *Poennulus*ban a rabszolga szerint urának mondandóját csak Oedipus tehetné érthetővé, aki a Sphinx titkát is megfejtette⁶⁸, a *Pseudolus*ban egy kibetűzhetetlen levél tartalmát pedig senki más, csupán a Sibylla volna képes megfejteni.⁶⁹ Mindkét esetben szerfelett homályos szövegek értelmének kibogozásáról van szó, amire csupán az *oraculumok*, a jóslatok és a nagy mitikus rejtélyek feltárói lehetnek hivatottak, vagyis a szerző az *interpretari* tevékenységet itt a vallási misztériumok körébe vonja, és *megfejteni, rejtélyt feloldani* értelemmel ruházza fel.⁷⁰ A *Bacchides*ben az alkalmatlankodó hírnököt komikus formában, ám igen nyomatékosan – kézzelfogható magyarázattal fenyegetve – szólítják fel távozásra⁷¹, mire az, miután ezen, erősen parafrazeált nyomatékosítást a maga számára értelmezte, jobbnak látja óvatosabban eljárni.⁷² A *Cistellariában* egy atya a vele beszélgető hetéra szavaiból azt véli leszűrhetni, hogy ez volt fiának az elcsábítója;⁷³ ezen a ponton nem annyira a beszélgetőpartner rejtélyes szavaiból és kifejezésmódjából kell valamit kihámozni, sokkal inkább az egész szituációból levont következtetést, szubjektív vélekedést jelzi az *interpretor* megfogalmazás.⁷⁴ A másik fél emlékezetének felfrissítését, egy adott esemény felidézését is lehet az *interpretari* *verbummal* jelölni⁷⁵, másutt egy kétséges tényállás kipuhatólóját, felderítőjét⁷⁶, illetve egy terv kivitelezőjét⁷⁷ jelöli az *interpres* kifejezés, ezen utóbbi esetben az *internuntius*⁷⁸ szinonimájaként. Egy metaforikus fordulatokkal folytatott vitából téves értelmezéssel levont következtetés hamis voltát jelzi a “... *pervorse interpretaris*”⁷⁹ kijelentés. Plautus tehát kétféle konnotációval használja az *interpres* és az *interpretari* kifejezéseket, egyfelől azok eredeti, közvetítést jelentő, másfelől az értelmezés, megértés, megértetést jelölő, átvittebb és közvetettebb értelmében, ez utóbbi jelentés pedig számos ponton egyfajta irracionális, a *religio*

⁶⁴ D. 50, 17, 206.

⁶⁵ Sen. *contr.* 10, 2, 6.

⁶⁶ Carcaterra 663.

⁶⁷ Plautushoz bővebben lásd J. Blänsdorf: *Archaische Gedankengänge in den Komödien des Plautus*. Wiesbaden 1967; Dér K.: *Plautus világa*. Budapest 1989; G. E. Duckworth: *The Nature of Roman Comedy. A Study in Popular Entertainment*. Princeton 1952; E. Fraenkel: *Plautinisches in Plautus*. Berlin 1922; K. Gaiser: *Zur Eigenart der römischen Komödie: Plautus und Terenz gegenüber ihren griechischen Vorbildern*. ANRW I. 2. 1972. 1027–1113; E. W. Handley: *Menander and Plautus. A Study in Comparison*. London 1968; G. Jachmann: *Plautinisches und Attisches*. Berlin 1931; P. P. Spranger: *Historische Untersuchungen zu den Sklavenfiguren des Plautus und Terenz*. Mainz 1961; B.-A. Taladoire: *Essai sur le Comique de Plaute*. Monaco 1956.

⁶⁸ Plaut. *Poen.* 443–444. *Isti ... orationi Oedipo opust coniectore, qui Sphingi interpres fuit.*

⁶⁹ Plaut. *Pseud.* 25–26. *Has ... credo, nisi Sibylla legerit, interpretari alium posse neminem.*

⁷⁰ M. Fuhrmann: *Interpretatio – Notizen zur Wortgeschichte*. In: *Sympotica* F. Wieacker. Göttingen 1970. (a továbbiakban: Fuhrmann 1970.) 82.

⁷¹ Plaut. *Bacch.* 595–596. *Ne tibi hercle haud longe est os ab infortunio, ita dentifragibula haec meis manibus gestiunt.*

⁷² Plaut. *Bacch.* 597. *Cum ego huius verba interpretor, mihi cautiost.*

⁷³ Plaut. *Cist.* 316–318. *Sed cum dicta huius interpretor, haec herclest, ut ego opinor, meum quae corrumpit filium. Suspiciost eam esse, utpote quam numquam videro; de opinione credo.*

⁷⁴ Fuhrmann 1970. 84.

⁷⁵ Plaut. *Epid.* 552. *Tuae memoriae interpretari me aequom censes.*

⁷⁶ Plaut. *Mil.* 798. *quasi que ego rei sim interpres; 910. Quasi ea res per me interpretem et tuam ancillam eieceretur.*

⁷⁷ Plaut. *Mil.* 951–952. *Quin tu tuam rem cura potius quam Seleuci, quae tibi condicio nova et lucullenta fertur per me interpretem.*

⁷⁸ Plaut. *Mil.* 962.

⁷⁹ Plaut. *Truc.* 143.

szférájába tartozó tevékenységet is magába foglal.⁸⁰ Ezt látszik megerősíteni a Plautus utáni és Cicero előtti néhány *fragmentum* is. Egy pacuviusi⁸¹ töredék az *interpres* feladatát az *augurok* és a *haruspexek*⁸² értelmező tevékenységével kapcsolja össze, valamint egy baljóslatú *prodigiumot*⁸³ is említ⁸⁴, vagyis a római vallási intézmények környezetébe helyezi az értelmezési tevékenységet. Az *Ilias* egy latin nyelvű fordításából származó *fragmentum*⁸⁵ Agamemnón azon szövegének egyik sorát tartalmazza, amelyben Kalkhas jóslatára reagál; a homérosi szöveggel⁸⁶ való összevetés után egyértelművé válik, hogy az *interpres* itt a görög *mantis* szót adja vissza. Szintén Pacuviustól származik azon töredék, amely szerint az *interpretari* tevékenysége a homályos megfogalmazású szövegek értelmezésében olykor igen bizonytalan találgatásokra van utalva.⁸⁷ Ezek alapján feltételezhetjük, hogy kezdetben az *interpres* nem csupán az emberek, hanem az isteni és az emberi szféra között is közvetítői tevékenységet látott el, így tehát feladatának ellátása során nem csupán a logikára kellett támaszkodnia, hanem bizonyos, az irracionalitás kategóriájába tartozó eszközöket is igénybe kellett vennie.⁸⁸

E kifejezések vallási használatára a *Corpus Ciceronianum*ban, valamint az egyéb arany- és ezüstkori szerzőknél is számos helyen találhatunk példákat; e funkciójukban *interpretesként* említik az *augurokat*, a *haruspexeket*, a *decemvireket* és a perzsa *magusokat*⁸⁹, valamint az *interpretari* tárgyát képezik a *religio* szférájába tartozó jóslatok, csodás és baljós jelek, villámok, álmok, valamint általánosságban az istenek akarata és a vallási jelenségek.⁹⁰ Számos esetben az *interpres* és a *coniector* kifejezések egymás kölcsönös megvilágításául és magyarázatául szolgálnak.⁹¹ Cicero szerint ezen értelmezési tevékenységre a vallás bizonyos jelenségeinek homályos és kétséges volta miatt⁹² van szükség, így tehát nem lehet meglepő, hogy az *interpretatio* fogalmát a *religio* körén kívül is, így például a filozófiai polémiákban⁹³ nagy előszeretettel hozták kapcsolatba homályos és nem egyértelmű tartalmakkal.⁹⁴ A szakrális konnotációval párhuzamosan megtalálható azonban az *interpres* leghétköznapibb és leggyakorlatiasabb, vagyis a diplomáciai, a közigazgatási, a hadügyi és a kereskedelmi területen felbukkanó jelentése is; ezen esetekben az *interpres* nem egyéb, mint tolmács, illetve fordító. A tolmács a források tanúsága szerint szóról szóra, *verbum pro verbo* fordít⁹⁵, s e szempontból

⁸⁰ Fuhrmann 1970. 84.

⁸¹ Pacuviushoz lásd Adamik T.: *Római irodalom az archaikus korban*. Budapest 1993.

⁸² Az *augurokhoz* és a *haruspexekhez* lásd K. Latte: *Römische Religionsgeschichte*. München 1967. 141. 158.

⁸³ A *prodigiumhoz* lásd Th. Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest 1995. 62. skk; jogi jelentőségéhez Nótári T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. JK 1998/11. (a továbbiakban: Nótári 1998.) 429. sk; uő: *Jogtudomány és retorika – Cicero pro Murena* 26. JK 2001/12. (a továbbiakban: Nótári 2001.) 482. sk.

⁸⁴ Pacuv. v. 80-82. (TRF, O. Ribbeck. Leipzig 1871.) *Cives, antiqui amici maiorum meum, consilium socii, augurium atque extum interpretes, postquam prodigium horrifera, portentum pavos.*

⁸⁵ Matius frg. 2. (FPL W. Morel. Leipzig 1927.) *Obsceni interpres funestique ominis auctor.*

⁸⁶ Il. 1, 106–107. *Jósa a rossznak, jót sose mondtál még nekem eddig: / mindig örül szíved, ha a rosszat jósolhatja ...* (Devecseri G. ford.)

⁸⁷ Pacuv. v. 151-152. (TRF, O. Ribbeck. Leipzig 1871.) *Nil coniectura quivi interpretarier, quorsum flexiloqua dictio contenderet.*

⁸⁸ Fuhrmann 1970. 85.

⁸⁹ Cic. leg. 2, 20; Phil. 13, 12; nat. 2, 12; 3, 5; div. 1, 3. 4. 46; 2, 110; Liv. 10, 8, 2; Gell. 4, 1, 1.

⁹⁰ *vatium ecfata* – Cic. leg. 2, 20; 2, 30; *vaticinationes* – Cic. div. 1, 116; *oracula* – Cic. div. 1, 116; Gell. 4, 1, 1; *monstra* – Cic. div. 1, 3; 1, 92; *ostenta* – Cic. div. 1, 93; Plin. nat. 7, 203; *portenta* – Val. Max. 1, 6; *omina* – Cic. Scaur. 30; Quint. inst. 3, 6, 30; *fulgura* – Plin. nat. 2, 141; Tac. ann. 14, 22, 2; *somnia* – Cic. div. 1, 45; Plin. nat. 7, 203; Quint. inst. 3, 6, 30; *voluntas deorum* – Cic. dom. 107; *religiones* – Val. Max. 1, 5, 5.

⁹¹ Cic. nat. 2, 12; div. 1, 118; 2, 62. 66. 144; Quint. inst. 3, 6, 30; Suet. Iul. 7, 2.

⁹² Cic. div. 1, 116.

⁹³ Cic. nat. 1, 39; Auct. ad Her. 2, 16; Quint. inst. 3, 4, 3.

⁹⁴ Fuhrmann 1970. 86.

⁹⁵ Cic. fin. 3, 15; Hier. epist. 57, 5.

az esetlegesen mástól átvett gondolatokat egyéni fordulatokkal és stíluselemekkel gazdagítva megfogalmazó és visszaadó szónok ellentétének tekinthető. Ezen egyénítési lehetőségekkel élve járt el Cicero görög rétorok beszédeinek latin nyelvű átültetése során⁹⁶ és filozófiai műveiben – így például a *De legibus*ban⁹⁷ és a *De officiis*ben⁹⁸ – a görög minták felhasználását tekintve.⁹⁹ Horatius az *Ars poetica*ban az *interpres* módjára végrehajtott, szóról szóra történő fordítás ellen foglal állást a költőknek adván tanácsot¹⁰⁰, Quintilianus pedig éppen *interpres* volta miatt vitat el egy költőtől mindennemű egyediséget.¹⁰¹ Az *interpretatio* mint *terminus technicus* először a retorikában fordul elő, nevezetesen az *Auctor ad Herennium*nak a szónoki figurákat taglaló eszmefuttatásában¹⁰², miszerint a *geminatio* egy fajtája, a *conduplicatio* – vagyis az előző gondolatsor szinonim fogalmakkal való megismétlése – csak annyiban különbözik az *interpretatiótól*, hogy míg a *verbum pro verbo* fordítás más, addig az ott tárgyalt *conduplicatio* azonos nyelven megfogalmazott gondolatsor tartalom- és formahű visszaadása.¹⁰³ Quintilianus a Cornificius által szónoki figurának nevezett *interpretatiót* nem sorolja a retorikai figurák közé¹⁰⁴, hanem csupán a szónoki képzés során alkalmazható gyakorlatok egyikét látja benne.¹⁰⁵ Az *interpretatio* bizonyos esetekben a szavak etimológiai analizisét¹⁰⁶, valamint görög *terminus technicus*ok latin nyelven történő, mentül pontosabb, elemző igényű visszaadását jelenti¹⁰⁷, amelynek során azonban, amint erre Cicero is figyelmeztet¹⁰⁸, óvakodni kell a túlságba vitt, szörszálhasogató precizitástól.¹⁰⁹ Mindezzel együtt nem találkozhatni a latin irodalomban valamiféle fordításelmélettel, a Cicero által megfogalmazott intelmeket csak jóval később, Hieronymusnál láthatjuk viszont¹¹⁰, annál is inkább, mert a rómaiak számára az eredeti alkotás és az azzal versenyre kelő¹¹¹, ám abból akár fordításban részeket átvevő utánköltés közötti határ meglehetősen elmosódónak tűnt.¹¹² Az eddigiekből tehát leszűrhető, hogy a cicerói korban két, egymástól világosan elkülöníthető értelemben volt az *interpres* kifejezés használatban: egyfelől mint *interpres deorum*, vagyis a *religio* körébe tartozó jelenségek megvilágítása által az isteni akaratot az emberi szféra felé közvetítő személy meghatározása – másfelől pedig (minthogy a vallási jelentéstartalom nem foglalta le a kizárólagosság igényével magának e fogalmat) az emberi kommunikációban a nyelvi akadályok áthidalásával közvetítő¹¹³ fordító és tolmács megnevezéseként.¹¹⁴

⁹⁶ Cic. *opt. gen.* 14. *Non converti ut interpres, sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi.*

⁹⁷ Cic. *leg.* 2, 17.

⁹⁸ Cic. *off.* 1, 6.

⁹⁹ Cic. *off.* 2, 60; *De orat.* 1, 23; *ac.* 2. 1, 6; *fin.* 1, 6.

¹⁰⁰ Hor. *ars* 133–134. *Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres.*

¹⁰¹ Quint. *inst.* 10, 1, 87.

¹⁰² *Auct. ad Her.* 4, 38. *Interpretatio est, quae non iterans idem redintegrat verbum, sed id commutat, quod positum est, alio verbo, quod id valeat, hoc modo: rem publicam radicatus evertisti, civitatem funditus diiecisti.*

¹⁰³ Fuhrmann 1970. 88.

¹⁰⁴ Quint. *inst.* 9, 3, 98.

¹⁰⁵ Quint. *inst.* 10, 5, 5.

¹⁰⁶ Liv. 1, 44, 4; Cic. *div.* 1, 1; Sen. *ben.* 1, 3, 6; Gell. 4, 9, 9.

¹⁰⁷ Cic. *top.* 35; *off.* 2, 5; Quint. *inst.* 5, 10, 8.

¹⁰⁸ Cic. *fin.* 3, 15. *Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum.*

¹⁰⁹ Fuhrmann 1970. 89.

¹¹⁰ Hier. *epist.* 57, 5.

¹¹¹ Prop. 2, 34, 65–66. *Cedite Romani scriptores, cedite Graei: / Nescio quid maius nascitur Iliade!*

¹¹² Fuhrmann 1970. 90; H. Flashar: *Formen der Aneignung griechischer Literatur durch die Übersetzung.* Arcadia 3, 1968.

¹¹³ Cic. *Verr.* 2, 4, 49; *ad fam.* 10, 11, 3; Liv. 2, 33, 11.

¹¹⁴ Fuhrmann 1970. 91; Pólay E.: *A római jogászok gondolkodásmódja.* Budapest 1988. (a továbbiakban: Pólay) 21.

Mint tudományos *terminus technicus* a filológia és a jogtudomány területén volt általánosan használatos az *interpres* szó. Cicero még nem nevezi *expressis verbis interpretes*nek a filológusokat¹¹⁵, Suetonius beszámolója szerint azonban Cornelius Nepos már *poetarum interpretes*ként említi őket.¹¹⁶ Az *interpres* szónak a jogtudomány területére vonatkoztatva Livius *clemens legis interpretes*ként emlékezik meg Tullus Hostilius királyról¹¹⁷, ám e megfogalmazása kétségkívül meglehetősen anakronisztikus, hiszen a király a *provocatio*ról szóló törvényt se nem értelmezte, se nem fordította, hanem csupán annak alkalmazását tette lehetővé.¹¹⁸ Plinius *Naturalis Historiájában* mint a tizenkét táblás törvények *interprese* szerepel az ephesosi Hermodoros¹¹⁹, ám ez ugyanúgy csak fordítót jelent, mint Pomponius szövegében Hermodorusnak *auctorként* történő említése.¹²⁰ A 449-ből származó, a néptribunusoknak, *aediliseknek* és a *iudices decemvirinek sacrosanctus* státust biztosító *lex Valeria* kapcsán viszont már valódi, jogi *terminus technicus*ként szól Livius az *interpretes*ről¹²¹, hiszen e törvény helyes értelmezését hosszas közjogi vitákban próbálták pontosan meghatározni, Livius ennek során forrásként C. Sempronius Tuditanus *Libri magistratum* és M. Iunius Gracchanus *Libri de potestatibus* művét használta.¹²² Mind a *leges XII tabularum* régiségteni érdeklődéstől hajtott¹²³, általában egy feledésbe merült szó jelentését kereső magyarázóit¹²⁴, mind pedig a közelmúlt jeles jogtudósait¹²⁵ *interpretes*ként említik az i. e. I. századi források.¹²⁶ Cicero nem korának jogászait nevezi egyszerűen *interpretes iuris*nak¹²⁷ – amint utóbb Quintilianus e fordulatot a *iuris consultus* megfelelőjeként használja¹²⁸ – hanem inkább a *iuris consultus* tevékenységének egyik talpköveként határozza meg az *interpretari* feladatát¹²⁹, olykor szinonimákkal is pontosítva annak körét.¹³⁰ A *De oratore* tudományelméleti, a dialektika és a szónoklattan szempontjából a retorika segédtudományaiként felsorolt egyéb *disciplinák* helyének és fontosságának meghatározó részeiben¹³¹ Cicero az *interpretatio*ról nem ejt érdemben szót.¹³² Cicerónak a római ékesszólás történetével foglalkozó, *Brutus* című művében Servius Sulpiciust¹³³, barátját és a kor legkiemelkedőbb jogászát méltató szöveghelyén tesz néhány, az *interpretatio* bizonyos – elsősorban a homályos és kétséges tényállásokat megvilágosító és világos rendbe foglaló – feladatait körülíró¹³⁴, ám annak módszertanát, belső

---

¹¹⁵ Cic. *div.* 1, 34.

¹¹⁶ Suet. *gramm.* 4.

¹¹⁷ Liv. 1, 26, 8.

¹¹⁸ Fuhrmann 1970. 92.

¹¹⁹ Plin. *nat.* 34, 21.

¹²⁰ Pomp. D 1, 2, 2, 4.

¹²¹ Liv. 3, 55, 8. *Hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum qui eorum cui nocuerit sacrum sanciri.*

¹²² M. Schanz–C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur*. München 1927. I. 196. sk. 234. sk.

¹²³ Cic. *De orat.* 1, 193.

¹²⁴ Cic. *leg.* 2, 59; Varro *ling.* 5, 22.

¹²⁵ Cic. *Brut.* 144; Cic. *Phil.* 9, 10.

¹²⁶ Fuhrmann 1970. 92. sk.

¹²⁷ Az *interpres iuris* kifejezés Quintilianust követően Iustinianusnál kerül elő újra (C. 1, 14, 12, 5; 7, 4, 17. pr.), aki a principátus jogászait is gyakorta *antiqui iuris interpretatores*nek titulálja (C. 6, 29, 4. pr; 6, 23, 30).

¹²⁸ Quint. *inst.* 3, 6, 59.

¹²⁹ Cic. *Balb.* 20; *Caecin.* 70; *De orat.* 1, 199.

¹³⁰ Cic. *leg.* 1, 14; *off.* 2, 65. *Itaque cum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper honore fuit cognitio atque interpretatio.*

¹³¹ Ehhez bővebben lásd K. Barwick: *Das rednerische Bildungsideal Ciceros*. Berlin 1963.

¹³² Cic. *De orat.* 1, 185–192.

¹³³ Servius Sulpiciushoz bővebben lásd F. Schulz: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar 1961. (a továbbiakban: Schulz) 65; P. Stein: *The place of Servius Sulpicius Rufus in the development of Roman legal science*. In: Festschrift für F. Wieacker zum 70. Geburtstag. Göttingen 1978. 176. skk.

¹³⁴ Cic. *Brut.* 152. *Quod numquam effecisset ipsius iuris scientia, nisi eam praeterea didicisset artem quae doceret rem universam tribuere in partis, latentem explicare definiendo, obscuram explanare interpretando, ambigua*

szerkezetét és mélységeit behatóbb vizsgálat tárgyává nem tevő megjegyzést: ennek során elmulasztja megemlíteni az *interpretatio iuris* azon eseteit, amikor nem valamiféle homályos, szövegében megvilágosításra szoruló, hanem teljességgel egyértelműen megfogalmazott, általános érvényű rendelkezést tartalmazó törvényszövegnek egy konkrét esetre való alkalmazhatóságának, valamint az alkalmazás mikéntjének kérdése foglalkoztatja a *iuris consultus*.¹³⁵

A jogi szövegekben ritkán, és nem mint *terminus technicus*szal találkozhatni az *interpretatio* kifejezéssel, itt általában fordítót, tolmácsot jelent¹³⁶, és csak kivételes esetekben jelöli magát az értelmezőt.¹³⁷ Az *interpretari* és *interpretatio* származékok azonban már minden kétséget kizáróan a jogászok és a jogalkalmazó, jogszolgáltató fórumok által kifejtett értelmezési tevékenységet jelentik; a fuhrmanni tematizálást követve, ezen értelmezői tevékenység vonatkozhatott különféle jogügyletekre (így például végintézkedésekre, *stipulatio*okra és egyéb szerződésekre), általánosságban a törvényekre, büntetőtörvényekre és büntetőügyekben született ítéletekre, császári privilégiumokra, illetve bizonyos konkrét – például a tizenkéttáblás törvényből, egyéb törvényekből, a *praetori edictum*ból, *senatus consultum*okból és császári rendeletekből származó – rendelkezésekre;¹³⁸ bizonyos esetekben pedig az *interpretari* jelentése nem csupán az értelmezésig, hanem a feltételezésig és a megállapításig¹³⁹ is terjed.¹⁴⁰ Ezek alapján meglehetősen egyértelműséggel kirajzolódik előttünk az *interpretatio* jelentésének kialakulási és fejlődési folyamata. A preklasszikus korszak sajátosságaként az *interpretatio* számos esetben a vallás és a *mantika* körében, azaz az isteni és az emberi szféra közti közvetítést jelölő kifejezésként bukkant fel, ám legkésőbb Cicero korától kezdve a fordítói és tolmácsi, vagyis a jellegében szekularizált, pusztán emberi viszonyokban közvetítő tevékenységet jelentett; ettől kezdve mind a grammatika és retorika, mind pedig ezek analógiájára a jogtudomány is saját szakkifejezésekként kezdte használni. Még plauzibilisebbnek tűnik azonban azon magyarázat, hogy a jogtudományban *terminus technicus*kénti megjelenése nem valamiféle analógia, hanem mindezen tudományoknak a hellenisztikus behatásra történő, egymással kronológiailag többé-kevésbé párhuzamosnak mondható kiteljesedésének az eredménye.¹⁴¹

---

primum videre, deinde distinguere, postremo habere regulam qua vera et falsa iudicarentur et quae quibus propositis essent quaeque non essent consequentia.

¹³⁵ Fuhrmann 1970. 96. sk.

¹³⁶ Ulp. D. 45, 1, 1, 6; Pomp. D. 49, 15, 5, 3; Gai. *inst.* 3, 93.

¹³⁷ Paul. D. 1, 3, 37. *Optima est legum interpretatio consuetudo.*

¹³⁸ (végintézkedések) Iav. D. 32, 29 pr; Nerva D. 40, 7, 17; Pomp. D. 50, 16, 123; Afr. D. 28, 5, 48, 2; Gai. D. 35, 1, 16; Scaev. D. 40, 5, 41, 10; Pap. D. 35, 1, 72 pr; Paul. D. 50, 17, 12; Ulp. D. 7, 8, 12, 2; Mod. D. 31, 34, 1; (*stipulatio*) Proc. D. 50, 16, 125; Cels. D. 45, 1, 99 pr; Nerva D. 2, 11, 14; Pomp. D. 23, 4, 9; Maecen. D. 35, 2, 32, 2; Pap. D. 2, 15, 2; Ulp. D. 45, 1, 38, 18; (*szerződések*) Iav. D. 18, 1, 77. 80 pr; Nerva D. 2, 14, 58; Marc. D. 13, 5, 24; Pap. D. 17, 2, 81; Paul. D. 50, 17, 172 pr; Ulp. D. 23, 4, 11; (*törvények*) Cels. D. 1, 3, 18; Iul. D. 1, 3, 11; Paul. D. 1, 3, 23. 37; Ulp. 1, 3, 13; Mod. D. 1, 3, 25; (*büntetőügyek és ítéletek*) Paul. D. 50, 17, 155, 2; Herm. D. 48, 19, 42; (*privilégiumok*) Iav. D. 1, 4, 3; Paul. D. 28, 6, 43 pr; (*XII táblás törvény*) Pomp. D. 40, 7, 21 pr; 50, 16, 120; Gai. *inst.* 1, 165, (*törvények*) Gai. D. 23, 5, 4; Scaev. D. 28, 2, 29, 6. 13; Pap. D. 48, 3, 2, 1; Paul. D. 49, 14, 40, (*edictumok*) Paul. D. 13, 5, 17; Ulp. D. 12, 1, 1 pr; 13, 5, 18, 1; 13, 6, 1, 1; 25, 4, 1, 11; 37, 12, 1, 2; 43, 3, 1, 11, (*senatus consultumok*) Ulp. D. 5, 3, 20, 6; 36, 1, 1 pr; 38, 17, 1, 6, (császári rendeletek) Marc. D. 29, 1, 25; Paul. D. 50, 15, 8, 7.

¹³⁹ Cels. D. 48, 19, 21; Nerva D. 25, 1, 15; Iul. D. 50, 16, 201; Afr. D. 47, 2, 62, 6; Pomp. D. 50, 16, 246, 1; Pap. D. 22, 1, 1, 3; Herm. D. 5, 3, 52; Gai. *inst.* 4, 72 a; Pap. D. 50, 17, 79; Ulp. D. 13, 5, 5, 6.

¹⁴⁰ Fuhrmann 1970. 99. sk.

¹⁴¹ Pólay 22. sk.

III. Celsus¹⁴² híressé vált *ius est ars boni et aequi* kijelentése – Ulpianus közvetítésével – a iustinianusi *Digesta*¹⁴³ nyitó gondolataként szerepel, miszerint aki a joggal kíván foglalkozni, először tudnia kell, hogy honnan származik a jog kifejezés; a jog ugyanis az igazságosságról (*iustitia*) kapta a nevét, hiszen – amint ezt Celsus találóan meghatározza – a jog a jó és a méltányos művészete. (*“Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. Est autem a iustitia appellatum: nam, ut eleganter Celsus definit, ius est ars boni et aequi.”*¹⁴⁴) Ezt követően Ulpianus továbbfűzi e gondolatot és megállapítja, hogy a jogászoknak mintegy papi hivatásként kell foglalkozásukat gyakorolniuk, hiszen az igazságot kell tisztelniük, a jó és a méltányos ismeretét terjeszteni, a jogost a jogtalanától, a megengedettet a tilostól elválasztva.¹⁴⁵ Utóbb Ulpianus az igazságot úgy határozza meg, mint állandó és örökös igyekezetet, törekvést arra, hogy az őt megillető jogot mindenkinek megadjuk; ezért a jog parancsai a következők: tisztességesen élni, mást meg nem sérteni, az őt megilletőt mindenkinek megadni¹⁴⁶, e definíció kellően közismert, épp ezért nem is szorul további magyarázatra.¹⁴⁷ Ezzel egybecsengően Ulpianus *expressis verbis* felhívja a *magistratusok* figyelmét a jogtalan eljárás tilalmára;¹⁴⁸ ami pedig a bírákat illeti – akiknek természetesen szintén tilos dolózusan, részrehajlóan és egyáltalában inkorrektül eljárni¹⁴⁹ –, különösen azon esetekben, amelyekben nagyobb jelentőséggel bír a személyes mérlegelésük, mindenképpen szem előtt kell tartaniuk az *aequitast*.¹⁵⁰ A joganyag szavainak puszta memorizálása nem azonos a jog valós ismeretével, amint ezt Celsus is hangsúlyozza¹⁵¹, és erősen kárhóztatja azon jogászokat¹⁵², akik az adott esetet nem a törvény egésze alapján akarják megoldani, és *responsum*aik indoklásaként is csak egy, abból önkényesen kiragadott rész hoznak fel.¹⁵³ A *suum cuique tribuere*-elvvel figyelemre méltóan összecseng a cicerói *Topica* azon helye, ahol a *ius civilét* úgy határozza meg, mint az egyazon államba tartozók számára, javaik megtartásának céljából megalkotott *aequitast*.¹⁵⁴ A cicerói *corpust* tekintve L. Licinius Murena védelmében mondott beszédben¹⁵⁵ igen éles megvilágítást kap ezen ellentmondás: a házassági jog némely, Cicero korára visszassá és kiüresedetté vált jogintézményének (*coemptio tutelae*

---

¹⁴² Celsushoz bővebben lásd H. Hausmaninger: *P. Iuventius Celsus*. In: *Studien zum römischen Recht in Europa I*. Budapest 1992.

¹⁴³ Földi–Hamza 94. skk; Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest 2002. 30; D. Nörr: *Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung*. ZSS 80. 1963; A. N. Honoré–A. Rodger: *How the Digest Commissioners Worked*. ZSS 87 (1970); H. Ankum: *La Codification de Justinien était-elle une véritable codification?* In: *Liber Amicorum J. Gilissen*. Antwerpen 1982; D. J. Osler: *The Compilation of Justinian’s Digest*. ZSS 102. 1985; D. Pugsley: *The Justinian Digest and the Compilers*. Exeter 1995.

¹⁴⁴ Ulp. D. 1, 1, 1.

¹⁴⁵ Ulp. D. 1, 1, 1. *Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus, et boni et aequi notitiam profiteamur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.*

¹⁴⁶ Ulp. D. 1, 1, 10. *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi. Iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.*

¹⁴⁷ Földi–Hamza 29. 67.

¹⁴⁸ Ulp. D. 47, 10, 32.

¹⁴⁹ Ulp. D. 5, 1, 15, 1; Gai. D. 50, 13, 6; C. 3, 1, 13, 6.

¹⁵⁰ Tryph. D. 16, 3, 31. pr.

¹⁵¹ Cels. D. 1, 3, 17. *Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem.*

¹⁵² Cels. D. 1, 3, 24.

¹⁵³ A. Polaček: *Ius est ars aequi et boni*. In: *Studi in onore di A. Biscardi II*. Milano 1982. (a továbbiakban: Polaček) 27. sk.

¹⁵⁴ Cic. *top.* 2, 9. *Ius civile est aequitas constituta eis, qui eiusdem civitatis sunt ad res suas obtinendas*. Vö. Polaček 29. sk.

¹⁵⁵ Ehhez lásd Nótári 2001. 470. skk.

evitandae causa, coemptio sacrorum interimendorum causa)¹⁵⁶ említése kapcsán¹⁵⁷ fogalmazza meg a szónok:¹⁵⁸ “*In omni denique iure civili aequitatem relinquerunt, verba ipsa tenuerunt.*” (“*Ugyanis, noha számos dolgot igen kiválóan szabályoztak törvényekkel, a legtöbbet a jogászok zsenialitása tönkretette és kiforgatta... Végül pedig az egész civiljogból elhagyták a méltányosságot, magukat a szavakat pedig megtartották.*”)¹⁵⁹ A kritika tehát nem az állam talpkövét képező törvényekre, csupán a jog művelőire és azok *interpretatio*s módszereire irányul.¹⁶⁰

Az *aequitas*ra vonatkozó szöveghelyeket a *Corpus Ciceronianum*ban – különös tekintettel Cicero elméleti műveire – a következő kategóriákba sorolhatjuk.¹⁶¹ Bizonyos esetekben az *aequitas* mint a *ius* ellentéte szerepel¹⁶², más esetekben pedig az *aequitas*–*ius*–*lex* hármassággal találkozhatni¹⁶³, ami a jog fogalmát igen sajátos módon osztja fel: egyfelől egy a *lex*re alapozott, másfelől pedig egy az *aequitas*ra alapozott *ius*ra.¹⁶⁴ Másutt – így például az utóbb még említendő *pro Caecinában* – az *aequitas* nem egyéb, mint az *interpretatio iuris* eszköze.¹⁶⁵ Ismét eltérő, harmadik csoportként említhetők azon helyek, ahol az *aequitas* mint a *ius* szinonimája kerül említésre.¹⁶⁶ A bölcséleti tárgyú művekben az *aequitas* számos gondolatban mint a *iustitia* egyik vetülete, megjelenési formája¹⁶⁷, és mint az emberek közti kapcsolatok *fundamentuma* szerepel.¹⁶⁸ Jelen tematikánkhoz valamivel közelebb visz bennünket, ha az *aequitas* előfordulását Cicero beszédeiben és levelezésében is megkíséreljük nyomom követni. Bizonyos jellemzése során az illető személyes vonásaként jelenik meg¹⁶⁹, így karakterizálja példának okáért Scipiót¹⁷⁰ és Servius Sulpiciust¹⁷¹, és minden hivatalt viselő rómainól elvárja, hogy rendelkezzen e tulajdonsággal¹⁷², kiváltképp a bírák esetében tartja ezt kívánatosnak;¹⁷³ ugyanakkor a *iustitia* mint egyes személyek jellemzője csak kivételként jelenik meg¹⁷⁴ a cicerói

---

¹⁵⁶ E jogintézményekhez bővebben lásd Zlinszky 1996. 104. sk; F. Benedek: *Die conventio in manum und die Förmlichkeiten der Eheschliessung im römischen Recht*. PTE Dolg. Pécs 1978. 19. skk. A családfői hatalomhoz Nótári 1998. 421-434; uő: *Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában*. Belvedere Meridionale 1999/ 1-2. 37-43.

¹⁵⁷ Cic. Mur. 27. *Mulieres omnes propter infirmitatem consilii maiores in tutorum potestate esse voluerunt, hi invenerunt genera tutorum, quae potestate mulierum continentur. Sacra interire illi noluerunt, horum ingenio senes ad coemptiones faciendas interimendorum sacrorum causa reperti sunt.*

¹⁵⁸ Cic. Mur. 27.

¹⁵⁹ Nótári T.: *Studiorum atque artium contentio* (Cic. Mur. 22–30). Aetas 1999/1–2. 238. skk.

¹⁶⁰ Cic. leg. 1, 14.

¹⁶¹ G. Ciulei: *Les rapports de l'équité avec le droit et la justice dans l'oeuvre de Cicéron*. RHD 1968. (a továbbiakban: Ciulei) 640. skk.

¹⁶² Cic. inv. 32; part. 28. *Nam omnia, quae de iure civili, aut de aequo et bono discrepantur; Caecin. 36; De orat. 1, 56. Galba autem adludens varie, et copiose, multas similitudines adferre multaque pro aequitate contra ius dicere.*

¹⁶³ Cic. top. 5. 7. *ut si quis ius in legem, morem, aequitatem dividat*

¹⁶⁴ Ciulei 642.

¹⁶⁵ Cic. part. 39. *Deinde erit utendum exemplis, in quibus omnis aequitas perturbetur, si verbis legum, ac non sententiis pareatur. rep. 5, 2.*

¹⁶⁶ Cic. top. 2; 24; part. 37.

¹⁶⁷ Cic. rep. 1, 2; Lael. 22; off. 1, 19.

¹⁶⁸ Cic. top. 23. *Quum autem de aequo et iniquo disseritur, aequitatis loci colliguntur. Hi cernuntur bipertito, et natura et institutio. Natura partes habet duas, tributionem sui et ulciscendi ius. Institutio autem aequitatis tripertita est: una pars legitima, altera conveniens, tertia moris vetustate firmata. Atque etiam rursus aequitas tripertita dicitur: una ad superos deos, altera ad manes, tertia ad homines pertinere. Prima pietas, secunda sanctitas, tertia iustitia aut aequitas nominatur.*

¹⁶⁹ Cic. ad Q. fr. 1, 1, 45.

¹⁷⁰ Cic. Verr. 5, 81.

¹⁷¹ Cic. ad fam. 4, 4, 3; Phil. 9, 10.

¹⁷² Cic. leg. agr. 2, 102.

¹⁷³ Cic. Tull. 8; Flacc. 49; Cluent. 5; 159.

¹⁷⁴ Cic. ad fam. 13, 28 A, 2; 13, 66, 2.

jellemzésekben.¹⁷⁵ Az *aequitas* mint a jogszolgáltatásban is szerepet játszó etikai norma gyakorta a *ius* említésével egységben – és nem csupán annak kiegészítőjeként¹⁷⁶ – kap szerepet;¹⁷⁷ tehát nem a méltányosság azon fajtájaként jelenik meg, amely a bírónak lehetőséget adna a tételes joggal ellentétes döntés meghozatalára, hiszen ezáltal az ítélet könnyen igazságtalanná válna¹⁷⁸, vagyis a céljával épp ellentétes eredményt hozna.¹⁷⁹

Tekintsük át röviden – Pringsheim megállapításait követve –, hogy milyen utat járt be a Cicero után az *aequitas* mint a *ius* kiegészítője, illetve ellentétpárja, és hogyan alakulnak ki a *ius aequum* és a *ius strictum* fogalmak!¹⁸⁰ A *ius aequum* jelzős szerkezet nem az átvitt értelemben használt, méltányosságon alapuló jogértelmezést rejti, hanem az *aequus adiectivum* eredeti jelentésének megfelelően az *egyenlő*, mindenki számára *azonos* jogot jelöli mind az irodalmi, mind pedig a jogi forrásokban.¹⁸¹ Alapjában véve nem a *ius* oszlik meg *ius aequumra* és *ius strictumra*, hanem az *aequitas* mint a *ius* szabályozó, olykor kiegészítő, korrigáló elv jelenik meg¹⁸², olykor mint a *ius*szal harmonizáló¹⁸³, olykor azzal ellentétpárt alkotó¹⁸⁴ fogalom, amit azonban – nagy valószínűséggel igyekezet híján – sohasem sikerült az absztrakt definíció szintjén meghatározni.¹⁸⁵ A dominátus idején az *aequitas* egyre nagyobb teret nyert a *ius*szal szemben, e folyamatban Constantinus jogalkotása tekinthető fordulópontnak, aki egyfelől kijelentette, hogy kizárólag az uralkodót illeti meg a *ius* és az *aequitas* közti értelmezés joga, másfelől az *aequitast* a *iustitia*, illetve a *ius iustitiaque* szinonimájává tette, s ezeket rangban a *ius (strictum)* fölé helyezte.¹⁸⁶ Ezt a gondolatot utóbb a iustinianusi jogtudomány is átvette, így a forrásszövegek egyértelműen az *aequitas* dominanciáját tükrözik¹⁸⁷, amihez a *humanitas*, *iustitia*, *benignitas*, *utilitas* és *bona fides* fogalmakat asszociálják, a *ius* számára pedig csak a szigorú, korlátozott és – *sit venia verbo* – korlátolt, a szó szerinti értelmezéshez mereven ragaszkodó jog jelentését¹⁸⁸ hagyván meg.¹⁸⁹ A *ius strictum* kifejezést a klasszikus kor irodalmi forrásaiban nem lehet megtalálni, *iudicium strictum* fordulat retorikai művek *terminus technicus*aként szerepel¹⁹⁰, a státiusi *Silvae*ben a *strictae leges* az *aequummal* állnak szemben;¹⁹¹ a *ius strictum* pedig csak a iustinianusi törvényműben válik megkérdőjelezhetetlenül jogi szakkifejezéssé.¹⁹²

---

¹⁷⁵ Bürge 49. skk.

¹⁷⁶ Schulz 90; Cic. *De orat.* 1, 86. 173.

¹⁷⁷ F. Pringsheim: *Ius aequum und ius strictum*. ZSS 42. 1921. (a továbbiakban: Pringsheim) 643. skk.

¹⁷⁸ Cic. *Phil.* 5, 20; *imp. Cn. Pomp.* 58.

¹⁷⁹ Bürge 52.

¹⁸⁰ Pringsheim 643. skk.

¹⁸¹ Cic. *Verr.* 3, 118; Liv. 38, 50, 9; Tac. *ann.* 3, 27; Sen. *epist.* 86, 2; Tryph. D. 29, 1, 18, 1; Paul. D. 46, 1, 55; C. 3, 36, 11; 6, 58, 15, 1.

¹⁸² Paul. D. 50, 17, 90. *In omnibus quidem, maximum tamen in iure aequitas spectanda est.*

¹⁸³ Cels. D. 1, 1, 1. pr.

¹⁸⁴ Paul. D. 44, 4, 1, 1; Ulp. D. 2, 14, 52, 3.

¹⁸⁵ Pringsheim 644.

¹⁸⁶ C. 1, 14, 1; C. Th. 1, 5, 3; 3, 1, 8.

¹⁸⁷ Ulp. D. 15, 1, 32. pr; Pap. D. 26, 7, 36; Paul. D. 39, 3, 25; Pap. D. 46, 6, 12.

¹⁸⁸ *acerbitas* – C. 7, 54, 3, 3; *angustiae* – Inst. 3, 3, 1; 3, 9, 2; *asperitas* – C. 8, 34, 3. pr; Inst. 3, 2, 3; *austeritas* – C. 7, 63, 5, 6; *duritia* – C. 1, 14, 9; 9, 7, 1. pr; D. 35, 2, 54; *rigor* – C. Th. 1, 2, 3; D. 40, 5, 24, 10; *scrupulositas* – C. 7, 71, 6; 1, 14, 12, 2; 8, 37, 13, 1; 7, 40, 1, 1; D. 28, 3, 12 pr; *severitas* – C. Th. 8, 1, 12; C. 3, 26, 8; 4, 29, 25, 1; 5, 4, 28, 4; 9, 4, 4, 1; D. 48, 19, 11. pr.

¹⁸⁹ Pringsheim 648.

¹⁹⁰ Sen. *contr.* 1. *praef.* 23; 4. *praef.* 3; Quint. *inst.* 12, 10, 52.

¹⁹¹ Stat. *silv.* 3, 5, 87–88. *Nulla foro rabies aut strictae in iurgia leges; / morum iura viris solum et sine fascibus aequum.*

¹⁹² C. 4, 31, 14, 1; C. 5, 13, 1, 2; Pap. D. 5, 3, 50, 1; Paul. D. 13, 5, 30; Tryph. D. 23, 2, 67, 1; Pap. D. 29, 2, 86. pr; Iav. D. 40, 7, 28. pr; C. 3, 42, 8, 1; Gai. *inst.* 3, 18.

Visszatérve Cicerohoz, a *summo iure agere* és *summo iure contendere* fordulatok¹⁹³ a jog kínálta lehetőségek teljes tárházának igénybevételét jelölik, ami önmagában nem jelent az *aequitasszal* ellentétes jogalkalmazást, helyes vagy helytelen volta mindig csak a konkrét szituációban válik világossá. Olykor Cicero számára is lehetőség nyílnék, hogy elnéző legyen, ám a másik fél ellenséges magatartása arra kényszerítheti, hogy méltán, nem csupán saját, hanem az állam érdekét is szem előtt tartva a jog legszigorúbb eszközeivel lépjen fel vele szemben.¹⁹⁴ (A *summum ius* helyzetfüggő volta kapcsán idéz mind Stroux¹⁹⁵, mind pedig Bürge¹⁹⁶ irodalmi példaként Shakespeare *A velencei kalmárjának* azon jelenetét, amelyben a *doge* által javasolt méltányosabb eljárásra nem hajló Shylockkal szemben Portia bíróként valóban a betű, és nem az értelem szerinti *interpretatio* eszközével élve fordítja visszajára a helyzetet, s kényszeríti Shylockot meghátrálni.¹⁹⁷) Az *aequitas* mint az *interpretatio* elve nem kerül ugyan a Cicero által taglalt *causa Curiana* kapcsán *expressis verbis* megfogalmazásra, azonban lévén végeredményben az *interpretatio restrictiva* és az *interpretatio extensiva* közötti ellentétéről szó, tartalmában ennek lényegéhez látszik tartozni. A tényállás alapkérdése az, hogy a *substitutio pupillaris*¹⁹⁸ (vagyis az örökös-helyettesítésnek azon fajtája, amikor a végrendelkező apa serdületlen gyermeke számára rendel örökösöt arra az esetre, ha a gyermek még serdületlenként elhalna¹⁹⁹), egyúttal *substitutio vulgaris*nak, vagyis közönséges örökös-helyettesítésnek is tekintendő-e²⁰⁰, s ehhez kapcsolódik azon megválaszolendő felvetés, hogy az így rendelt helyettes örökös egyúttal a végrendelkező örökösének tekintendő-e.²⁰¹ Q. Mucius Scaevola a szűkítő, L. Licinius Crassus pedig a bővítő értelmezés mellett tört lándzsát²⁰², ennek megfelelően mindketten az általuk képviselt vélemény alátámasztására alkalmas *auctoritas*okra hivatkoztak, ám Crassus ezen kívül még a törvényi megfogalmazás avíttas formájából gúnyt űzve a humor fegyverével²⁰³ tette nevetségessé annak szűkítő értelmű *interpretatio*ját.²⁰⁴ (A *causa Curiana*ban született döntés nem bizonyult a jogtudomány szempontjából maradandó értékűnek, hiszen a későbbiekben több, ezzel ellentétes szellemben fogant *sententiáról* tudunk.²⁰⁵) Amint láttuk, sem Cicero nem alkotta meg, sem az absztrakt definícióktól alapvetően idegenkedő²⁰⁶ római jogtudósok nem határozták meg az *aequitas* ellentmondásoktól mentes fogalmát, éppen ezért nem állja meg a helyét a *scriptum–voluntas* ellentét feloldási kísérletének Stroux által a *causa Curiana* kapcsán hangsúlyozott perdöntő volta²⁰⁷, itt ugyanis

---

¹⁹³ Cic. *Verr.* 6, 4; *Quinct.* 38.

¹⁹⁴ Cic. *Att.* 16, 15, 1.

¹⁹⁵ Stroux 57.

¹⁹⁶ Bürge 54.

¹⁹⁷ Shakespeare: *The Merchant of Venice*. 4, 1, 300–317. (Portia) *A pound of that same merchant's flesh is thine: The court awards it, and the law doth give it.* (Shylock) *Most rightful judge!* (Portia) *And you must cut this flesh from off his breast: The law allows it, and the court awards it.* (Shylock) *Most learned judge! A sentence! Come, prepare!* (Portia) *Tarry a little: there is something else. This bond doth give thee here no jot of blood; The words expressly are 'a pound of flesh.'* Then take thy bond, take thou thy pound of flesh; But, in the cutting it, if thou dost shed One drop of Christian blood, thy lands and goods Are, by the laws of Venice, confiscated Unto the state of Venice. (Gratiano) *O upright judge! Mark, Jew: O learned judge!* (Shylock) *Is that the law?* (Portia) *Thyself shalt see the act; For, as thou urgest justice, be assur'd Thou shalt have justice, more than thou desir'st.*

¹⁹⁸ Gai. *inst.* 2, 179.

¹⁹⁹ Ehhez bővebben lásd G. Finazzi: *La sostituzione pupillare*. Napoli 1997.

²⁰⁰ Gai. *inst.* 2, 174–178; Földi–Hamza 626.

²⁰¹ Ehhez bővebben lásd M. d'Orta: *Saggio sulla 'heredis institutio'*. *Problemi di origine*. Torino 1996. A *causa Curiana* máig eldöntetlen – és itt nem is eldöntendő – kérdéséhez lásd Schulz 95. sk.

²⁰² Cic. *De orat.* 1, 180.

²⁰³ A Cicero által a beszédekben alkalmazott humorhoz lásd Nótári T.: *Medea Palatina (Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére)*. Aetas 2000/1–2. 5. skk.

²⁰⁴ Bürge 58.

²⁰⁵ Schulz 95; *Treb. D.* 26, 2, 33; *Mod. D.* 28, 6, 4. pr.

²⁰⁶ *Iav. D.* 50, 17, 202. *Omnis definitio in iure civili periculosa est, parum est enim, ut non subverti posset.*

²⁰⁷ Stroux 33. skk.

az *aequitas* nem ítélezési alapelveként, hanem inkább az érvelést alátámasztó retorikai *ornamentum*ként fungált.²⁰⁸ Crassus, aki a *causa Curianá*ban a *patrocinium aequitatis* feladatát látta el, egy másik ügyben épp a *ius strictum* szószólójának mutatkozott. M. Marius Gratidianus egy telket adott el C. Sergius Ortának, akitől néhány évvel korábban ugyanazon telket vásárolta; a telket szolgalmak terhelték²⁰⁹, amiről Sergius Ortának mint korábbi tulajdonosnak tudnia kellett, a szolgalmakról azonban Gratidianus az adásvétel megkötésekor nem tett említést, noha ez kötelezettsége lett volna.²¹⁰ Az *actio empti* esetében az eladó a *dolus*ért tartozik felelősséggel²¹¹, a bírónak tehát azt fel megállapítania, hogy Gratidianus dolózusan járt-e el;²¹² a felek *advocatus*ai számára – *bonae fidei iudicium*ról lévén szó²¹³ – igen tág tér nyílt, hogy a jogtudomány alapjaira felépített szónoki eszközökkel a maguk javára próbálják hangolni a *iudex*et.²¹⁴ Ahogy Cicero is megállapítja, ebben az esetben Antonius alapozta érvelését az *aequitas*ra, vele szemben Crassus a szigorúbb, szűkítő jellegű értelmezéshez ragaszkodott. E két pólusnak ugyanazon perben való megjelenése egyértelműen egybecseng az antik szónoki képzés ama gyakorlatával, amely szerint az ékesszólást elsajátítani vágyó hallgatók között a *magister* oly módon osztotta fel a tárgyalandó ügyet, hogy a tanulók egyik felének az *aequitas*, másik felének a *ius scriptum* alapján kellett védelmeznie álláspontját²¹⁵, majd utána – az *in utramque partem dicere* elvét gyakorolván – megcserélték a szerepeket.²¹⁶ A Caecina védelmében mondott beszédében²¹⁷ az *interdictum* értelmezése során C. Aquilius Gallus véleményére hivatkozva az *aequitas* mellett foglal állást.²¹⁸

Amennyiben tehát ezen estekben az *aequitas*t nem mint absztrakt elvet, hanem mint egy, a szónoki tárházba tartozó, szabadon és szükség szerint használható eszközt tekintjük, úgy az *aequitas* fogalmának igen nagyvonalú cicerói kezelése egybecseng egyéb, az ékesszólás lényegét érintő kijelentéseivel.²¹⁹ A jogtudomány által kijelölt keretek között – ami az adott esetben a *iuris consultus* által meghatározott tényállást jelentheti – az *orator* szabadon mozoghat figyelmét a védelem feladatára összpontosítva²²⁰, ezt annál könnyebben teheti, mivel nem az igazság bizonyítására, hanem a közönséghez alkalmazkodva²²¹ a *veri similé*ről való meggyőzésre kell törekednie.²²² (Ezt illusztrálandó mondja el Cicero a következő példát. P.

---

²⁰⁸ Bürge 60.

²⁰⁹ A szolgalmakhoz lásd B. Biondi: *Servitù prediali*. Milano 1944; Brósz R.: *A klasszikus szolgalm fogalma különös tekintettel a szolgalm és a haszonjogok viszonyára*. Budapest 1949; G. Grosso: *Le servitù prediali nel diritto romano*. Torino 1969.

²¹⁰ Cic. *off.* 3, 67.

²¹¹ Földi–Hamza 517.

²¹² A *dolus* problematikájáról az adásvétel esetében lásd Molnár I.: *A római jog felelősségi rendje*. Szeged 1994. 48. skk.

²¹³ Cic. *top.* 66.

²¹⁴ Bürge 61.

²¹⁵ Cic. *De orat.* 1, 244; Quint. *inst.* 7, 6, 1.

²¹⁶ Cicerónak a szónoki képzést érintő elgondolásaihoz lásd H. K. Schulte: *Orator – Untersuchungen über das ciceronianische Bildungsideal*. Frankfurt am Main 1935. 37. skk.

²¹⁷ Ezen oratióhoz bővebben lásd W. Stroh: *Taxis und Taktik – Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*. Stuttgart 1975. 80. skk.

²¹⁸ Cic. *Caecin.* 80. *Cum exemplis uterer multis ex omni memoria antiquitatis a verbo et a scripto plurimis saepe in rebus ius et aequi bonique rationem esse seiunctam, semperque id valuisse plurimum quod in se auctoritatis habuisset aequitatisque plurimum, consulatus est me et ostendit in hac ipsa causa nihil esse quod laborarem; 'quonam', inquam 'modo?' 'quia certe' inquit, 'deiectus est Caecina vi hominibus armatis aliquo ex loco; si non ex loco quem in locum venire voluit, at ex eo certe unde fugit.' 'quid tum?' 'praetor' inquit, 'interdixit ut, unde deiectus esset, eo restitueretur, hoc est, quicumque is locus esset unde deiectus esset. Aebutius autem qui fatetur aliquo ex loco deiectum esse Caecinam, is quoniam se restituisset dixit, necesse est male fecerit sponsionem.*

²¹⁹ Bürge 63.

²²⁰ A jogtudományra nézvést némi negatív felhanggal lásd Cic. *orat.* 141.

²²¹ Cic. *part.* 90.

²²² Cic. *off.* 2, 51. *Iudicis est semper in causis verum sequi, patroni non numquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere.*

Crassus *iuris consultus*tól kívánt egy egyszerű falusi ember tanácsot kérni, ám a jogtudós az ügyet meghallgatván sajnálkozva elküldte, hiszen úgy vélte, hogy nem tehet érdekében semmit; Servius Galba, a szónok azonban a tanácsért folyamodó *rusticust* támogatandó számos példát, párhuzamot, humorral fűszerezett, nem a *ius*, hanem az *aequitas* talaján álló érvet tárt a jogtudós elé, hogy az – noha változatlanul nem osztotta a szónok álláspontját – kénytelen volt elismerni, hogy érvei felettébb valószínűnek és már-már igaznak hangzanak.²²³) A szónok mozgási terepe jóval nagyobb, mint a jogtudósé (ahogy Gellius is megfogalmazza: nincsen szorosán kötve a tények igazságtartalmához²²⁴), egy és ugyanazon ügy mellett és ellen éppolyan jól kell tudnia érvelni, hiszen e technika a szónoki tanulmányok lényegi részét képezte.²²⁵ A szónoki és jogászai módszerek különbözősége Rómában mindvégig fennmaradt, ahogy ezt Quintilianus az *Institutio oratoria* azon fejezetében elismeri, amelyben a jogi ismereteknek a szónok általi elsajátításának fontosságát (“*Necessariam iuris civilis oratori scientiam.*”) hangsúlyozza²²⁶, sőt ez az eltérés az idők során egyre élesebbé vált, amikor a principátus kezdetén a politikai ékesszólás lehanyatlott, a törvényszéki ékesszólás pedig fiktív és egyre kimódoltabb példák és retorikai szituációk feldolgozásával²²⁷ vesztette el kapcsolatát a *iurisprudentiával*.²²⁸

IV. A *summum ius summa iniuria proverbium* felhasználásának és magyarázatának vizsgálata
Rotterdami Erasmusnál nem annyira az erasmusi értelmezés történeti vagy dogmatikai mélységei miatt – hiszen e gondolatot számos humanista, így például Claudius Cantiuncula, Bonifacius Amerbach vagy Simon Grynaeus jóval behatóbb és elmélyültebb jogelméleti kutatás tárgyává tette (már csupán Erasmusnak a történeti stúdiumok iránti csekélyebb érdeklődése²²⁹ okán is) –, hanem e nagy humanista tekintélyéből táplálkozó, nehezen alábecsülhető, évszázadokon átívelő továbbhatása miatt látszik indokoltnak. Anélkül, hogy az erasmusi *Adagia* keletkezés-²³⁰ és hatástörténetének részletesebb taglalásába kellene bocsátkoznunk, megállapítható, hogy első, a tizenhatodik század elejéről származó kiadásától²³¹ fogva²³² egészen a tizenhetedik század végéig²³³ általánosan elismert és

---

²²³ Cic. *off.* 240. *Deinde ipsum Crassum manu prehendit et 'heus tu' inquit 'quid tibi in mentem venit ita respondere?' Tum ille fidenter homo peritissimus confirmare ita se rem habere, ut respondisset, nec dubium esse posse; Galba autem adludens varie et copiose multas similitudines adferre multaque pro aequitate contra ius dicere; atque illum, cum disserendo par esse non posset – quamquam fuit Crassus in numero disertorum, sed par Galbae nullo modo – ad auctores confugisse et id, quod ipse diceret, et in P. Muci fratris sui libris et Sex. Aeli commentariis scriptum protulisse ac tamen concessisse Galbae disputationem sibi probabilem et prope veram videri.*

²²⁴ Gell. 1, 6, 4. *'Rhetori concessum est sententiis uti falsis, audacibus, versutis, subdolis, captiosis, si vero modo similes sint et possint movendos hominum animos qualicumque astu inrepere.'* Praeterea turpe esse ait rhetori, si quid in mala causa destitutum atque inpropugnatum relinquat.

²²⁵ Cic. *De orat.* 2, 30.

²²⁶ Quint. *inst.* 12, 3, 2–4.

²²⁷ Quint. *inst.* 2, 4, 41.

²²⁸ E. Norden: *Die antike Kunstprosa I.* Leipzig 1909. 126. skk.

²²⁹ P. Joachimsen: *Geschichtsauffassung und Geschichtsschreibung in Deutschland unter dem Einfluß des Humanismus.* In: Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Hrsg. v. W. Goetz. Heft 6. Leipzig–Berlin 1910. 106. *Wenn Erasmus Historisches benutzt, so tut er es ... rein vom moralischen Standpunkt.* (Idézi G. Kisch: *Summum ius summa iniuria.* In: *Aequitas und bona fides.* Festgabe Simonius. Basel 1955. (a továbbiakban: Kisch) 211.)

²³⁰ T. C. Appelt: *Studies in the Contents and Sources of Erasmus' Adagia, with Particular Reference to the First Edition, 1500, and the Edition of 1526.* Chicago 1942.

²³¹ A gyűjtemény első változata *Adagiorum Collectanea* címen 1500-ban jelent meg Párizsban.

²³² Joannes Ludovicus Vives: *De disciplinis libri XX.* Antwerpen 1531. 108. *Ad philologiam etiam pertinet opus Augustini De Civitate Dei, Erasmi Adagia, quod opus assuefacere potest lectioni magnorum auctorum, ut ad eos adolescens non omnino veniat rudis ac novus.*

²³³ A XVIII. században, Leidenben megjelent kiadás (*Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia.* Ed. J. Clericus. 11 vol. Lugduni Batavorum 1703-1706. Utánnomása: London–Hildesheim 1962.) második kötete tartalmazta az *Adagiát*. Erasmus műveinek modern, kritikai kiadását lásd *Opera Omnia.* Publiée sous le patronage de l'Union

használt tudományos kézikönyvként fungált²³⁴, így tehát abból indulhatunk ki, hogy a *summum ius summa iniuria paroemia* a humanisták, teológusok, filozófusok és jogászok körében meglehetősen ismertségre tett szert, amint ezt gyakori és igen különféle kontextusokban történő idézettsége is bizonyítja.²³⁵

Minthogy Erasmus élete végéig fáradozott azon, hogy az *Adagiát* mennél teljesebbé tegye, ezért e gondolat több változatával és magyarázatával is találkozhatni az erasmusi *corpus*ban. Az 1500-ból származó első kiadás²³⁶ két helyen is említi e fordulatot, először a terentiusi *summum ius summa malitia* citátum kapcsán (*“Summum ius summa malicia. Non ascripturus eram, ut sententias non adagia dicerer conscribere, ni a servo Comino nominatim pro adagio referretur. Verum illud Chreme dicunt Ius summum sepe summa malicia est. Quo proverbio monemur equitatem potius quam legum litteras sequi.”*²³⁷), utóbb az *ad vivum*²³⁸ *summo iure* cím alatt Platónra és Ciceróra hivatkozva. (*“Ad vivum Summo iure. Id est ad cutem usque, ita loquimur nimis exactam rationem significantes, videlicet quum rem nimis acriter urgemus. Thrasymachus apud Platonem Socratem Sicophantam appellat, id est, calumniatorem, quia orationem suam ad nimis arctam rationem exigat, depravans potius recte dicta quam incautius dicta in meliorem sensum trahens. Additque. Quare sequundum exactam rationem, quando et tu ad vivum reseca, nullus artifex peccat. Nec huic dissimile illud apud Ciceronem pro Cecinna (§ 65). Nam caeteri, inquit tum ad istam orationem decurrunt, quum se in causa putant habere equum et bonum quod defendant, si contra, verbis et literis et (ut dici solet) summo iure contenditur, solent eiusmodi iniquitanti et boni et aequi nomen dignitatemque opponere. Est igitur summo iure contendere, leges ad vivum et nimis severam rationem exigere, unde et illud: Summum ius, summa malicia.”*²³⁹) Az 1536-ból hátrahagyott, 1540-ben, Baselben megjelent²⁴⁰ *textus* pedig összefoglalja e gondolatnak az antik *auctoroknál* található, máig ismert összes előfordulását: *“Summum ius, summa iniuria. Summum ius, summa iniuria, hoc est, Tum maxime disceditur ab aequitate, cum maxime superstitione haeretur legum literis. Id enim summum ius appellant, cum de verbis iuris contenditur, neque spectatur quid senserit is qui scripsit. Nam voces ac litterae, quasi legum summa cutis est. Eam ineptiam quorundam superstitionum iuris interpretum, copiose simul et eleganter illudit M. Tullius in actione pro Murena (§§ 25–27). Terentius (IV, 5, 47; v. 796), Verum illud Chreme dicunt, ius summum, saepe summa malitia est. M. Tullius Officiorum libro primo (10, 33) : Ex quo illud, summum ius, summa iniuria, factum est iam tritum sermone proverbium. Columella primo rei rusticae libro (7, 2): Nec sane est vindicandum nobis, quicquid licet. Nam summum ius antiqui aummam putabant crucem. Citatur et Celsus adolescens libro Pandect. quadragesimo quinto, titulo De verborum*

---

académique internationale et de l'Académie royale néerlandaise des sciences et des sciences humaines. Amsterdam 1969.

²³⁴ Ehhez bővebben lásd W. Kaegi: *Erasmus im achtzehnten Jahrhundert*. In: Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam. Basel 1936. 206. skk; E. B. Mansfield: *Erasmus in the nineteenth century, the liberal tradition*. In: *Studies in the Renaissance*. 15. 1968. 193. skk.

²³⁵ Kisch 204.

²³⁶ *Desyderii Herasmi Roterdami veterum maximeque insignium paroemiarum id est adagiorum collectanea*. Parrhisiis M. Iohanne Philippo Alamano diligentissimo impressore Anno MVc. E kiadáshoz lásd W. Stirling: *On the First Edition of the Adagia of Erasmus*. In: *Philobiblon Society, Bibliographical and Historical Miscellanies*, I. London 1854. 17.

²³⁷ Fol. g ii v.

²³⁸ Az *ad vivum reseca* fordulatot az 1540-es kiadásban már a *summum ius* gondolattól elkülönítve így magyarázza Erasmus: *M. Tullius lib. De amicitia (5, 18), ad vivum reseca, dixit pro eo quod est rem acutius quam sat est, ac morosius excutere. Sed hoc, inquit, primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse. Neque id ad vivum reseco, ut illi qui haec subtilius disserunt. Mutuo sumpta metaphora a tonsoribus capillos aut ungues resecautibus. Nam ii saepenumero molesti sunt, dum nimium diligentes esse student.*

²³⁹ Fol. d viii r.

²⁴⁰ *Des. Erasmi Rot. Operum Secundus Tomus Adagiorum Chiliades Quatuor cum Sesquicenturia Complectens, ex postrema ipsius auctoris recognitione accuratissima, quibus non est quod quicquam imposterum vereare accessurum*. Basileae ex Officina Frobeniana AN. M.D.XL.

*obligatione, Cap. si servum Stichum (D. 45. 1. 91. 3, i. f.): qui scripserit quaestionem esse de bono et equo, in quo genere plerunque sub auctoritate iuris scientiae periculose erratur. Itidem Paulus libro quinquagesimo, titulo, De regulis iuris (D. 50. 17. 90): In omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est. Simili figura Seneca libro De ira primo dixit, summo animo. Si intelligis non ex alto verire nequitiam, sed summo, quod aiunt, animo inhaerere.*²⁴¹ A szöveghelyek felsorolása és taglalása előtt épp azon vádat elkerülendő, hogy gyűjteményébe *sententiákat* vesz fel *adagiumok*, vagyis *proverbiumok* helyett, magyarázkodik hosszabban, felmentését pedig a terentiusi *nominatim* idézésben találja meg.²⁴² Erasmus maga nem lévén jogtudós kevesebb figyelmet szentelt – néhány, Iustitiára vonatkozó fordulat magyarázatától²⁴³ eltekintve – a jogi *paroemiáknak*.²⁴⁴ Csak halála előtt négy esztendővel, 1532-ben kezdett Erasmus behatóbban érdeklődni a jogtudósi regulák iránt, s kérte levélben barátját, Bonifacius Amerbachot²⁴⁵, hogy juttasson el neki egy, az *Adagia* bővítéséhez felhasználható anyagot, majd miután e két oldalt kitevő gyűjteményt megkapta, továbbiak küldésére buzdította barátját, nagy valószínűséggel így kaptak helyet az *Adagia* 1540-es kiadásában a római jogi forrásszövegekből származó idézetek.²⁴⁶ Erasmus értelmezésében a *summum ius summa iniuria paroemia* megvilágítása során nem is egyszer említett *aequitas* nagy valószínűséggel nem annyira a méltányosságot mint jogértelmezési alapelvet, sokkal inkább az akár a törvény betűjével szemben is érvényesítendő igazságosságot volt hivatott jelölni.²⁴⁷ A magyarázatokhoz Erasmus antik *auctorokat* használ fel általában a forrás pontos megjelölésével, és azt szó szerint idézve, ám olykor azok behatóbb tartalmi összefoglalása nélkül; az *aequitas* fogalma legtöbbször egyszerűen az *aequum et bonum* értelemben szerepel, mintegy az *iniquitas* ellentétéként, a törvény szellemét annak betűje fölé helyezve.²⁴⁸ A cicerói fogalompár előképét megtalálhatjuk az aristotelési *Ethica Nicomacheában*²⁴⁹, miszerint méltányos embernek tekinthető az, aki még abban az esetben is beéri kevesebbel, ha a törvény mellette áll, és nem ragaszkodik túlságosan a saját igazságához mások kárára, tehát a méltányosság nem egyéb, mint az igazságosságnak egy fajtája.²⁵⁰ Ám érdekes módon Erasmus az *Adagia* korai kiadásában nem hivatkozik Aristotelésre, csupán az 1536-os és az 1540-es kiadás megfogalmazása enged arra következtetni, hogy talán az *Ethica Nicomachea* e szöveghelye is szeme előtt lebeghetett.²⁵¹ Ez utóbbi kiadásokban Cicero beszédei közül már nem a *Pro Caecinára*, hanem a *Pro Murenára* történik utalás, természetesen a *proverbium* klasszikus, a *De officiis*ben olvasható megfogalmazása mellett; a törvény betűjével szemben a

²⁴¹ *Chiliadis primae centuria X. Nr. XXX.*

²⁴² Kisch 207.

²⁴³ Az 1500-as párizsi kiadásban (fol. d vii r): *Iusticia Iustior. Libra equior. Dikaioteros stakhanes. Dikes Dikaioteros. Utrumque de illis dicitur, quos admodum iustos et equos significamus.* Az 1508-as velencei kiadásban (fol. 239 r, Nr. 997–998.): *Iustitiae oculus. Dikes ophthalmos. Iustitiae oculus dicitur syncerus et incorruptus iudex, aut ipsum etiam iudicium. Adagii meminit Suidas. Sumptum apparet ex illa Chrysippi descriptione apud Aulum Gellium, in qua iustitiae oculos tribuit acris, rectos atque immotos, quod eum, qui recte sit iudicaturus, non oporteat huc aut illuc ab honesto oculos deflectere. Celebratur hic senarius proverbialis. Estin dikes ophthalmos hos ta panth' hora. – Iustitia iustior. Dikes dikaioteros. Iustitia iustior. Proverbialis hyperbole de vehementer integris et incorruptis.*

²⁴⁴ Ezen kevesek egyike például az 1540-es kiadásban a *herciscere* verbum magyarázata (*Chil. V, cent. II, Nr. XV, XVI*): *Quaedam voces ob hoc ipsum habent proverbii gratiam, quod sint vel obsoletae vel alicui professioni peculiares, veluti prisci iureconsulti herciscere dicebant haereditatem dividere. Inde apud Iureconsultos actio herciscundae familiae.*

²⁴⁵ Bonifacius Amerbachhoz lásd Földi–Hamza 117.

²⁴⁶ Kisch 208.

²⁴⁷ Büchner 13. sk.

²⁴⁸ Kisch 209.

²⁴⁹ Aristot. *NE* 1138 a

²⁵⁰ A méltányosság fogalmához Aristotelesnél lásd M. Salomon: *Der Begriff der Gerechtigkeit bei Aristoteles.* Leiden 1937; Zödi Zs.: *A görögök méltányosságkonceptiója.* PUM 1993.

²⁵¹ Kisch 209. sk.

törvényalkotó szándékára való hivatkozásban – inkább gondolatiságát, mint fogalmazásmódját tekintve – aristotelési hatásra gyanakodhatunk.²⁵² A *voces ... quasi legum cutis est* kép, vagyis miszerint a szavak a törvényeknek csupán a bőrét, külső rétegét képezik, feltehetően Erasmus sajátja, a két jogi *fragmentumra* – szerzőjük Celsus, illetve Paulus²⁵³ – a iustinianusi *Digestából* valószínűleg Bonifacius Amerbach hívta fel az *Adagia* szerzőjének figyelmét, aki azonban ezeket inkább csak egyfajta illusztrációként használta fel, anélkül, hogy akár dogmatikai, akár történeti háttérüket behatóbban megvizsgálta volna.²⁵⁴

Betekintésünk végéhez érven a következőket szűrhetjük le. A jogértelmezés eszközeiként fungáló joglogikai maximák közül írásunkban a *summum ius summa iniuria proverbiumot* tettük vizsgálat tárgyává, annak előfordulását sorra véve az antik irodalmi forrásokban, nevezetesen Terentiusnál, Columellánál majd Cicerónál. Ez utóbbi megfogalmazásban jegecesedett ki legvilágosabban e szállóige értelme, miszerint az *interpretatio iuris* folyamatában a túlhajtott, a törvény betűjét annak értelmével szemben kijátszó, rosszhiszemű jogalkalmazást és jogérvényesítést jelöli. Ezt követően magának az *interpretatio* kifejezésének különféle jelentéseit, ezek kialakulását és fejlődési stádiumait próbáltuk meg nyomon követni, amelynek során az *interpretatio* egyfelől a vallási szféra, másfelől a grammatika területének árnyalatait *mutatis mutandis* ötvözve eljutott a klasszikus korra meghatározóvá vált értelmezői tevékenység jelentéstartalmához. Az *interpretatio* egyik legáltalánosabb, legátfogóbb igényű, s a túlságosan szó szerint értelmezett és alkalmazott *summum ius* ellen védelmet biztosítani kívánó alapelvét fogalmazza meg a celsusi *ius est ars boni et aequi sententia*, amelynek elemzése során megállapíthattuk, hogy – noha az *aequitas* fogalmát a római jogtudósok soha nem definiálták – a *iurisprudentiának* és az ékesszólásnak kölcsönhatásaként létrejött gondolatként a jogalkalmazás által történő jogfejlesztésnek igen jelentékeny eszközévé vált. A *summum ius summa iniuria paroemia* továbbélésének eklatáns példajaként a Rotterdami Erasmus nevéhez fűződő *Adagia* vonatkozó szöveghelyeinek bemutatása kapcsán pedig azt kívántuk felvillantani, hogy egy *regula iurisszá* vált szállóige – annak közvetlen jogi alkalmazásán kívül – milyen közvetett módokon vált a mai jogi köztudat integráns részévé.

---

²⁵² Aristot. *rhet.* 1374 b

²⁵³ Paulushoz bővebben lásd C. A. Maschi: *Iulius Paulus*. ANRW 1976. II. 15.

²⁵⁴ Kisch 210. sk.

Pokol Béla

A jogdogmatika politikai meghatározottsága?

“The law is politics!”, a jog az politika - az Egyesült Államokban ma is befolyásos “critical legal studies”- irányzatának ez a központi tézise, és a németeknél az 1900-as évek elején ezt a marxista jogászok a “Klassenjustiz”, az “osztálybíráskodás” kifejezéssel fogalmazták meg. A vezető amerikai “crit”, Duncan Kennedy megítélése szerint a 19. századi nagy magánjogi kódexeket a liberális politikai beállítottságú jogászprofesszorok fogalmazták meg, míg a 20. század első felének kódexeit a nem kevésbé kiváló szociáldemokrata irányultságú professzorok (lásd Kennedy 1997). Ezzel szemben a funkcionális differenciálódás elmélete és egy sor további elmélet szerint is, a modern jog és a jogszolgáltatás szempontjai elkülönülnek a politikától, és a jog önálló logikát alakít ki, éppúgy mint a politika, a tudomány, a tömegkommunikáció, az egészségügyi szféra stb. A jogdogmatikát és ennek a jog működésében játszott szerepét vizsgálva ezt szeretnénk körbe járni a következőkben.

1. A jogdogmatika sajátossága

A jog magatartási szabályokat tartalmaz, melyek betartását végső fokon állami erőszakkal is kikényszerítenek, és a magatartási szabályok pontos értelmét a szövegszerű rögzítés után az egyes vitás esetekben az érintett felek bevonásával az állam erre elkülönített szervei állapítják meg. A társadalom komplexitásának növekedésével, amely a nyugati civilizációs kör társadalmainak jellemzője volt az elmúlt évszázadok modernizációs fejlődése során, egyrészt a magatartásokat szabályozó jogi normák sokasága alakult ki, mind szélesebben olyan szituációkat is a jogi szabályozás alá vonva, melyek korábban nem estek a jog körébe, másrészt a jogi szankciók finomodásával a normák pontos értelmének előrelátása fontosabbá vált, így a hétköznapi fogalmak szintjén való értelmi rögzítés egyre szélesebb körben elégtelenné vált. A 19. század első évtizedeiben - a korábbi római jogi és az ezt tovább vivő fogalomalkotásokra visszanyúlva - így vált központ jelentőségűvé a kontinentális Európa jogrendszereiben (elsősorban a német és az általa befolyásolt jogterületeken) a jogdogmatika. Röviden ezt úgy fogalmazhatjuk meg, mint az egyes szavak, kifejezések pontosabb értelmét kidolgozó elemző munkát, mely egyrészt az egyes hétköznapi kifejezések értelmi tartalmát explicitté teszi, belső értelmi összetevőiket feltárja, más kifejezések értelmi tartományától lehatárolja ezeket, másrészt az így pontosított és jogi szakszavakká, jogi fogalmakká alakított kifejezések között az értelmi összefüggéseket - összekapcsolásukat vagy éppen egymást kizáró jellegüket, egymás közötti alá-és fölérendeltségi viszonyait - rögzíti. Vagyis a jog által továbbra is nagy tömegben használt hétköznapi kifejezések lazább értelmi tartalmai mellett a jogdogmatika a pontosított értelmű szakszavakat, és jogfogalmakat hozza létre, illetve mindezek átgondolt összefűzésével ellentmondásmentes értelmi rendszert igyekszik bevinni a jogszabályok ezrei közé. A fejlettebb társadalmakban és az ezzel járó magasabb komplexitás körülményei között a jog csak így tud kiszámíthatóságot biztosítani, vagyis a laza értelmi összetevőkön alapuló

korábbi jogi szabályozás helyett “gondozott szemantikát” a jogba behozó és ennek terrénumát bővítő jogdogmatika a kiszámítható jog garanciája.

A jog értelmi rendszere így a hétköznapi kifejezések és a jogdogmatikai fogalmak együttes használatán nyugszik, és a kettő között nemcsak az a különbség, hogy az előbbiek laza kontúrokkal adják meg a norma értelmét, az utóbbiak pedig pontosabban, hanem az is, hogy az utóbbiak teljes értelmét a norma szövegében használt kifejezések csak jelzik, de teljes kifejtésük esetleg csak egy-egy egész monográfiában fér el, és ott is található. Például, ha egy közjogi jellegű törvény a “hatalommegosztás” kifejezést használja egy állami testület szabályozásakor, akkor annak pontos értelmét egy vitás esetben csak a hatalommegosztás tanának monográfiai és körbeírásai adják meg, de ugyanígy, ha egy bűncselekménynél egy adott szituációban vitássá válik, hogy a konkrétan kifejtett magatartás szándékos vagy gondatlan elkövetés volt-e, akkor kevés a törvény “szándékosságot” vagy “gondtalanságot” rögzítő néhány szava, és a bűnösség tanának egészét kell végiggondolni az ítélkező bírónak, az ügyésznek, és a védőként érintett ügyvédnek. Így a jog szövegrétege mellett, melyek csak jelzésszerűen tartalmazzák a jogdogmatikailag kidolgozott fogalmak értelmét, a jog dogmatikai rétegét teljesebben a jogtudományi monográfiák és az adott ország jogászságában bevett jogi tankönyvek, kommentárok tartalmazzák.

A 19. század második felében, amikor - különösen a német jogi életben - a hétköznapi fogalmak használata helyett a precízebb jogi fogalmak konstruálása a kiszámítható jogszolgáltatás biztosítására a legoptimistább légkörben folyt, nemcsak az egyes nagy jogágak normaanyagának egységes jogdogmatikai rendszerben történő konszolidálását tűzték ki célként, hanem a teljes jogrendszer egységes jogdogmatikai rendszerként való kidolgozása is a szemük előtt lebegett (lásd erről bővebben Krawietz 1987:209-254). Ebben a légkörben Rudolf von Jhering a “höhere Jurisprudenz” elérésének a csúcsát a természettudományos pontosságú jogfogalmi rendszer létrehozásában látta, de épp ő volt az, aki ennek menetében később rádöbbsent arra, hogy minél inkább egyetlen absztrakt jogfogalmi rendszerbe gyúrjuk bele a valóságos esetek millióit, annál inkább elszegényítjük a később döntő bírák döntési szempontjait, és ezek állandóan abszurd és nyilvánvalóan igazságtalan ítéletek meghozatalának szükségességével kerülnek szembe. Ezek a belátások szüntették meg az 1900-as évek elejére az eufóriát a jogdogmatikai perfekciót illetően, és az egységes jogrendszert összefűző általános jogdogmatika helyett a szerényebb jogági jogdogmatikák kiépítése maradt a cél, illetve egy időre még ez is diszkreditálódott a “Begriffsjurisprudenz” túlhajtásai miatt.

Nézzük meg, hogy a különböző megközelítésekben a jogdogmatika milyen megfogalmazást kap. A rendszeres-absztrakt kategóriákon nyugvó modern jog kialakulásának történelmi érdeme a múlt évszázad második felének német pandektista jogtudományát illeti, amely a 17-18. századi észjogi rendszerezés után a gyakorlati jog kategóriáit, fogalmait értelmi rendszerré gyúrta át. A 19. század vége felé ismét lábra kapó francia jogtudomány a legnagyobb impulzusokat innen kapta, mint ahogy korábban Angliában John Austin és nyomában az éledő amerikai jogi gondolkodás is a német jogtudományt tekintette példaképének. A 20. században továbbra is a német jogi irodalomban található a legkiterjedtebb foglalkozás a *jog értelmi összefüggésrendszerével*, és ezt illetik a német jogirodalomban a "jogdogmatika" kifejezéssel, míg a francia és az amerikai szóhasználatban inkább a "jogi doktrínák" kifejezést használják erre. Magának a jogdogmatikai tevékenységnek az elemzése, "reflexív megfigyelése" - túl magának a jogdogmatikának a gyakorlati jog felé való művelésén - ma is elsősorban a német nyelvű jogirodalomban található. Így a jogdogmatika természetére vonatkozó különböző elméleteket ebből a jogirodalomból vesszük szemügyre.

Niklas Luhmann jogdogmatika elmélete a jogrendszer egészét az osztársadalomba ágyazza, és a többi társadalmi alrendszerrel összehasonlítva elemzi a jogdogmatikát. Erről az absztraktsági szintről - ahol az egyes társadalmi alrendszerek (gazdaság, tudomány, művészet stb.), mint a szociális világ sajátos egybeműsített kommunikációs formái jelennek meg - a *jogdogmatika mint a jog társadalmi alrendszerőségét biztosító egyneműsítés fogható fel*. Ez az egyneműsítés - mint minden funkcionális alrendszerben - egy homogén értékelési mezőben a társadalmi történéseket, összefüggéseket sajátos szempontból újra tagolja, másfajta értékelési mezőben összekapcsoltakat szétbont, ott különállókat összekapcsol, hogy ezzel a jog értékelése szempontjából dolgozza fel a társadalmi világot. Ezt az értékelési homogenitást a jogban alapvetően a jogos/jogtalan értékpáros mentén történő értékelés biztosítja, mint ahogy pl. a tudomány értékelési homogenitását az igaz/hamis, a gazdaságét a rentábilis/nem rentábilis jelenti. Ezek az értékpárosok (Luhmann egy-egy alrendszer bináris kódjának nevezi ezeket) azonban önmagukban csak azt teszik lehetővé, hogy a különböző értékelési mezőket külön tartsák, de hogy mi a *jogos*, vagy a *tudományosan igaz* stb., azt még csak további konkretizáló mechanizmusok tudják eldönthetővé tenni, és csak ezekkel együtt tud egy-egy értékpáros kiszakítani egy-egy homogén értékelési szférát a reális társadalmi eseményekben. A tudományban logikák, tudományelméletek, bizonyítási szabályok stb. teszik eldönthetővé a tudományosan igaz vagy hamis kérdésűt egyes állításoknál, a művészeti szépet esztétikák, művészeti kritikák pontosítják, és végül a *jogos vagy a jogtalan kérdésének eldöntését az egyes konkrét esetekben a jog rögzített szabályai, a különböző értelmezési elméletek és a szabályok ellentmondás-mentességét biztosító jogdogmatikai fogalmi rend írják körül* (Luhmann 1971: 232-252; 1974: 6; 1981: 194). Vagyis az alapul fekvő bináris kódok (vagy más szóval: értékpárok) biztosítják az egyes értékelési mezők külön tartását, de e kódokat még konkretizáló programoknak kell kiegészíteni ahhoz, hogy alkalmazni lehessen az egyes esetekben ezeket.

Luhmannon túl kell azonban menni, és felvethető, hogy a jog funkcionális rendszere esetében szigorúbb rendszerszerűség is érvényesül, mint a legtöbb más ilyen alrendszerénél. Hiszen amíg ezeknél elég legtöbbször a pusztán értékelési homogenitás biztosítása, és pl. az egyes tudományos állításokat nem kell egy-egy tudományterületen ellentmondásmentes egészé mindenkor összeállítani - épp az egyes cáfoló-versengő tudományos állítások egymás mellett élése viszi mindig tovább a tudományt - addig a jogban az összes jogi állítás egy részében, a mindenkor éppen hatályos joganyagban belül, egy szigorúbb ellentmondás-mentességnek is kell léteznie, és az ezeknek ellentmondó alternatív jogi szabályozási javaslatok mint de lege ferenda javaslatok (mint "csak tudományos" javaslatok) pontosan el vannak választva a hatályos jogtól. *Ezt a szigorúbb rendszerszerűséget - túl a pusztán értékelési homogenitáson - biztosítja a jog rendszere számára a jogdogmatika.*

Josef Esser különösen tisztán fogalmazta meg anyagaiban a jogdogmatikának ezt a szigorúbb rendszerszerűséget biztosító funkcióját. "A dogmatika...egy rendszer keretében azt a kontrollmechanizmust jelenti, amely a megoldások összeegyeztethetőségét más helyen levő szabályozásokkal biztosítja." (Esser 1972:104). Egy másik anyagában tisztán kiemeli a dogmatikai rend kötelező erejének kérdésűt is. "A rendszerezés kérdésűvel a dogmatika kérdésűei szorosan össze vannak kötve. Azok az elvek, amelyek nagy mértékben a rendszerezés elvei, többé-kevésbé rögzített és kötelezővé tett jogi véleményeket jelentenek" (Esser 1972b:15).

Ez a kérdés sűrűn felmerül a jogdogmatikával foglalkozó irodalomban: *mennyiben kötnek a jogdogmatikai szempontok, kategóriák és mikor lehet túllépni rajtuk?* Ha a jogdogmatika említett funkciójából - a hatályos jog értelmi összefüggéseinek biztosítása - indulunk ki, akkor ezt úgy válaszolhatjuk meg, hogy *a jogdogmatikai rend és ennek egy-egy része nem más mint*

összefüggés-felmutatás. Így ezt megkerülni csak oly módon lehet, ha a joganyagban levő érintett összefüggéseket - amit egy-egy jogdogmatikai distinkció, kategória lerövidítve kifejez - koherensen átrendezzük, és felmutatjuk az új ellentmondásmentes alternatív rendet megtestesítő jogdogmatikai modellt. Vagyis a jogdogmatika az egyes szabályok megváltoztatásának "nehezítését" jelenti azzal, hogy az adott megváltoztatás továbbgyűrűzésének végiggondolásához köti ennek lehetőségét. De ha a továbbgyűrűző hatások leellenőrzése megtörténik, és azok is beillenek az átfogóbb jogdogmatikai rendbe, *akkor* változtatni engedi a dogmatika az adott módon a szabályt. Illetve ha ez beleütközne még az átfogóbb dogmatikai rendbe is, akkor ez csak abban az esetben mehet végbe, ha magát az átfogóbb dogmatikai rendet is egy új rendbe állítjuk át - a kívánt szabályváltoztatáshoz ragaszkodva.

A jogdogmatika kötelező ereje tehát nem abszolút - és egyáltalán nem a gondolkodás kiiktatása a fő célja -, hanem éppen, hogy a széles átgondolásra ösztönöz, amikor ragaszkodva egy szabályváltozásához - az átfogó összefüggések végiggondolását tűzi ki parancsként. Másik oldalról persze tehermentesíti is a gondolkodást - és ez főként az eseti jogalkalmazást könnyíti -, mert az egyes szabályi rendelkezéseket a jogi képzésben begyakorolt jogdogmatikai lépésrendek révén könnyen összeköthetővé teszi a felmerült konkrét jogesettel.

Fontos tehát a kötelező erő kérdésénél kiemelni, hogy *a jogdogmatikai gondolkodást nem a pozitív jog szabályai kötik, nem ezek a "dogmák", amelyek kényszerítően adottak a jogdogmatikus számára, hanem azok a mögöttes kategóriakészletek, amelyek e szabályokat is formálták létrejöttükben, vagyis a pozitív jog szabályait összekötő mögöttes kategóriarendszer a pozitív jog dogmatikai rendje, és ez jelenti a kötelező figyelembe vételt csak.* Mint láttuk, ez is csak addig köt, amíg egy alternatív összefüggésrendet nem tudunk felmutatni. Persze ezt már a hatályos anyagon kívül, a de lege ferenda javaslatok akadémiai jogi világában, és onnan még a jogalkotáson keresztül be kell vinni a legtöbb esetben a pozitív jogba ahhoz, hogy a pozitív jog dogmatikai rendjének átépülése megtörténjen. Előfordulhat persze az is, hogy a pozitív jog szabályait szövegszerűen változatlanul hagyják, és a mögöttes dogmatikai rend bizonyos részeinek kicserélésével az új rendben értelmezik ezután a szabályokat, és ezzel a változatlan szöveg ellenére eltérő ítéletek jönnek létre ezután a joggyakorlatban.

Spiro Simitis a jogdogmatika ellentmondásmentességet biztosító funkcióját mint a *modern jog kiszámíthatóságának magasabb szintjét* fogalmazta meg. "A dogmatikai reflexió mechanizmusában konkretizálódik a már a jog pozitíválódásánál manifesztálódott kalkulálhatósági igény. A dogmatika így nem más, mint ennek a pozitívitásnak a logikus folytatása." (Simitis 1972: 131).

A jogdogmatika egy következő oldalát jelenti a "következményen orientálódás" kérdése az egyes jogeseteknél. Ezt a kérdést nagyon élesen Luhmann vetette fel, és heves vitákat váltott ki válaszaival az elmúlt években. Az ő kiinduló tétele ennél a gondolatmenetnél úgy szól, hogy *a jogdogmatika azáltal, hogy az eseti jogi döntéseket rendszeresen befűzi a jogos/jogtalanra egyenmősített világba - és a jog egésze épp ezen egyenmősítés által látja el társadalmi funkcióját -, egyre inkább közömbössé válik a "jogilag helyes" döntés külső, társadalmi következményei iránt* (Luhmann 1974: 31). A "következményen orientálódás" inkább a politika területén jellemző, és a jog azáltal - és addig - tartja meg a politikai rendszer logikájától való elkülönültségét, amíg a jogdogmatika eltorlaszolja az eseti jogi döntésben a bíró számára a következményen orientálódást. Luhmann azonban pesszimista abból a szempontból, hogy az állami társadalomszervezés körülményei között fenn tud-e maradni a jogdogmatikának ez a szerepe - és ezzel a jog politikától való elkülönültsége. A modern beavatkozó állam ugyanis

egyre inkább a politika céljainak társadalomba való átvitelére használja fel a jogot, és ez a változás a megcélzott hatást előtérbe állítva az egyes jogi rendelkezéseket alkalmazó döntésnél felerősíti a következményeken orientálódást. Ez mindig egyéniesítést jelent, így a klasszifikáló jogdogmatika lassú felbomlása figyelhető meg a legújabb jogfejlődésben. Mindez pedig - Luhmann prognózisa szerint - a jog egészének a politikába beolvadását vetíti előre (Luhmann 1974: 32).

E pesszimista diagnózist többen vitatták (pl. Teubner 1975), és jelezték, hogy ha jogelméletileg nehéz is pontos receptet adni a bíró számára a "jogdogmatikai visszatekintés" és az esetleg ezzel szembenálló "következményekre előrettekintés" arányára nézve az egyes ítéleteknél, de a gyakorlatban mindkét beállítódás együtt formálja a bírói döntéseket. Veszély csak akkor áll elő, ha nagy mértékben háttérbe szorul a következményen orientálódás kedvéért a jogdogmatikai helyességre figyelés.

Ugyanezt a gondolkört - de épp ellenkező aspektusokkal - fogalmazta meg *Carl-Wilhelm Canaris* a jogdogmatikai helyesség és az igazságosság közötti viszonyban. Ebben a megfogalmazásban úgy jelenik meg a jogdogmatikai helyesség, mint a partikuláris, ad hoc nézőpontú igazságosság fölötti átfogó összefüggések szintjén megteremtett igazságosság. "A jog egysége és belső rendje...a legalapvetőbb jogtechnikai követelményekhez tartoznak, és végül is magában a jog eszméjében gyökereznek. Így az ellentmondásmentes belső rend követelménye minden további nélkül az elismert igazságosság posztulátumából, 'az azonost azonosan, a különbözőt az eltérések mértéke szerint' kell megítélni" (Canaris 1968: 16). A jogdogmatikailag helyes döntés - a jogdogmatikai kategóriákat alapul véve - így az átfogóbb összefüggésekben már leellenőrzött igazságossági szempontokat ülteti át az egyedi ítéletbe, és ezzel lehetővé teszi a bíró számára az adott eset konkrétumaihoz kötött partikulárisabb igazságosság átfogóbb szintű "megnemesítését".

Persze az igazságosságnak és a jogdogmatikai helyességnek ez az összekötése a *formális egyenlőség* premisszáján nyugszik - ezt ki kell még emelni Canaris tételének megítélésében, míg az eseti döntésekben a következményen orientálódás ezzel szemben az egyéniesített materiális egyenlőséget emeli inkább a középpontba. A 20. században a jogdogmatika feszességének csökkenése a nyugati kontinentális országokban és másik oldalról a következményen orientálódás arányának növekedése a bírói döntéseknél így összefügg azzal az alapvető etikai beállítódásbeli változással, amely az *elmúlt másfél évszázadban a formális egyenlőséggel szemben erősebben a materiális egyenlőséget emelte a középpontba*, és ami ezzel járt: a szociális állam és eszköze, a szervező jog kialakulásával.

Canaris kiemelése mindenesetre fontos összefüggéseket mutat fel a jogdogmatika és az igazságosság között, és rendszeresebb elemzés feltehetően további igazságossági elvek szerinti formálódást is ki tudna mutatni a jogdogmatikai distinkciók, kategóriák felépülésében. Ezt úgy is kifejezhetjük, hogy a *jogdogmatika abszorbeálja az igazságosság szempontjait, jogilag operacionalizálhatóvá és érzelmileg semlegesé teszi a bíró számára ezeket a szempontokat*. Canaris nyomán Niklas Luhmann vonta le egy tanulmányában ezt a következtetést (Luhmann 1981: 376).

A jogdogmatika természetének teljesebb megértéséhez jutunk, ha a jogdogmatika révén létrejövő szövegtől való distanciateremtő hatást vesszük szemügyre. A jogdogmatikai iskolázottság a bíró számára képlékennyé teszi a jog szabályanyagát. Azt, hogy pontosan mi a jogi szöveg értelme, egy sor mögöttes joglogikai fogással, jogdogmatikai elvek egymásra vonatkoztatásával tudja így kibontani. Továbbá, mivel alternatív egymásra vonatkoztatások is

kidolgozottak lehetnek a mögöttes jogirodalomban, ezért a változatlan jogi szöveg esetén is alternatív döntési lehetőséghez juthat az egyes esetekben a bíró. Az ebben rejlő veszélyeket a tetszőleges jogi argumentációk irányában szerencsére tompítja a fellebbezési eljárások rendszere, és persze az is, hogy az alsóbb bíróságokon, ahol az esetek nagy többsége első és végső fokon lezárul, a legelterjedtebb értelmezéseket általában rutinszerűen hajtja végre a legtöbb bíró, és nem jogtudományi munkákat lapozgat. A felsőbbbíróságokon inkább gyakori az alternatív dogmatikai modellekben való tájékozódás, ám itt pedig a saját korábbi döntési praxis kötőereje biztosítja a szükséges folytonosság létét.

A jogelmélet történetében jogdogmatika általi, a szövegtől való distanciatereemtő hatás megfogalmazására egy fontos iskola is létrejött a múlt század végén "az objektív értelmezésemélet" képében. Egyik fő alakjuk, Joseph Kohler így írta ezt le: " Az interpretációnak a törvényt oly módon kell átgyúrni, hogy a benne levő jogelvek a felszínre kerüljenek, és így az egyes törvényi rendelkezések mint e jogelvek folyamánai jelenjenek meg...Azonban a jogelvek nem mindig kapják meg a törvényekben a teljes és zavartalan kifejezést. Ekkor az értelmezés dolga, hogy a törvényi kifejezésekből eltávolítsa az elkerülhetetlen zavarokat, és a nem teljes törvényt a jogelvek szerint továbbfejlessze." (kiemelés tőlem - P. B.; idézi: Larenz 1979: 36.).

2. Politika a jogban és a jogdogmatikában

A jog logikájának megfelelő eseti, jogalkalmazói döntés ideálisan úgy fogalmazható meg, hogy a jog átfogó értelmi rendszeréből vett döntési támpontok egymásra vonatkoztatásával és ezeknek azt adott szituációra való konkretizálásával - méghozzá azon a módon és értelmezési lépésekkel, ahogy az adott országban általánosan bevett a jogászság körében - kell meghozni a jogvitát eldöntő határozatot. Mennyiben kaphat ebben szerepet a politikai megfontolás, vagy más, a jogi döntési folyamatban szerepet játszó egyéb megfontolásai? Ennek megválaszolásánál abból kell kiindulnunk, hogy a jog teljes döntési folyamatát tekintve négy nagy döntési rész-folyamatból áll a mai nyugati civilizációs kör jogrendszereiben. A jogalkotási folyamatból, melynek során egy-egy törvény, rendelet szabályait választják ki az alternatív szabályozási lehetőségek közül; a jogdogmatikai konstruálási folyamatból, amely a jog tartós értelmi alapjait, alapfogalmait és ezek egymáshoz fűzését hajtja végre bizonyos oldalakat kiemelve a konstruálásban, az ezekhez alternatív kiemeléseket pedig eltüntetve a szem elől. A harmadik jogi részfolyamatot a dogmatikailag pontosított fogalmak alapján létrehozott jogi szöveg eseti alkalmazásában kialakuló konkretizáló bírói jog létrehozását jelenti - általában egy-egy ország legfelsőbb bírói fórumai által -, amely a fennmaradt értelmi nyitottságok és jogi dilemmák nagy részét meghatározott irányokba eldönti, és ezzel a későbbi eseti bírói döntések százezreit és millióit egy többé-kevésbé előre kiszámítható kereten belül tartja. Végül a negyedik jogi döntési részfolyamatot a pusztán jogalkalmazó eseti döntések meghozatala jelenti - általában az alsóbb szintű bíróságok döntési folyamatai ezek -, melyek bár az előzetes értelemdadások és ezek konkretizálásai által egy szűk körre szorúlnak vissza a mérlegelésben, de még így is bizonyos keretet kapnak az alternatív döntési lehetőségek közül való választásra.

A jog döntési logikájával szemben a politika embercsoportok közötti küzdelmet jelent, a saját embercsoportnak domináló, a szembenálló csoportoknak pedig alárendeltségbe való kényszerítését, és a politikai döntés logikája a saját csoport, ennek fontos témák és az ehhez tartozó csoporttagok preferálását, fordítva pedig a szembenállók számára kedvező döntési

alternatívák háttérbe tolását jelenti. A kérdés tehát az, hogy ez a fajta politikai logika mennyiben tudja befolyásolni a jog teljes folyamatának négy részfolyamatát és ezen belül a jogdogmatikai konstruálási folyamatot.

A jog alkotási folyamatával kezdve teljesen nyilvánvaló, hogy a versengő politikai küzdelmek során választott törvényhozó testület tagjai és csoportjai érvényesítenek politikai prioritásokat egy-egy törvényi rendelkezés megformálásánál. Így egy-egy törvényhozási ciklus által hozott törvények, kormányrendeletek, miniszteri rendeletek stb. tehát tartalmazznak politikai előnyben részesítéseket, háttérbe tolásokat, és általában is el lehet mondani, hogy az egy-egy korban megalkotott jogszabályok az akkor domináns társadalmi csoportok politikai véleményeit tükrözik. E politikailag (is) motivált jogszabályok persze csak a domináns társadalmi csoportok egészének szintjén levő politikai szempontokat viszik be a jogba, és az egyes esetekben ettől még lehet személytelen és a bíró szempontjából semleges a vitában levő felek közötti döntés, tartozzon az egyik fél a politikailag domináns csoporthoz, a másik pedig az elnyomott helyzetben levő csoporthoz. Vagyis, ha a politikai meghatározottság csak a jog alkotási szintjén kerül be a jogba, akkor míg a makroszinten szerepet kap a politikai elfogultság (= egyes társadalmi csoportok domináns véleményi, érdekei), addig a mikro-szint milliányi eseteiben még kiszorulhatnak a közvetlen politikai szempontok, és zsinórmértékszerű lehet a bírói döntés a vitás felek között. Azt, hogy elvileg valamelyik fél érdekei felé "lejt a pálya", azt nem a bírói részrehajlása okozza, s lehet a is, hogy a konkrét esetben a domináns csoporthoz tartozó fél hátrányára hozza meg az ítéletét. A jog ugyanis nem az egyes személy szintjén védi a domináns társadalmi csoportot, hanem az átfogóbb csoportérdekeik mentén.

A jog dogmatikai konstrukciós folyamataiban ennyire nyíltan már nem jelennek meg a domináns társadalmi csoport érdekei és az ezek által is motivált véleményei. Itt első sorban logikai szempontok és a már meglévő jogintézmények és jogfogalmak értelmi összefüggései a meghatározók. Az új jogfogalmat vagy jogintézményt illetve ennek valamelyik oldalát továbbfejleszteni kívánó jogászprofesszornak, felsőbbbírósági bírónak az adott jogterület ellentmondás-mentességét kell első sorban a szem előtt tartani, mert egy ezt sértő konstrukció később a hatályos jog részévé válva ezernyi ítélet megfontolását meghatározva abszurd következményekhez vezethet. A különböző jogdogmatikai konstrukciók, melyek logikailag leellenőrizettek és megfelelőek, társadalmi következményeikben azonban eltérő csoportoknak lehetnek kedvezőek, illetve más és más csoportoknak hátrányosak. Hogy példát hozunk erre, vehetjük ismét a hatalommegosztás konstrukcióját, melynek minél szélesebb alkalmazása egy ország közjogi rendszerében mindig a fennálló állapotok védelmében érdekelt csoportok számára kedvező, ezzel szemben a háttérbe szorított, elnyomott társadalmi csoportok változtatási lehetőségeit és törekvéseit inkább ennek szűk köre szorítása segíti, a hatalom egysége javára, melynek révén a kiemelkedő szerephez jutó törvényhozási többség - meghatározott választási siker esetén - alapos átalakításokat tud végrehajtania fennálló állapotokon. Az egyes jogdogmatikai konstrukciók a közjog, a munkajog, a magánjog stb. egyes részeiben tehát a logikai azonos értékűség mellett politikailag nem egyforma értékkel bírnak, így amikor egy-egy törvényhozási többség hozzányúl egy kódexhez vagy más törvényhez, és az egyaránt megfelelő jogdogmatikai konstrukciók között - esetleg bizalmi embernek számító jogászprofesszorok bevonásával - választ, és e szerint módosít, vagy hoz létre új kódexeket, akkor a jogdogmatikai választás szintjén is érvényesíti a politikai szempontokat. Ez azonban nem változtat azon, hogy míg az így létrehozott, hatályos jogdogmatikai renddé tett megoldás által meghatározott szabályozás "lejtős pályát" ad valamelyik csoport felé, addig az eseti bírói döntésben közvetlenül politikai szempontot ez még nem von maga után. A bírói döntésében e mozzanat már csak "megszüntette-megőrizve" van

jelen, szubjektíve ő zsinórmértékszerűen dönt a szabály szövege és a jogdogmatikai instrukciók szerint.

A jog harmadik részfolyamatát a jogalkotó testületek által megalkotott és jogdogmatikailag alátámasztott szövegének nyitottságait konkretizáló-pontosító eseti bírói jogréteg jelenti. Az ennek részeit jelentő legfelső bírósági precedensekben, ezekből rögzülő állandó bírósági gyakorlatokban, melyek egy-egy rendelkezés pontosabb értelmét adják meg, attól függően kapnak szerepet politikai szempontok, vagy kerülnek ezek háttérbe, hogy az egyes bírák és a bírói kar egésze belevonódik-e a társadalmi csoportok küzdelmeibe, vagy inkább kívül maradnak ezen. A politikába belevonódás itt az összehasonlító tapasztalatok szerint két irányból lehetséges. Az egyik az, amikor a bírói kar felsőbb részei a mindenkori parlamenti kormányától erősebben függő helyzetben vannak a felsőbírák kinevezése, előléptetése, finanszírozása és fegyelmezése vonatkozásában, és az egymást követő kormányok igazságügyi vezetői súlyt helyeznek az ő pártjuk mellett kiálló bírák pozícióba helyezésére. Ennek eredményeként hosszabb távon a bírói kar csúcsait politikai csoportot alkotó bírói körök foglalják el, és az egyes bírói precedenseknél illetve állandó bírói gyakorlatok kialakításánál meghatározott társadalmi csoportok érdekei és véleményei döntő szempontot jelentenek. A másik átpolitizálódási irányt az hozza létre, ha elszakad ugyan a bírói kar a mindenkori parlamenti többségtől, és ennek kormányától, ám az önállósodott bírói kar belülről átpolitizálódik, és a felső bírói karban és a bírói önkormányzati csúcsvezetésében egy meghatározott politikai bírói csoport kerül hegemón helyzetbe. Ekkor az alsó bírói kar előléptetésénél, karriervonalaik meghatározásában a preferált politikai szempontok szerinti döntés válik a főszabállyá, és az ezzel szembenálló bírák karriervonala megtörik, és mindenkor fegyelmi vizsgálatokra számíthatnak. Ám mind a két irányú átpolitizálódási út mellett - vagyis mind az igazságügyi tárca bírói igazgatásánál, mind a bírói önkormányzati modell mellett - elvileg lehetőség van a bírói neutralitás nagyobb fokú megőrzésére, s ekkor ez a konkretizáló bírói jogréteg inkább logikai és a priméribben igazságossági szempontok szerint alakult. E fejlemények nagyrészt attól függenek, hogy milyen mértékűek a társadalom nagy rétegeinek belső politikai törésvonalai egy országban, és esetleg még egy etnikai-kulturális törésvonal is élesen szétszakítja-e a társadalmat, vagy ezzel szemben csak kisebb törésvonalak léteznek.

Végül a jog negyedik nagy részfolyamatát, az eseti bírói döntést kimondó ítéleti szakaszt kell megnézni. Itt már a három előzetes döntési fázis beszűkíti a döntési alternatívák kereteit, így az esetleges politikai szempontok mérlegelése az előbbieken túl már csak kis mértékű lehet. E mérlegelésen belül a politikai szempontok bevitelének valószínűségére az előbbieken mondottak itt is irányadók. Ha a bírói kar depolitizált, és az egyes bírák felé a politikai szempontok közvetlen mérlegelését "büntetetik" a belső bírói közvéleményben, illetve a bíró munkájának értékelésekor, akkor ez hátrányos a bíró karrierjére, és ez visszatartó erővel bír. Ezzel szemben, ha a bírói kar átpolitizált, és a politikai harcot közvetítő tömegmédiák hősként ünneplik az általuk támogatott társadalmi csoportnak kedvező döntést, még ha az ez szemben is áll az alkalmazott szöveg bevett értelmével és eddigi bírói joggyakorlatával ("bátor döntést hozott a bíró!"), vagy fordított esetben éppen mint szélsőségest, mint a bírói pályára alkalmatlant értékelik, mert a domináns csoporttal szembenálló döntést hozott, akkor menthetetlenül megindul egy idő után az alsó bírói kar átpolitizálódása is. Ez utóbbi esetben a bírák a domináns politikai vélemények fényében fogják értelmezni a az alkalmazásra kerülő jogszabályok szövegét és a számba jövő jogdogmatikai konstrukciót is, és attól függően vonják előtérbe vagy tolják háttérbe a vonatkozó állandó bírói gyakorlatot, hogy az támogatja vagy tiltja az adott esetben a domináns politikai csoporthoz tartozó fél számára kedvező döntés meghozatalát.

Összegezve tehát azzal lehet zárni az elemzést, hogy a "crit"-eknek abban nincs igaza, hogy "a jog az politika!", de politikai szempontok tagadhatatlanul bekerülhetnek a logikai-semleges szempontok mellett a jog minden részfolyamatába. Ám ha a jog alkotási folyamatát félretoljuk - mert itt a demokráciában szükségszerűen fontos szerepet kapnak a politikailag domináns társadalmi csoportok érdekei és véleményei - és csak a már megalkotott joganyag működését vesszük szemügyre, akkor itt már jobban a háttérbe szorulhat a politika a jogi döntés logikai szempontjai és a zsinórmértékszerű döntésre törekvése mellett. A jog differenciálódott társadalmi alrendszere tehát más mint a politikai alrendszere, de nem vitásan részlegesen van szerepük a jogban is a politikai szempontoknak, és így a politika erőter behatásaként a jogdogmatika konstrukciói is kaphatnak politikai felhangot.

Irodalom

- Canaris, Claus-Wilhelm (1968): Systemdenken und Systembegriff in der Jurisprudenz. Duncker&Humblott, Berlin
- Esser, Josef (1972): Möglichkeiten und Grenzen des dogmatischen Denkens (In: Archiv für civilistische Praxis, 1972. 2-3. Heft 97-103.p.)
- Esser, Josef (1972b): Methodik des Privatrechts. In: Methoden der Rechtswissenschaft. Teil I. München/Wien: R./Oldenburg Verlag
- Esser, Josef (1974): Dogmatik Zwischen Theorie und Praxis In: F.Baur/J.Esser/F.Kübler (Hrsg):Funktionswandel der Privatrechtsinstitutionen (FS für L.Raiser zum 70. Geburtstag) J.CB.Mohr (Tübingen, 1974. 517-541.p.)
- Kennedy, Duncan (1997): A Critique of Adjudication. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.
- Krawietz, W. (1987): Neues Naturrecht oder Rechtspositivismus? Eine kritische Auseinandersetzung mit dem Begriff des Rechts bei Ralf Dreier und Norbert Hoerster. Rechtstheorie (18) 209-254.
- Larenz, K. (1979): Methodenlehre der Rechtswissenschaft. 4. Aufl. Berlin/New York: Duncker & Humblott
- Lazzer, Dieter de (1975): Rechtsdogmatik als Kompromissformular. In: Dubischar/Folkes (Hg):Dogmatik und Methode. München: Sprictor.
- Luhmann, Niklas (1971): Soziologische Aufklärung Band 1. (Westdeutscher Verlag, 1975) Opladen
- Luhmann, Niklas (1972): Rechtssoziologie (Rowohlt, 1972.)
- Luhmann, Niklas (1974): Rechtssystem und Rechtsdogmatik (Kohlhammer Verlag, Stuttgart, 1974)
- Luhmann, Niklas (1981): Gerechtigkeit in den Rechtssystemen der modernen Gesellschaft. In: ders. Ausdifferenzierung des Rechtssystems 374-419
- Pawlovski, Hans-Marton (1987): Rechtsstaat ohne Rechtsdogmatik. In: Krawietz/Ott(Hg): Formalismus und Phänomenologie im Rechtsdenkender Gegenwart. Berlin: Duncker & Humblot.
- Seiler, Hans-Hermann (1990): Rechtsgeschichte und Rechtsdogmatik, in: Rechtsdogmatik und Rechtspolitik. 109-123. Duncker & Humblot, Berlin
- Simitis, Spiro (1972): Die bedeutung von System und Dogmatik - dargestellt an

rechtsgeschäftlichen Problemen des Massenverkehrs, Archiv für die civilistische Praxis 172,
Teubner, Günther (1975): Folgenkontrolle und Responsive Dogmatik. Rechtstheorie 1975
Heft 2. 179-204.
Viehweg, Theodor (1968): Systemprobleme in Rechtsdogmatik und Rechtsforschung. In:
Diemer, A. (Hrsg): Wissenschaft und Dokumentation. Meisenheim.

Pokol Béla

Olajfegyver és globális uralmi rend. (Olvasónapló)

(William F. Engdahl: *Mit der Ölwanne zur Weltmacht. Der Weg zur neuen Weltordnung.* Dr. Böttinger Verlag. Wiesbaden. 1992).

A könyv szerzője 1944-ben született Texasban, és gazdasági újságíróként működött az USA-ban. A mérnöki szakon Princeton egyetemén végzett, majd Stockholm-ban a közgazdaságtanból szerezte meg a diplomát, nemzetközi gazdaságtanra szakosodva ezen belül. Mint szabadúszó a könyv írásakor Németországban, Bonnban élt. A könyvet az öböl-háború után írta közvetlenül 1991-92-ben. Összbenyomás a könyv elolvasása után: egy sor részletes anyag és adat található benne az angol és az amerikai bankár-csoportosulásokról és a nagy olajtársaságokról, illetve ezeknek az angol és az amerikai külpolitikára tett befolyásáról, e társaságok embereiről a mindenkori itteni kormányzatokban. Más aspektusokban folytatja ez az olvasmány azt, amit Kees van der Pijl „The Making of an Atlantic Ruling Class” c. 1984-es könyve nyomán a globális uralmi rend hordozóiról írtam a Jogelméleti Szemle korábbi számában (lásd Pokol, Jogelméleti Szemle 2004/2.)

- Először az 1880-as évek angol világbirodalmáról ír. E birodalom három pilléren nyugodott: a korlátlan tengeri hatalmon a szabadkereskedelem biztosítása mellett, a világ fontos nyersanyagbázisai feletti rendelkezésén a és a City világpénz-központ szerepén.

- A Napóleon feletti angol győzelem igazi hatása, hogy ezzel vált végképp versenytárs-nélkülivé a tengeren Anglia, és ezzel a világkereskedelemben is óriási előnyt szerzett, mivel a világ monopolhelyzetben lévő, londoni tengeri biztosítója, a Loyds szinte ingyen biztosította az angol hajókat, míg a többi ország hajóit csillagászati áron. Már ez versenyfölényt adott az angol tengeri kereskedőknek.
- A gabona törvények fontossága: ezt azért vezették be korábban, hogy a lakosság saját forrásból ellátást biztosítani lehessen, és ez az angol sziget blokád alá vételi lehetősége miatt más tengeri hatalmak (franciák) léte esetén fontos volt. Így 1846-os eltörlése a szabadkereskedelem jegyében azért volt ambivalens hatású, mert ezután olcsó tengerentúli gabonát be lehetett hozni, és ezzel otthon ugyan tönkretették a gabonatermelést, de az olcsó gabonával le tudták vinni az akkor fontos élelmiszerek árát. De ugyanezzel a szabadkereskedelemre kényszerítéssel más országokban is tönkretették azok fejlődőben lévő iparát. Így szabadkereskedelem a már előnyben lévők fegyvere volt, és az ma is.. A szabadkereskedelemért folyó politikai harcokban mint fegyver jelent meg 1843-ban Londonban a a City pénzügyi köreinek hetilapjaként a *The Economist*, a szabadkereskedelmi hívek propaganda-fegyvereként. A gabonatorvények eltörlése után az ír parasztok is teljesen tönkrementek, éhezés jött létre, így alakult ki a nagy ír kivándorlás az USA-ba. Ezután Nagy-Britannia a gyarmatairól hozott be olcsón termelt élelmiszereket, és e mellett ez még le is törte az otthoni angol béreket is, mert a gyarmatokkal csak így lehetett konkurálni, de ugyanakkor az olcsó gabonával le lehetett vinni a munkások megélhetési költségét és vele a bérét minimumra, és ez az angol gyáriparosok érdekeit is szolgálta, a kereskedelmi és banktőkés csoportok mellett. De végül is mindez a City nagy bankházai és kereskedelmi társaságainak az érdekeit szolgálta, mert az otthoni termelés és a (termelőtőkés csoportok) helyett ők látták sok szempontból el az országot a tengeri kereskedelem révén.

- Az angol külpolitikát 150 évig a hatalmi egyensúly és az ebben levő “oszd meg és uralkodj!”-elv irányította.
- Ez a kereskedelmi szemlélet, tönkretette az angol ipart és a mezőgazdaságot, és teljesen a pénztőkés érdekek szerint építette fel az ország gazdaságát. A világ összes aranyát igyekeztek a City-ben összegyűjteni, a búroktól így vették el a nagy aranybányáikat, és bárhol nagy aranybánya nyílt vagy megszerezték vagy igyekeztek kiiktatni az új konkurenciát a világkereskedelemből.
- A Bank of England magánbank, de a központi állai jegybank szerepét játszotta és játssza ma is.

Ezután a németek óriási fellendüléséről ír, és az így keletkezett angol félelemről. Ti. a németek a védővámokkal és az ipar állami támogatásával és egyáltalán a termelőtöke segítségével egyre inkább lehagyták az angolokat az ipar területén. A Friedrich List által megalkotott vámunió eszméje majd ennek átültetése a gyakorlatba az 1800-as évek első évtizedeiben robbanásszerű német fejlődést hozott létre. Továbbá a német bankok a termeléssel voltak összefonódva, és azt finanszírozták, nem a pusztá kalmárszellem mozgatta őket, mint az angoloknál, és ez gyors termelés-fejlődést tette lehetővé. Továbbá, amikor 1890 körül egy bankpánik jött létre Berlinben, a német kormány egy ellenőrzést épített ki a bankok fellett, és ez visszanyomta a bankspekuláció veszélyeit a németeknél, nem így az angoloknál. E mellett hajóflottájuk egyre fejlettebb lett, és az angolok tengeri fölényének végét jövendölte mindez. Ezért az 1880-as évek végén az angol pénzügyi körök és a politikai elit állandóan a németek előzésétől félt. A vasútépítések, a flottaépítések terén a versengés az angolok és a németek, de a franciák között is állandó lett, és ehhez jött az olaj fontosságának felfedezése után az olajért folyó verseny.

Meglepő, hogy az olaj fontosságát csak 1880-as évek végén kezdte egy-két ember sejteni, és szénre alapozott és így gőzzel hajtott hajók energiaszükséglete volt addig a kizárólagos. Addig csak a petróleumlámpa világító anyagaként használták. John D. Rockefeller 1870-ben is erre hozta létre a Standard Oil Company-t. Noha egyes orosz gőzhajókon már 1870-ben a Kaszpi-tengerből nyert olajat használtak fűtésre, de ez csak kivétel volt, és még nem jelent meg szélesan az olaj fontosságának a felismerése. John Fisher admirális volt az, aki felismerte ennek jelentőségét, és hogy így a hadihajók olajjal feltankolása néhány órára - néhány napról - lerövidül, és ez óriási előnyt jelent a tengeri csatákban. Ennek ellenére 1914-ben még csak néhány angol hajó volt olajfűtésre átállítva, és a többség itt is széntüzelésű volt. Ezzel szemben, mire vége lett az első világháborúnak, ez lett a főszabály. Ezzel felfedezték az olajat. Különösen, hogy időközben a belsőégésű motorokat felfedezték, és így a gőzmeghajtás helyett egy hatékonyabb meghajtás jött létre a benzinre alapozva. Mindez fokozta az olajlelőhelyek fontosságát. A németek már 1888-ban egy Berlin-Bagdad vasútvonalat kezdtek építeni a Deutsche Bank vezetésével, hogy a tengeren elkerüljék az angolokat. Az Isztambul vonalat akarták meghosszabbítani, és erre megkapták a törökök engedélyét, akiknek annak idején az egész Közel-Keletet magában foglaló Oszmán Birodalma létezett. Ezzel megindult az angolokkal a versenyfutás, akik Irán és mai Irak (akkor Mezopotámia) területének olajkitermelésének jogát trükkkel megszerezték. Korábban ez egy ausztrál mérnöké, Knox d’Arcy-é volt ez a koncessziós jog, aki a török kormánynak tett szolgálatai miatt kapta meg, de tőle egy angol titkosszolgálati alkalmazott megszerezte egy angol cégnek a - a későbbi BP-nek - amely ténylegesen az angol kormány tulajdonában volt, de strómanokkal működtetve, mint magáncég jelent meg.

Engdahl leírja, hogy a Berlin-Bagdad vasútvonal megakadályozására mindent elkövettek az angolok, a szerbeket is ők támogatták, és Ferenc Ferdinánd elleni merénylet mögött is az angol

titkosszolgálat machinációi is álltak. A terv a németek mindenáron való legyőzése volt, és a vasútvonal megakadályozása.

Fontos kiemelés, hogy az európai fronton a németek ellen igazán a franciák viselték a fő terhet, és itt az angolok csak néhány gyengébb egységet vetettek be, ezzel szemben egy milliós válogatott seregük a Közel-Keleten és Afrikában az angol birodalom kiterjesztésén munkálkodott. A lényeg, hogy ennek révén a franciák teljesen legyengültek az első világháború utáni időkre, míg az angolok sokkal kisebb veszteségeket szenvedtek, illetve egy sor új területet szereztek a Közel-keleten illetve Afrikákban. Vagyis az angol világbirodalom csak az első világháború után érte el a legnagyobb kiterjedését és erejét.

A Sykes-Picot titkos megállapodás 1916-ban jött létre az angolok és a franciák között, és az arab olaj-területek felosztásáról szólt, illetve az oroszoknak a török részekből adott volna ez a szerződés. Ez teljesen szemben állt azzal amit az angolok az arab vezetőknek ígértek a háború alatt arra az esetre, ha szembefordulnak a törökökkel, és ezért nagy volt a felháborodás, amikor a bolsevikok hatalomra jutása után - megtalálták a szerződést a cári archívumban - nyilvánosságra hozták ezt a szerződést. Igazán végül az angolok profitáltak a szerződésből, és amit ez a franciáknak nyújtott volna, azok a háború után legyengülten nem tudtak mit kezdeni az olajfeltárási jogukkal, nem volt hozzá se eszközük, se tőkájük. Így minden az angol olajvállalatoké lett ténylegesen. Engdahl jelzi, hogy T. E. Lawrence (Arabiai Lawrence) ténylegesen az angol titkosszolgálat ügynöke volt, és szervezte az arabokat a törökök ellen, akik a németek oldalán álltak, és számukra a szuverenitást ígérte, ha harcolnak a törökök ellen. A Sykes-Picot szerződés után nyilvánvaló volt, hogy ez csak ígéretés volt.

Az olaj biztosítására a másik terv a cionisták önálló zsidó államának felhasználása volt, amely révén a az arabok között egy zsidó államra támaszkodva lehet biztosítani az olaj feletti ellenőrzést. Vagyis, amit az amerikaiak később tényleg megtettek, azt már az angolok eltervezték. Lord Rothschild az angol cionisták egyik vezetője volt, és hozzá írta Lord Balfour angol külügyminiszter 1917-ben hogy az angol kormány támogatja a cionisták törekvését a zsidó államról. Ennek módja lett volna, a Népszövetség mandátuma alapján a britek igazgatják Palesztinát, és így létre tudják hozni zsidó államot. Noha ekkor Palesztinában alig egy százalék volt a zsidók aránya. E terv segítői a Round Table csoportok emberei voltak.

Kitér Cecil Rhodes-ra is a szerző: 1910 körül hozták létre a folyóiratukat Round Table néven, és így lett ez a neve a csoportnak, amit az Oxford és Cambridge diákjaiból hoztak létre korábban. Philipp Kerr, aki később Lord Lothian néven lett ismert, írta 1911-ben a Round Table-ben egy cikkében.: a világban két eltérő morális rend küzd, a német-kontinentális és a brit-angolszás, és ha nem lépnek az angolok, akkor a másik fog győzni. Másik lapjuk a Times volt. A Round Table csoportok a titkosszolgálatok vezető helyeit mind megszerezték, például egyik tagjuk, Arnold Toynbee a szürke eminenciása volt e szolgálatnak, és ő lett az első igazgatója az 1920-ban megalapított Royal Institute of International Affairs-nek is. H. G. Wells is közéjük tartozott. Később jelzi, hogy egy országban sem vált a titkosszolgálat olyan szétágazóan befonódottá az elit körökbe, mint Angliában. Aki nem volt (vagy most: nincs) velük valamilyen összeköttetésben, túl magasra nem tudott feljutni a szellemi-hatalmi szektorok egyikében sem.

5. Fejezet - Anglia és Amerika egymás elleni küzdelme az olajért

Anglia az első világháborúból látszólag sérthetetlenül került ki mint a világ vezető hatalma. Ám ténylegesen már háború elkezdésére sem volt pénze a költségvetésnek, az angol állam épp csődben volt 1914-ben - a korábbi búr háború miatt is. Csak J. P. Morgan a Wall Street bankársoportjaival tette lehetővé Anglia számára a háború elkezdését. A versaillesi békeszerződések idejére az angolok államadósága az USA felé már 4,7 milliárd dollár volt, ami akkor csillagászati összegnek számított. A brit gazdaság lehanyatlott, épp a pénzközpontú tőkés csoportok nemzetközi kereskedelmi (és behozatali) irányultsága miatt. Ezzel szemben az USA úgy jött ki a háborúból, hogy semmilyen államadósága nem volt. A nemzetközi irányultságú amerikai bankárok most először érezték magukat vezető bankároknak, és többé nem az angol bankházak ifjabb partnereként kellett fellépniük. Így az 1920-as években a megizmosodott amerikai, nemzetközi pénzügyi elit az angol világhatalom mindhárom pillérét megingatni törekedett. (Ugye a fő tengeri kereskedelmi utak ellenőrzése, a világpiénzügyi központ-szerep eljátszása és a világ nyersanyag-készlete feletti ellenőrzés jelenti ezt a három pillért.). E pénzügy körök korábban az angol bankársoportok "iskolájába jártak", és az ő stratégiájukat tanulták el. Most ez a törekvésük nagy feszültséget keltett az angol bankársoportokban. Fenn maradt külügyminisztériumi diplomata jelentések mutatják, hogy az aggodásukat az angolok már 1921-ben kifejezték.

Írja Engdahl, hogy 1915-ben nevezte ki az angol kormány J. P. Morgan bankházát az angolok általános pénzügyi képviselőjévé a semleges USA-ban való szükséges javak bevásárlására. Sőt ez kiterjedt a britekkel szövetséges Franciaország és más háborúban álló állam felé is, mint ezek kizárólagos beszerzője az USA-ban. (Az USA semlegesessége tiltotta ennek közvetlen állami intézését, és magánbankot kellett ehhez felhasználni, bár a nemzetközi jog szabályai szerint még ez is tilos lett volna.) Ez nagy hatalmat adott Morgan-nak, mert így ő döntötte el, hogy mely vállalatoktól vásárol az angolok számára, és ez egy sor hozzá közeleső vállalat felfutását hozta a jó és tartós üzlet révén a háború végéig. Otthon az USA-ban a kiszorult konkurencia igyekezett is a háború után kongresszusi vizsgálóbizottságokkal ezt feltárni. A történelem során ez volt az első eset, hogy egy magánbank ilyen volumenű üzletet tudott több éven át kezelni, és ez nagyon megemelte a Morgan-bankház erejét, illetve bankja európai leágazásait. Ezek Londonban, Párizsban és máshol is szintén óriásai tőkeerőre tettek szert a háború végéig. Londonban a Morgan and Grenfell volt ez (itt Morgan partnere C. E. Grenfell volt), Párizsban a Morgan Harjes Company volt ez. Morgannak ez a hatalma az otthoni vállalatok közül a exportirányultságuk között ezzel döntőbírói szerephez jutott, és akit ő felkarolt, bevett ebbe az üzletbe, az naggyá lett, akit kihagyott, az pedig reménytelen helyzetbe került. Pl. a DuPont Chemicals, a Remington, a Winchester nagyvállalatok így nőttek fel Morgan segítségével. A nyugati part felé eső részeken pedig egy gabonakartellé fogta össze az általa támogatottakat, és tőlük vette a háborús Európába szállított gabonát, de ezek jórészt az ő bankja által létrehozott vállalatok voltak, így ezzel is ő vált még hatalmasabbá. Egyedül az angol hadügyminisztérium 20 milliárd dollár értékben vásárolt Morgantól árukat a háború alatt, de e mellett Morgan még sok milliárd kölcsönt is nyújtott az angol államnak, amely ezen felül volt. Az még tény, hogy a Federal Reserve 1913-as létrehozása nélkül ez a tevékenység nem lett volna lehetséges, így a háború 1914-es kirobbantása ezzel összefüggésben is szemlélhető. Ti. a szabad amerikai hitel lehetőségének előzetes felmérése nélkül az angolok egyszerűen nem vághattak volna bele üres államkasszával a háborúba, ami pedig az ő részükről a németek viharos erősödése miatt már nagyon szükséges és halaszthatatlan volt. A német jóvátétel összegét is Morgan emberi - köztük partnere Thomas Lamont és annak barátja Bernard Baruch - számolta ki Versailles-ben.

Az angolok azt várták a győzelmi eufóriában, hogy az amerikaiak majd nagylelkűen elengedik nekik a háborús adóságokat, de egy centet sem engedtek el, amit nehezményeztek is.

Említi Engdahl ismét a Round Table-csoportokat, akik egy “informális birodalmat” hoztak létre Balfour, Milner és Mackider körül az angol állami politika meghatározására. Ezek Versailles-ben 1919 május 30.-án a tárgyalások alatt létrehozták a Royal Institute of International Affairs-t. Ennek célja volt ekkor, hogy a béketárgyalások “hivatalos” verzióját a közvélemény elé tárja. Ehhez adott Thomas Lamont számukra a Morgan -bankház pénzéből kétezer angol fontot, és az első állandó munkatárs a később híressé vált Arnold J. Toynbee lett. Az amerikai ikerszervezetet másként nevezték, hogy ne legyen feltűnő az egyezés, és Council on Foreign Relations lett a neve. Ennek tagjai kezdetben kizárólag a Morgan Bankház bizalmi embereiből álltak, és feladata a háború utáni időkre az amerikai és az angol érdekek illetve fellépés összehangolása volt. De az ekkor fellángoló ellentét az amerikaiak és az angolok között a világhatalmi vezető pozícióért, néhány évig még minimálisra csökkentette a két szervezet együttműködését.

Fontos volt még, hogy a békeszerződésbe az említett német kártérítési összeg beírása mellett bekerült az is, hogy a németek egyedül felelősek a világháború kirobbantásáért, és ezt a Morgan Bankház bizalmi embere John Foster Dulles érte el, aki az USA vezető képviselője volt a delegációban. Dulles úgy számította, hogy Anglia és szövetségesei felé a háborúban 12,5 milliárd dollár költséget okozott a “vétkes” Németország, és ennek öt százalékos kamattal növelt összege 33 milliárd dollárt tett ki, ami 132 milliárd aranymárkára rúgott német valutában. Ennek fizetése lehetetlen volt a háborúban lerobbant németek részéről, és ez fel is merült otthon az amerikai sajtóban. Ennek ellenére a németek hat napot kaptak, hogy elismerjék ennek jogosságát, mert ellenkező esetben a Ruhr-vidékre bevonulást írta elő a szerződés. E kártérítés fejében aztán minden német kinn lévőseget lefoglaltak és elvettek az angolok maguk és más szövetségeseik, lényegében a franciák részére. Pl. a németeknek a török Petróleum Társaságban levő 25%-os részesedése az angolokra szállt ezután. Ekkor 1920 áprilisában az angolok San Remo-ban tartottak e tárgyban egy felosztó értekezletet, ahol nem voltak jelen az amerikaiak (erre az angolok beszélték rá őket), és itt megegyeztek, hogy a közel-keleti olajból ki mennyit kap meg. Ebben a franciák megkapták a Moszultól szállított olaj 25 százalékát (ez volt a jelzett korábbi német tulajdonrész), ám az 1916-os Sykes-Picot szerződés szerint őket illető iraki (mezopotámiai) olajforrások az angoloké lettek, és ezt el kellett fogadniuk a franciáknak itt San Remo-ban. E szerződés mozgatója Sir Henry Deterding volt, aki ugyan hollandnak született, de angol állampolgár lett, és a Royal Dutch Shell vezetője volt, illetve e mellett az angol titkosszolgálatban volt magas pozíciója. Mivel a franciák nem voltak ekkor képesek ekkor semmilyen olajkitermelésre, ténylegesen az angoloké lett az egész közel-keleti olajkincs a háború eredményeként. Ez nagyon felbőszítette az amerikai olajmágnásokat, főként a Standard Oil-t, akik követelték bevételeiket ebbe az üzletbe, és koncessziót követeltek az angoloktól, akik keményen nemet mondtak erre. De az angolok már korábban még Mexikóban is konkuráltak a Standard Oil-lal, és csak 1920-ban vonultak vissza az a amerikaiak javára az itteni olajüzletből.

6. Fejezet - A brit-amerikai összefogás

A rappaloi szerződés sokkot okozott az angoloknak, a franciáknak és az amerikaiaknak is. Ezt Rathenau német és Csicserin orosz külügyminiszter titkokban tárgyalta ki a genovai konferencia szüneteiben. (Rappalo egy kis hely itt, innen kapta a szerződés a nevét.) Maga a genovai értekezlet a britek nyomására létrejött gazdasági csúcstalálkozó volt, és itt egyezett

meg a kétségbeesett helyzetben levő Németország az oroszokkal abban, hogy az orosz nyersanyagbázisaik kiaknázásában a német technika segítségével segítenek egymáson, ám ez alapjaiban ingatta volna meg az angolok nyersanyag bázisok feletti kontrollját a világban, és ezzel a világhatalmi vezető szerepük egyik pillérét. Korábban már Kolcsakék támogatásával, expedíciós hadsereg küldésével megpróbálták már megbuktatni a bolsevikokat, majd ennek sikertelensége után tárgyalmi is próbáltak, hogy a Kaszpi-tengeri olajat a Royal Dutch Shell aknázhassa ki, és ekkor jött a német-orosz titkos tárgyalás után a meglepetés, hogy elhalászták előlük az olajat. Ugyanígy az amerikaiak is külön meg akarták szerezni a Kaszpi-tengeri olajat, és Harry Sinclair - aki mögött a Rockefeller-ek áltak ténylegesen - egészen előrejutott az oroszokkal a megállapodásban. Ám ekkor megelőző csapásként 1922-ben az angolok egy ahhoz hasonló botrányt robbantottak ki Sinclair körül nagy médiakampánnyal, mint később a Watergate botrány volt - az információk Deterdingéktől, a Shell vezetőjétől származtak -, és még Harding elnök is alaposan belekeveredett, így ezután Sinclair és vele az orosz-amerikai olajüzlet kiesett.

Az angolok rappaloi szerződésre a választ két nappal azzal adták meg németeknek, hogy átadtak egy jegyzéket nekik, melyben tiltakoztak ez ellen, majd két hónappal ezután Rathaneu gyilkosság áldozata lett. Hivatalos verzió szerint egy szélsőséges nacionalista szervezet két embere volt a merénylő, de mindkettőt megölték mielőtt tényleg bebizonyosodott volna ez a verzió, és hírek voltak a merénylet külföldi titkosszolgálati szálairól. Mindesetre ezután ténylegesen üres papír maradt a Rapallói-szerződés. Ezután pedig Poincaré francia miniszterelnök egy ürüggyel parancsot adott a bevonulásra, formálisan a belgák és az olaszok kísérete mellett e Ruhr-vidékre.

Az amerikaiak más módon vonták ellenőrzés alá a németeket, a Dawes-terv keretében olyan feltételekkel adtak kölcsönt, hogy a reparációt fizetni tudják, és ehhez a termelést be tudják indítani, amely végén még a visszafizetett összeg után is nagyobb lett a németek adóssága mint az elején. Vagyis amit az 1970-es évektől az "eladósítási politikával" az amerikaiak újra megcsináltak egy sor országgal, azt már a németekkel is megtették, és ezzel hozták függésbe őket. Ennél Hjalmar Schacht a Morgan-csoport Dresdner Bankjától alaposan közreműködött.

Az angol-amerikai olajtársaságok végül 1928-ban egy megállapodásra jutottak a skóciai Achnacarry kastélyában, amely a Royal Dutch Shell-hez tartozott, ekkor jött létre e a "hét nővér" megállapodása, mint magán-megállapodás, de a kormányok jóváhagyták ezt ezután. E hét nővér: az Esso (Standard Oil of New Jersey), a Mobil (Standard Oil of New York), a Gulf Oil, a Texaco, a Standard Oil of California (Chevron) és másik oldalról a Royal Dutch Shell és a British Petroleum voltak.

(A Hitler projekt) Először is az 1929-es pénzügyi összeomlás létrejöttéről: Ezt közvetlenül Montagu Norman, a Bank of England kormányzója okozta azzal, hogy felszólította a Fed elnökét, George Harrison-t, hogy emeljék meg a kamatokat az USA-ban lévő spekulációs láz megfékezésére. Harrison követte ezt, és ez hozta létre a nagy pénzügyi összeomlást. E mellett Montagu Norman és egy kis csoport körülötte Közép-Európa akkori politikai viszonyainak megváltoztatását tartotta szükségesnek a stabilitás megteremtése és a feljük meglévő itteni adósságok illetve kamatok fizetésének biztosítása miatt. Ebben az időben a Wiener Creditanstalt volt a legnagyobb közép-európai bank, nagy expanziót - egy sor kis bankot magába olvasztóan - végrehajtva az 1920-as években, és ez a bankház a bécsi Rothschild bankkal volt szoros tulajdonosi összeköttetésben. A legnagyobb fúziót 1929 októberében hajtotta végre ez a bank, amikor a new yorki tőzsdekrach volt. Ugyanis ekkor a pénzügyi

hatóságok felszólították a Creditanstalt-ot, hogy vegye át a Wiener Bodenkreditanstalt-ot, amely gyenge helyzetben volt, noha korábban ez a bank is egy sor kis bankot magába olvasztott. Így 1931-ben a Creditanstalt a világ egyik legnagyobb bankjává vált, ám közben a legbizonytalanabb pénzügyi helyzetben volt, nem függetlenül attól, hogy a versaillesi szerződések szétbontották a korábbi osztrák-magyar államot. Így a leggyengébb láncszemet jelentette a Creditanstalt a nemzetközi pénzintézetek között. Mivel a gyenge osztrák gazdaságból stabil tőkét nem sikerült gyűjtenie, állandóan a rá volt szorulva a Londonból és New Yorkból jövő rövid távú hitelekre, csak így tudta a víz felett tartani magát. A francia külügyminiszter, Briand 1931 márciusában egy tiltakozást jelentett be a Bécs és Berlin között folyó tárgyalások ellen, amely egy osztrák-német vámuniót igyekezett létrehozni, mellyel Bécs csak a katasztrofális helyzetben lévő osztrák gazdaságot igyekezett valahogy jobb helyzetbe juttatni. A franciák erre elrendelték, hogy a francia bankok vonják ki pénzeiket a Creditanstalt-tól, és ezzel bécsi kormány felé nyomást kívántak gyakorolni a tárgyalások leállítására. Az ezután felröppenő hírek a Creditanstalt közeli összeomlásáról egy pánikot indított el, és a bank összeomlását ezzel is felgyorsítva az egész európai pénzpiac összeomlott ennek következtében. Azonban későbbi elemzések megállapították, hogy kisebb is lehetett volna a következmények sora, ha londoni és new yorki bankárok ezt nem használták volna ki arra, hogy Közép-Európában egy mélyreható változást indítsanak el. J. P. Morgan és köre ugyanis meg volt győződve, hogy radikális politikai megoldások szükségesek ebben a térségben, és ezt a nézetüket erősítette meg, hogy korábban Mussolini erős emberként már jó eredményeket ért el Olaszországban a helyzet stabilizálásában. Csak a radikális változások után látták biztosítottnak azt, hogy az európai államok tovább fizessék az adósságaik utáni kamatokat, és Mussolini-ék hatalomra kerülése után ez ott valóban így történt. Pl. megegyeztek Volpi di Misurata-val, az olasz pénzügyminiszterrel 1925-ben az angolok és az amerikaiak felé lévő olasz adóságok fizetésében, és eztán 100 millió dollár hitelt adott a Morgan-bank nekik a líra stabilizálására. Ezután a Morgan Bank lett a Mussolini Olaszországának kizárólagos pénzügyi képviselője az USA-ban. Montagu Norman és J. P. Morgan tanácsára Misurata 1926-ban megalapította a Banca d'Italia-t, az olasz központi bankot, hogy ez levegye a pénzügyi politika irányítását a kormány válláról, és fő feladata volt, hogy az adósságot és a kamatokat külföld felé pontosan fizessék.

A Creditanstalt összeomlása után a keresztbehitelezés rendszere miatt láncreakciószerűen omlottak össze a német és más közép-európai bankok. Ez azért is erős volt, mert a német Reichsbankprásident, Hans Luther - Montagu Norman, J. P. Morgan és a Fed elnöke követelésére - tartózkodott minden pénzpolitikai intézkedéstől. Hiába próbálta Brüning kancellár rávenni Hans Luthert jegybankelnököt a közbelépésre, ő inkább a nemzetközi bankárok követeléseire figyelt.

Még egy közjáték 1930-ból: ekkor Ivan Krüger svéd bankár és nagyvállalkozó - és egy bankárkör körülötte - 500 millió német márka hitelt ajánlott fel a német kormány számára, hogy átmenetileg stabilizálja a pénzügyi helyzetet, ám erre Hjalmar Schacht bejelentette visszalépését a birodalmi bank elnöki posztjáról, és ekkor lett ez Hans Luther. Krüger már többször közbelépett korábban, ha az amerikai-angol bankárkörök miatt valamely kormánytól megtagadták a hitelt ezek bankjai. Rudolf Hilffeding, aki ekkor a SDD részéről a pénzügyminiszter volt, követelte Schacht-tól, hogy fogadja el a hitelt Krüger-től, ám ő erre inkább lemondott. Néhány hónap után Krüger egy párizsi hotelszobában holtan találták, a rendőri jelentés szerint öngyilkos lett., de néhány évtized után a vizsgálatok kiderítették, hogy valójában meggyilkolták. Schacht, lemondása után Hitler mozgalmát támogatta, és ezzel az angol-amerikai bankárkörök politikáját követte, akik a Hitler-projekt-tel képzelték el a német helyzet stabilizálását. David Stirling ezredes a brit titkosszolgálatoktól, egy félévszázad múlva

egy magánbeszélgetés alkalmával mondta, hogy a legnagyobb hibát követték el akkor, amikor Hitlert támogatva azt remélték, hogy a felerősödött német birodalmat az oroszok ellen fordítva mindkettő nagy ellenség elvérzését érik el. Ezért támogatta még 1938-ban is Hitlert Nevin Chamberlain kormánya, akinek ezt Philipp Kerr (Lord Lothian) tanácsolta a Round Table-hálózatból. De Lord Breaverbroock, az akkori angol sajtócézár is a nagy bulvárlapokban állandóan reklámozta Hitlert, ugyanígy az akkori - néhány hónapra angol király lett - VIII. Edward is szimpátiával figyelte Hitler mozgalmát. Tény hogy pénzelték Hitlert és mozgalmát az amerikai bankok a német bankjaik révén, de ugyanígy a Royal Dutch Shell is bőven adott pénzt számukra.

7. fejezet - Az olaj és a Bretton Woods-i egyezmény

A brit birodalom, amely a versaillesi egyezmény után a legnagyobb terjedelmét érte el, 1949-re a felozlás felé haladt, a gyarmatai fellázadtak az anyaország kizsákmányolása ellen, és a háború adta mozgásszabadság a lefoglalt angol erők miatt előre vitte a gyarmatok függetlenedését. 1946-ban például fellázadt a királyi indiai hadiflotta, és ezután már csak a szabályozott visszavonulásra törekedtek az angolok Indiából, az igazgatási személyzet és a katonaság rendezett kivonása volt a cél. Azonban ez csak az uralmi forma átalakítása volt, és az "angol nemezközösségen" belül akarták az új uralmat létrehozni. Az anyaország csődben volt, pénzügyi helyzete romokban hevert, ugyanígy ipara, szolgáltatás-rendszerei is, és teljes mértékben az USA-tól vált függővé. Az USA keleti parti bankárcsoportjai az új világhatalmi szerepet az angol Round Table csoportok "informális birodalom"-módszere felhasználásával igyekeztek megszervezni. Ugyanígy fontos volt az angol elitkörök bevonására az amerikai politikába az, hogy a második világháború alatt a titkosszolgálatok vezetési feladatai már integrálódtak, és ebben - a formai amerikai felsőbbtség helyett - az angol OSS (Office of Strategic Services) vezetői domináltak, és a háború alatt az integrált angol-amerikai titkosszolgálat csúcsovezetése Londonban székelt. A II. Világháború után a CIA ebből nőtt ki. Ezzel a megoldással az angolok a háború után alaposan be tudtak avatkozni az amerikaiak belső politikai harcaiba. Pl. Churchill előre tervezte az 1946-os fultoni beszédét a "vasfüggöny" szükségességéről, ami új irányt adott az amerikai politikának is. Tí. az akkor éppen csak hatalomra került új elnök, Truman még gyakorlatlan volt a világpolitika kérdéseiben, és Churchill ezt akarta kihasználni beszédével és ebben levő stratégiai irányzásával. Ugyanis ekkor még egyáltalán nem volt eldöntött, hogy minden kapcsolatot megszakítanak-e az szovjetekkel, és Közép-Európát bezárják velük együtt egy vasfüggöny mögé, és az új amerikai elnök még nem látta át ennek nyitottságát és ennek alternatíváit. Ám Churchill 1946-os - előre eltervezett - fultoni beszédével ezt eldöntötte.

A bretton woods-i egyezmény három lába, a Világbank, a Valutaalap és a Gatt szabadkereskedelmi rendszere volt; az aranyalaphoz kötés azt jelentette, hogy a dollár aranyértékét az 1934-ben rögzített 35 uncia finomaranyban állapította meg, amire a Fed átváltja a hozzá benyújtott más valutákat. (Később a dollárnak ez az aranyértéke egyre jobban elszakadt a tényleges piaci értéktől, de az amerikaiak ragaszkodtak ehhez a névleges értékhez.)

Leírja Engdahl, hogy Mossadegh, az iráni miniszterelnök a korábbi előnytelen olajszerződést az angolokkal meg akarta változtatni az 1940-es évek végén, és 50%-ot követelt a bevételből Iránnak, ahogy Venezuelában is tették az amerikaiak az ottani kormány részére. De az amerikai és angol titkosszolgálatok fellázították ellene lassanként az iráni angolbarát elemeket, az ottani olajtársaságok machinációi révén nagy káoszt is okoztak, így elégedetlenség volt már Mossadegh-vel, és végül megbuktatták, majd Reza Pahlavi-t hozták vissza külföldről. Ugyanígy leírja Engdahl az amerikai-angol érdekekkel szembeálló Enrico Mattei sorsát.

Lényeg, hogy ő felépítette az AGIP-ot, mint állami vállalatot, egy sor ügyes szerződéssel elhalászta az angol-amerikai olajtársaságok elől a közel-keleti olajforrások egy részét, illetve fellépésével alternatívát nyújtott olajforrásaik felhasználásában az ottani kormányoknak az amerikai-angol társaságokkal szemben, olajfinomítókat építtetett, mint az olasz állami holding vezetője, és már a szovjetek felé is, a Kaszpi-tengeri olaj felé nyomult, végül 1962-ben lezuhant a repülőgépe, és ezzel az angol-amerikai pénzügyi és olajtársasági körök egyik legnagyobb problémája megoldódott.

8. fejezet - Adeauer, de Gaulle és az angol font 1967-es válsága

A Római Szerződés alapján az Európai Gazdasági Közösség 1959 január 1.-től kezdett csak működni. Az 1958-ban hatalomra került de Gaulle gazdasági tanácsadója Jacques Rueff volt, aki különösen törekedett egy stabil pénzügyi alapra a francia gazdasági fejlődés érdekében. Az új Közös Piac világkereskedelemben lévő aránya már 30 milliárd dollár volt 1960-ra, és ez a világkereskedelem 26%-át adta, meghaladva az USA-ét. A gazdaságilag megerősödött Európának de Gaulle egy erős politikai aspektust is adott az USA-val szembeni függetlenség hangsúlyozásával. De Gaulle és a németek Adenauer alatti közeledéséhez illetve az önálló egyesült Európa tervével szemben az amerikai-angol körök válaszként a szorosabb atlanti kapcsolatokat állították szembe, közöttük John McCloy, a korábbi amerikai főmegbízott Németországban, McGeorge Bundy, Douglas Dillon pénzügyminiszter, George Ball külügyminiszter-helyettes és Robert Bowie a CIA-tól. Ez a kör Jean Monnet Európa-konceptióját dicsérte mindenhol. A Kennedy-adminisztráció mindent megtett, hogy a CDU belső köreit rávegyék Adenauer eltávolítására. Ahogy közeledett 1963 április 24-én a német-francia szerződés parlamenti tárgyalásának első olvasata, a CDU két nappal ezelőtt Adenauer utódjaként Ludwig Erhardot jelölte kancellárnak. Ezelőtt volt 1962-ben a Spiegel-affér, amely ürügyet adott az FDP-nek arra, hogy felmondja a CDU-val a koalíciót. Az akkor még pártonkívüli Ludwig Erhard így lett kancellár. Ő nem helyeselte a létrejött francia-német szerződést, és az angolok Közös Piacba felvételéért szállt síkra. Ezután noha ratifikálta a Bundestag a szerződést, az holt papír maradt Adenauer nélkül. De Gaulle panaszkodott is erről 1964-ben egy sajtótájékoztatón. Mindenesetre ezzel a lépéssel sikerült elhárítani a francia-német együttműködésen alapuló független kontinentális Európa rémképét az amerikai-angol köröknek.

Engdahl írja, hogy McCloy hozta Európából - amikor ott főmegbízott volt - a Harvardra Henry Kissingert, és ő helyezte el a Council on Foreign Affairs-nél is.

Az 1950-es évek végén történt meg a változás a magas bérek melletti termelés helyett - a "vásárolj olcsón és adjál drágán!"-elv korlátlan uralomra jutása mellett - a bérek leszorítására való törekvés, és ezzel a Henry Ford által valamikor bevezetett magas bérek rendszere - a jó termékre törekvés mellett - a múlttá vált, és a pusztá kalmárszellem uralta el a gazdasági irányítókat.

A '60-as évek dollárválsága: az amerikai bankok az '50-es években hátat fordítottak az USA-nak, mert Európában jobb profitot tudtak termelni, így olcsón megvették az európai cégeket, és oda vitték ki a tőkét, mivel ott az újjáépítés még mindig tőkét igényelt és árukat.

A vietnámi háborúról: a new yorki bankok és a befolyásuk alatt álló fegyvergyárak számára a háború fontos volt. Amellett az otthoni lakosság számára a áldozatvállalás háttérét adta a kommunisták elleni vietnámi fellépés hangoztatása. Ám a nagy kiadások miatt a dollárbankóprést nyomni kellett, és az államadósság növekedett. Ebben az helyzetben az európai központi bankokat afelé nyomta az amerikai kormányzat, hogy tartalékaikat ne aranyban, hanem dollárban tartsák. Így a dollár kezdett nagyon eltávolodni a megállapított aranyárától, ám ezzel az USA költségvetési hiányát a többi ország fedezte. A Kennedy-gyilkosságról annyit ír Engdahl, hogy Kennedy egy sor gyökeres változtatást akart halála előtt, amely szemben állt a keleti parti bankárkörök érdekeivel és bevett útjaival. Például 1961-ban elment de Gaulle-hoz, és de Gaulle meggyőzte az amerikai elnököt a vietnámi háború kilátástalanságáról, és e találkozó után Kennedy nyíltan mondta, hogy e bölcs szavára hallgatniuk kell az amerikaiaknak. A vietnámi helyzetet de Gaulle - mint ott már tapasztalatokat szerzett tábornok - elmagyarázta számára, és hogy ott miért nem lehet nyerni. Ezt később de Gaulle, már Kennedy gyilkosság után le is írta memoárjaiban, és hogy érvei hatottak az amerikai elnökre, és végiggondolta a vietnámi háború befejezésének lehetőségét. Mindenesetre a keleti parti bankárkörök számára egy de Gaulle tanácsaira hallgató és vele együttműködő amerikai elnök a legnagyobb fenyegetést jelentett volna. Ezzel szemben Kennedy utóda, Johnson elnök a korlátlan vietnámi háború mellett döntött, rögtön az elnöki poszt átvétele után.

Ezután még Engdahl is ír arról, hogy a CIA pszichológiai előzetes kísérletei a tudatváltoztató drogok hatásáról abban csapódtak le, hogy az 1960-s években a hippy mozgalom és a "virággyermek" népszerűsítése a drogok elterjedéséhez vezetett, és ebből egy sor tudat-átalakító mozgalom született - úgy tűnik hogy a CIA tudatos támogatásával. Ebben az LSD-apostol harvardi professzor, Timothy Leary sokat tett. A Harvard-egyetem dékánja volt ekkor McGeorge Bundy, aki mind Kennedy, mind Johnson tanácsadója volt, és 1966-ban a Ford Alapítvány elnökeként tevékenykedett. Ő azon munkálkodott, hogy a feketéket a fehérek ellen, a munkanélkülieket a foglalkoztattak ellen, a nőket a férfiak ellen stb. fellázza, és ezzel a "hatalmi egyensúlyt" létrehozza.

(De Gaulle eltávolítása) Az arany felvásárlása tragikussá vált a központi valuták, a dollár és az angol font számára, az aranykészletek kezdtek vészesen lepadni, erre 1968 áprilisában a Tízek tanácskozását hívták össze Stockholmban, ahol egy "papírarany" rendszert akartak létrehozni az aranykészletek megkímélése érdekében. Egy különleges lehívási jogokat jelentő papírral akarták pótolni a Bretton Woods-i tényleges aranyalapot, ám de Gaulle pénzügyminisztere, Michel Debré ebbe nem ment bele. Jacques Rueff a dollár felére leértékelését javasolta az arannyal szemben, és így megoldani a helyzetet, de az amerikai-angol bankárkörök ellenálltak ennek. Ezután mint egy kommandó, a baloldali diákok hirtelen elkezdtek tüntetni először Strassbourghban, majd az egész Franciaországban. Csak a kommunisták álltak ellen, és próbálták lecsendesíteni ezt, de a többi baloldali erő nyíltan tüzelte őket. Vagyis az ekkori zavargások a választ jelentették a bankárkörök részéről de Gaulle-nak. Ám ez beleillik abba, hogy a szocialista körök az 1900-as években végig a nemzeti tőkés körök ellen harcoltak, akik az ország gazdasági függetlenségét akarták, így objektíve a globális szintű tőkés csoportok támogatását érték el akcióikkal. Ezután felvásárolták a francia aranykészletet, amit az a francia törvény tett lehetővé, amely a frank szabad konvertibilitását mondta ki. Így 1968 végére a francia aranykészlet 30%-át kivitték az országból. Ezzel egy válság jött létre, és ez vezetett de Gaulle eltávolításához. Ugyanígy Dél-Afrika független aranypolitikája került még szembe az amerikai-angol bankárkörökkel, és ez vezetett a nyugati média nagy dél-afrikai ellenességéhez ezután.

9. fejezet- A világgazdaság a lejtőn

Az amerikai gazdaság recesszióban volt 1970-ben, és válaszként a kormányzat leengedte a kamatokat, hogy ez majd felpörgesse a gazdaságot, ám a tőke inkább Európába átment, hogy ott jobb kamattal fektessen be, és semmi hatása nem volt a recesszió megszüntetése irányában. Ezután még tovább engedték a kamatokat, ám erre még több tőke ment ki, mintegy 20 milliárd dollár értékben. Így 1971 májusában az amerikai kormánynak egy kereskedelmi deficit-jelentést kellett tennie, ami egy pánikot váltott ki. Az USA hivatalos aranytartaléka ekkor már csak a külföldi adósságuk negyedét fedezte, és ha a külföldi dollártulajdonosok ragaszkodtak volna az aranyra váltáshoz, akkor ez lehetetlen lett volna. A Wall Street-i bankárok meggyőzték Nixont, hogy ne védje tovább a dollárt, de abba nem egyeztek bele, hogy le is engedje az értékét az aranyhoz képest a tényleges piaci érték szerint. Ennek megfelelően Nixon - bizalmas tanácsadói ösztökélésére - 1971 aug. 15.-én bejelentette a dollár aranyra átváltásának felfüggesztését. E tanácsadói kör tagjai voltak: George Schulz, aki a kormány költségvetési főtanácsadója volt akkor, Paul A. Volcker, aki a pénzügyminisztérium belső stábjához tartozott, Jack E. Bennett, az Exxon későbbi elnöke. Ezzel Nixon egyoldalúan széttepte a bretton woodszi megállapodást. Ezután megpróbálta utólag egy nemzetközi értekezleten szentesíteni ezt a lépését, és 1971 decemberében a vezető európai hatalmak Japán és még néhány más állam képviselőivel Washingtonban összehívtak egy tanácskozást erről. Ekkor jött létre a később "Smithsosiánus kompromisszum"-nak" nevezett megállapodás, melyben az USA hozzájárult, hogy a dollárt 8%-kal leértékeljék az aranyhoz képest, ami persze szinte semmit nem jelentett a ténylegesen jóval alacsonyabb értékéhez képest. Ettől kezdve a dollár aranyára unciánként 35 helyett 38 dollár lett, noha a szövetségesek a felére akarták levinni a dollár aranyárát. E mellett a valuták egymáshoz való viszonyában nagyobb ingadozást engedtek meg, és míg a bretton woodszi egyezmény szerint csak egy százalék lehetett ez, most 2,5% -ra felemelték ezt a sávot. Ám azzal, hogy a dollár papírját ettől kezdve nem lehetett aranyra beváltani, Nixon egy dugót húzott ki a világkereskedelem falából, ami egy sor következménnyel járt hamarosan. Ezzel a dolláralapú világkereskedelem egy gigantikus nagy játékkaszinóvá alakult át, és a szerencsejáték szabályai szerint folyt ezután, miután oda lett minden garancia. Ezentúl ez egy világméretű spekulatív tőkeáramlásnak adott teret a bizonytalan valuták, a leértékelések és a felértékelődések káoszában. Ez megnövelte a kereskedelemben a biztosítás árát is, és ez erősen megterhelte a világkereskedelmet. London City bankárainak világa jött el ezzel a lépéssel, és Sir Siegmund Warburg, Edmond de Rothschild, Jocelyn Hambro ujjonghattak Nixon e lépése után. Gyakorlott pillantással rögtön felmérték, hogy London ismét a világ fő pénzügyi központja lehet az eurodollárok óriási tömege révén, amit főként e bankok forgattak. (Nixon a dollárt 1973-ban még egyszer leengedte, és ettől kezdve 42,22 dollárt ért egy uncia arany.)

(Egy szokatlan találkozás Saltsjöbaden-ben) Lényege: a Bilderberg Csoport összeült Saltsjöbaden-ben, a Wallenberg-ek családi birtokához tartozó kastélyban, és egy tervet vitattak meg, amely a gyenge dollárt illetve az angol-amerikai bankárcörök érdekeltségeit az olaj árának 400 %-os felemelésével kívánta megerősíteni. A terv szerint ezzel a dollár ismét olyan erős lenne a többi valutával szemben mint korábban volt, de emellett még további haszon, hogy így az északi tengeri olaj - melybe az angolok és az északiak jócskán befektettek - így már rentábilisan a felszínre lenne hozható, továbbá a megnövekedett olajdollár-milliárdokat a közel-keleti sejkégek úgyszólván dollárban és angol-amerikai bankokban tartják majd, és ez majd stabilizálja a dollárt és az angol fontot. Ezen felül az USA-t nem érinti saját olaja miatt sem annyira az OPEC olajárának emelkedése. Kissinger itt a "petrodollár-recycling"-ről beszélt, ami felviszi majd a nyugati világ erejét ismét (benne persze az amerikai-angol bankárcörökét).

Saltsjöbaden-ben 84 személy vett részt, és egy amerikai vezette elő a scenáriót, a 400%-os olajár emelésének hatásait modellezve, melyet az OPEC jelentene be. Jelen voltak itt: Robert O. Anderson az Atlantic Richfield Oil Company vezetője, Lord Greenhill a BP felügyeleti tanácsából, David Rockefeller, Zbigniew Brzezinski, Gianni Agnelli, Henry Kissinger, Otto Wolf von Amerongen, Sir Eric Roll a londoni S. C. Warburg bankháztól, George Ball a Lehmann Brothers beruházási banktól. (Ball adta tíz évvel korábban barátjának, Siegmund Warburg-nak azt engedélyt amerikai pénzügyminiszter-helyettesként, hogy az eurodollar-piacot felépítse.).

A terv egyszerű volt, egy világméretű olajembargó létrehozva a kívánt olajáremelést a drámaivá váló olajhiány miatt. Az olajár emelkedésével - amit a kialakult helyzet szerint már régóta csak dollárban lehetett megfizetni - drámaian növekszik majd a dollár utáni kereslet, és ez megnöveli a dollár értékét. Ezzel az évek óta állandó nyomás alatt levő dollár megszabadul a nyomástól, sőt alaposan lehet új dollármilliárdokat nyomni ezentúl, mert kell a világméretű dollárvásárlásokhoz.

Az 1973. október 6.-i Jom Kippur ünnepek napján az egyiptomi és a szíriai támadás Izrael ellen meghozta a kívánt eredményt. A tömegmédiák úgy tállták ezt, mint egy szerencsétlen véletlent, mint a kölcsönös félreértések nyomán keletkezett háborús konfliktust, illetve az arab államok összeesküvését Izrael ellen, azonban a szálakat Londonból és Washingtonból irányították, titkosszolgálati és diplomáciai csatornákon keresztül, a legfelsőbb szinten Kissinger-rel mint biztonsági főtanácsadóval az élen. Ő a legszorosabb kapcsolatban állt a Washingtonban lévő izraeli nagykövettel, Simcha Dinitz-cel, és rajta keresztül nagy befolyással volt az izraeli külpolitikára. Ugyanakkor jó kapcsolatai voltak Egyiptommal és Szíriával is, és az ingázó utazásaival sokat tett azért, hogy végül "kölcsönös félreértések" és "hibás kalkulációk" miatt meginduljon a támadás.

Az olajár alakulása ezután: 1973 októberében az olaj hordónkénti ára az OPEC országokból 3 dollár volt, ezt október 16.-án 5,11 dollárra emelték, vagyis 70%-os volt az emelés, és ugyanaznap egy olajembargót rendelt el az OPEC az USA és Hollandia ellen, és az utóbbinak a kikötőiből ment korábban az OPEC legtöbb olaja a kontinentális Európa országaiba. Az ürügy az volt, hogy ezek az országok a Jom Kippur-i háborúban Izraelt támogatták. Elhatározták még ezen az OPEC-értekezleten, hogy 5%-kal csökkentik a napi kitermelést, ezután a következő hónapban ismét 5%-ot, és ez a csökkentés addig folytatódik, amíg Izrael nem vonul ki az 1967-ben elfoglalt arab területekről. A világ ekkor élte meg az olajsokkot. Nixon utasította 1974-ben a pénzügyminisztériumot és vezetőjét George Schulz-ot, hogy dolgozzanak ki egy olyan tervet, ami kényszeríteni tudja az OPEC államokat a túl magas olajár csökkentésére, de a minisztériumban egyszerűen elsikkadt ez az utasítás, semmit nem tettek. (Közben a Watergate ügy miatt Nixon csak látszat-hatalommal bírt már, és Kissinger lett az államügyek tényleges irányítója.)

Az OPEC vezetők 1974 január 1.-én ismét találkoztak, és az olajárát hordónként 11, 65 dollárra emelték, és ez már a korábbi októberi 3 dollár helyett már közelített a 400%-os emeléshez... A hatás ezután drámai volt, eladósodtak például az amerikai önkormányzatok, így New York is, és minden korábbi tervet a hídépítésekre, utcaépítésekre stb. le kellett állítani.

Ezután Engdahl az olaj-lobbinak az atomenergia elleni akcióit, a felbérelt "zöldeket", a Greenpeace-t elemzi, ami ahhoz kellett, hogy az olaj alternatívátlan legyen energiaként, mert az egész terv csak így lehetett hézagmentes. Még 1955-ben Eisenhower meghirdette az

“atomerővel a békéért!”-jelszót azon országok számára, melyek szén vagy olajforrásokkal nem rendelkeztek, és ez egy perspektívát jelentett akkor. Most az 1970-es évek elején aztán igazán nagy lökést kapott az atomenergiára áttérés, és gazdaságilag illetve környezetkímélés szempontjából igazi alternatívának nézett ki az olajjal és a szénnel szemben az atomenergia. Kissinger és köre észlelte ezt a gondot, és korábbi mentorával a Harvard dékánjával, McGeorge Bundy-val - aki később még egyszer főnöke volt, amikor Kennedy biztonsági tanácsadó stábjában volt, és ennek főnöke Bundy volt - megtanácskozták a tennivalókat. Mint a Ford Alapítvány elnöke, Bundy 1971-ben már egy kutatási projekt-et indított be, energiapolitika címen, és 1974-ben az olajválság csúcspontján egy nagy tanulmányt publikált a Ford Alapítvány “Amerika jövőbeni energiahelyzete” címmel. Ekkor dobták be először a köztudatba, hogy a gazdasági növekedés nem szükségszerűen az energiaszükséglet növekedésével jár együtt, és e mellett az atomenergián túli alternatív energiaforrások felé irányították a figyelmet. Továbbá annak veszélyére, hogy a békés atomenergia terméke a plutónium hamar atomfegyver-gyártáshoz vezethet. A németeknél az ifjuszocialista Holger Strohm kapta fel ezt a tézist, és a “Békésen a katasztrófába” címmel vitte be a német baloldali fiatalok közé az atomenergia-ellenességet. Ezután Karl Beckert a SDP-től azzal vádolta meg a német kormányt, hogy az atomenergia kiépítésével tulajdonképpen atombombához kíván jutni, és ez a közvéleményben nagy médiatámogással jutott be. Az olajválság kirobbanása után az EGK országaiban 160-200 atomerőmű építését kezdték tervezni 1985-ös befejezésre, és még a Helmut Schmidt kormánya is folytatta ezt, egy olyan tervet készítve, mely a német gazdaság energiaszükségletének 45%-át tervezte 1985-re atomenergiából. Ezt a franciák még felül is múlták, ugyanígy az olaszok is ilyen volumenben kezdtek neki. Ez fenyegette a “hét nővér” olajbirodalmát, sőt az amerikai atomerőmű építés konkurenciája is lett a francia és a német kapacitás a világ több pontján, például a franciák Ali Bhutto Pakisztánjával kötöttek szerződést erre, a németek Brazíliával szerződtek.

Erre indult be az olajtársaságok háttér-finanszírozásával a “Nulla növekedés!”-követelése, illetve a zöldmozgalmak atomenergia-ellenes tevékenysége, melyek az amerikai-angol agytröszt-intézetekből származtak, majd az újságok és a szélesebb média is elkezdte ezt propagálni. Így az Atlantic Richfield Company elnöke Anderson sokat tett ezért, és a “Föld barátai”-csoportot támogatta 200 ezer dollár indulótőkével. Az Anderson-féle “Föld barátai”-csoport először a német atomerőmű-építési programot támadta meg, és az ő emberük volt Holger Strohm, aki egyszerűen a Ford Alapítvány tanulmányának érveit vitte át a német közvéleménybe a könyvével. Az 1976-os Borckdorf-atomerőmű elleni kampányt is ők szervezték. A franciáknál a “Föld barátai”-csoportot Brice Lalonde vezette, aki ügyvéd volt, és ő vezette Rockefeller-ék párizsi irodáját. Később az 1990-es évek elején ő lett Mitterand környezetvédelmi minisztere.

Anderson-ék másik fegyvere az Aspen-Intézet volt, mely az atomenergiellenesség szellemében tanulmányokat készített és konferenciákat szervezett. Ő volt ennek az vezetője formálisan is, és egy másik elnökségi tag a Richfield-től volt a helyettese, Thorton Bradshaw, de benne volt a vezetőségben itt Robert McNamara is, a későbbi hadügyminiszter. Később a Bundy-féle Ford Alapítványtól áthozta Anderson vezetőnek az Aspen Intézetbe Joseph Slater-t, aki sokat tett az atomenergia ellen és a nulla növekedés népszerűsítéséért. Pl. az 1972-es környezetvédelmi konferencia Stockholmban az ENSZ égisze alatt lényegében az Aspen Intézet akciója volt, és ezután egy nagy médiakampány következett az egész világon az atomenergia ellen. Épp amikor kirobban a Jom Kippur-i háború és jött az olajárrobbanás... A Római Klub Aurelio Pecei-vel a Bilderberg Csoport-tól is ezután indította be a “növekedés határaitól” a kampányát.

10. fejezet – Nyögés az olajsokk alatt

Az olajárrobbanás a fejlődő országok számára volt a leghátrányosabb, mert az itt is lassanként beinduló ipari növekedés és a mezőgazdaság modernizálása megakadt. De az egész világgazdasági fejlődés megakadt általában is. A Világbank ezután olyan terápiákat írt fel a hitelnújtáshoz, amely a saját érdekei szerint alakította ezen országok gazdaságfejlődését, de ezek nem válogathattak, el kellett fogadniuk ezeket. Így a befolyt petrodollár-milliárdok visszaforgatása (recycling) a sokszoros olajáremelés bevételeként egy hatalmi helyzetet jelentett a Világbank és más ilyen szervezet felett rendelkező amerikai pénzügyi körök számára, úgy, ahogy 1973-ban a bilderbergiek eltervezték. A tervben számításba vették azt is - noha az elmúlt 30 évtől visszatekintve ez nem jött be -, hogy túl nagy a lakosságszám növekedés a fejlődő országokban, és a visszafogott gazdasági fejlődés, majd ezt is visszafogja. Ez az amerikaiak "neo-malthusianizmusa" volt, amire több akkori tanulmány utalt.

A megnövekedett petrodollárok az olajországokból jöttek, főként Szaud Arábiából, és az amerikai körök nem bízták a véletlenre az ilyen dollárok sorsát, hanem David Mulford az amerikai White, Weld and Co. korábbi résztulajdonosa lett a szaud-arábiai Pénzügyi Ügynökség (SAMA) főtanácsadója és vezetője, és ez a szaudi központi bank egyik osztályaként működött. Így az óriási bevételek amerikai bankokba és értékpapírokba fektetését maguk az amerikaiak tartották kézben. Ennél Mulford partnere a new yorki Citybank volt, amely otthon az olajtársaságok (főként az Esso és az ARAMCO) házi bankja volt., és tiszta amerikai bankként a szaudi fővárosban is közvetlenül működhetett. Így nem meglepő, hogy 1974-ben az összes olajbevételük 70%-át külföldi értékpapírba forgatták a szaudiak, ez 57 milliárd dollárt jelentett, és ebből 60%-ot tett ki az amerikaiak aránya, vagyis kb. 35 milliárdot. Az OPEC-országok 1975-ben formálisan is elfogadtak egymás között egy határozatot, hogy csak dollárt fogadnak el az olajért, így még a németeknek és a franciáknak is dollárt kellett venniük, hogy olajhoz jussanak. Mindez a dollár magas értékét stabilizálta, és ez amerikai nyomásra és nem véletlenül történt. E mellett egy bizonyos banki kör alakult ki az amerikai és az angol bankok között, amelyek ezt a pénzt kezelték, és ezzel az e körön belüli bankok óriási bankká tudtak fejlődni az egész világ szintjén, míg a kimaradtak számára lehetetlenné vált a velük való konkurencia pénzügyi erőben. Összességében így az aranyalapról lekapcsolt dollár az olajalapra került át, és ez stabilizálta, így ezért kellett az olajárrobbanás.

Ennek kivédésre a fejlődő országok között megindult egy ellenterv kidolgozása, melyben a pénzügyi kör-ellenes amerikai közgazdász, LaRouche nagy szerepet játszott, és 1976-ban Colombo-ban 85 ország küldöttei e világgazdaság újjárendezésének megtanácskozására jöttek össze. Itt Bandaranaike asszony, Indira Gandhi és Guyana külügyminisztere, Frederick Willms játszott főszerepet, de ezután hatalmi machinációkkal eltávolították őket a kormány éléről, vagy a kormányból, mint Willms-et. Ugyanígy az atomenergiát felhasználni kívánó szándékokat is keresztülhúzták az amerikaiak, pl. Ali Bhutto-t ezért buktatta meg Kissinger Ziaul Hak segítségével, aki kivégeztette Bhutto-t, de aztán, ahogy ő is szembekerült az amerikaiakkal, egy tisztázatlan repülőgép-szerencsétlenség vele is végzett.

Az iráni sah megbuktatása és az iszlám radikalizmus felélélnkítése is részben az amerikaiak tervéből fakadt, akik a Szovjetunió destabilizálását akarták elérni a déli szovjet köztársaságok moszlimjainak fellázításával. Az iráni sah bukását és Khomeini hazajuttatását is a CIA tervezte. Ennek konkrét oka volt még, hogy a 25 éves szerződés lejárt Irán és a BP között, és az újratárgyalás a sah követelései miatt lehetetlenné vált az angoloknak előnyös, korábbi módon,

és megszakították a tárgyalásokat. Erre az angol kormány egy bojkottot hirdetett az iráni olaj eladása ellen, és kihasználva iráni belső kapcsolataikat, nyugtalanságokat és sztrájkokat szerveztek itt. Ennek kivitelezője a CIA-tól Richard Bowie volt, és az egész Közel-Kelet vonatkozásában az iszlám specialista Bernard Lewis volt ennek kidolgozója, aki ekkor kapott egy professzori státust Princeton egyetemén. Az ő tervét a Bilderbergi Csoport 1979-ben tárgyalta meg. A szovjet destabilizálás mellett a közel-keleti- országok megingatása is cél volt azáltal, hogy a kis törzseket és etnikumokat egymás ellen fordítják. A terv úgy szólt, hogy egyszerűen fel kell bátorítani e kisebbségeket, hogy forduljanak a kormányaik ellen, és támogatni kell ezeket - "emberi jogok" -, és így egy hatalmi lehetőség jön el a nyugati országok számára. Az iráni hatalomátvétel és nyugtalanságok után újabb olajárrobbanás jött, ahogy tervezték is az angol-amerikai bankárkörök.

Az 1979-es Harrisburg-ban bekövetkezett atomszerencsétlenségről azt írja Engdahl, hogy ott szándékos szabotázsakciókat fedeztek utólag fel, vagyis (olaj)ellenérdekeltek keze benne volt ebben, és ezután óriási médiakampány fújta fel ezt, és ez felerősítette az atomenergia-ellenességet ezután az egész világon.

11. fejezet - Az új világrend mint "istenek alkonya"

(*Paul Volcker kölcsönveszi a brit modellt*) Előtte Walter Lippmanról beszél, aki Amerikában az arisztokratikus liberalizmus fő szószólója volt évtizedekig, és a britek erős osztálykülönbségeit propagálta itt. A társadalom szükségszerűen esik szét egy massa tömegre, buta köznyilvánosságára, és egy elite, egy elkülönült felsőosztályra, melynek vezetésére a tömeg rá van utalva. Az alaktalan massa-tömegnek szükséges van arra hitre, hogy ők döntenek, és hogy demokrácia van, és ezt a hitet a felelős elitnek gondozni kell. Ezt a fajta liberalizmust propagálta a II. Világháború utáni évektől a befolyásos bankárok és az olajtársasági vezetők egy csoportja az USA-ban Lippman-nal együtt. Paul Volcker 1979 októberétől induló monetarista kurzusa felgyorsította e két társadalmi rész elszakadását egymástól. Mellette az anglophilok csoportjából különösen Lewis Preston a Guaranty Trust-től igyekezett utánozni az briteknél már elkezdett monetarizmust az USA-ban. Thatcher 1979 májusában nyerte el James Callaghan-tól és a Munkáspárttól a kormányrudat, és rövid idő alatt keresztül vitte, hogy az inflációt ki kell szorítani a gazdaságból. Körülötte a szabadpiaci közgazdászok egy csoportja működött. A média segítségével elhitették a széles tömegekkel, hogy az olaj ára nem az iráni sah bukása miatt ment fel 140%-kal ismét, hanem a kormány túlzott költekezését okolták ezzel. Ezért a kormány költekezését teljesen ki kell zárni a gazdaságból, és ott a piacnak kell csak hatnia. Thatcher pénzügyminisztere (vagy főkincstárnoka?), Sir Geoffrey Howe már 1979-ben elkezdte emelni az alapkamatokat a bankok felé 12%-ról 17%-ra, és egy depresszió jött létre e monetarista sokk miatt, amit ők a "thatcheri forradalomnak" neveztek. Ezután a Bank of England még tovább szűkítette a gazdaságban levő pénzt, hogy a kamatokat magasan lehessen tartani. Ekkor a legtöbb állami költségvetési üzemet privatizálni kezdték. Mindezek hatására a munkanélküliek száma megduplázódott, és másfélmillióról hárommillióra ugrott fel az első 18 hóna alatt. E mellett Thatcher eltörölte a valutamozgások feletti állami ellenőrzést, és a szabad pénzmozgás minden korlátját. Ezért a tőke most már szabadon inkább Hong Kong-ba ment ingatlant venni, mert azon nagyobb volt a profit, és tovább csökkentek az angliai beruházások. Az USA-ban ugyanezt csinálta ezután Paul Volcker. E mellett a Harrisburgban történt balesetet kihasználva megindult az atomerőművek építésének akadályozása, és a magas kamat amúgy is elvitte a befektetések lehetőségét a hosszú távon megtérülő erőművek építésétől, hisz itt a megtérülés csak alacsony lehet, és így nem tudott versenyezni ez a befektetés a magas kamatnyereséggel. Így 1980-tól leálltak teljesen az új atomerőmű-építések, és a megépültek

átadását is akadályozták. Jimmy Carter nem látta előre, hogy Volcker terápiaja miatt az ő újraválasztása elszáll. De még aláírta 1980-ban a “pénzüntézetek és a monetáris ellenőrzés megszüntetéséről szóló” törvényt. Ebben felhatalmazta a Fed-et - egy magánintézményt -, hogy más bankok számára is, melyek nem tartoztak a Fed alá, a tartalékrátát és más kellékeket előírja, de az állam ennek szabályozásából kiszállt.

(Ágyúaszád-diplomácia és a mexikói kezdeményezés) Még egyszer az eurodollárpiacról: tehát azzal hogy 400 %-kal, majd Khomeini hatalomra jutása után még egyszer 140%-kal felment az olaj ára, és az OPEC az olajat csak dollárért adta, a nyugat-európaiaknak az olajvásárlás miatt sok milliárd dollárt kellett vásárolni, és ez egy recycling volt, mert a sok dollárt (az európaiaktól) nyert olajsekségek a bevételt az amerikai-angol bankokba tették, és aztán azok ezt eladták a dollárban szűkölködő európaiaknak. Az eurodollár-forgalom központja a London City volt, és az itt felhalmozódó sok milliárd dollár egyben a spekuláció hátterét is adta, melyet a deregulálás fel is szabadított az állami ellenőrzés alól, így mindent megtehettek. Ebből rövid távú kölcsönöket adtak a megszorult országoknak, pl. Lengyelországnak, Mexikónak, Brazíliának. Ám ennek kamata a LIBOR-kamatlábtól függött, és Thatcher intézkedései és a kamatemelések után ez nagyon magasra ugrott. Innen indult az országok eladódása, és a kamatok fizetésének ellehetetlenülése egy sor országban. Pl. az 1978-as 7% 1980-ra 20%-ra nőtt. A fejlődő országok ekkora kamatteher alatt fizetésképtelenné váltak, és átütemezésekhez folyamodtak. Azonban egy alternatíva volt a visszafizetés nyílt felfüggesztése, és erre már felkészültek 1982-re az amerikai vezető politikusok Latin-Amerika vonatkozásában, mert ott volt a legnagyobb az eladósodás. Elhatározták, hogy egy elrettentő példát statuálnak a kamatfizetést egyoldalúan felfüggesztő első országgal, hogy ez az alternatíva ne tűnjön egyetlen többi országnak sem vonzónak. Az 1982-es Falkland-szigeti katonai összecsapás mögött is ott volt ez, noha a felszínen csak az argentinok egyoldalú sziget-elfoglalása volt a katonai támadás ürügye. Ugyanis 38 milliárd dollár adóssággal Argentína a legeladósodottabb ország volt e térségben. Maga a Falkland-kelet-amerikai háttérbiztatásra történt, az argentinok azt hitték a vezető amerikai politikusokkal való négy szemközti beszélgetésekből, hogy szabad utat kaptak a sziget megszállására, ahogy 1990-ben Szaddam Hussein-t is így vezette félre April Glaspie nagykövet-asszony a kuvaiti megszállás következményeit illetően. (És ezt a falklandi félrevezetést az angolokkal egyetértésben tették az amerikaiak).

Rátérve a mexikóiakra. Itt 1979-ben Lopez Portillo elnök elhatározott egy gyors iparosítási és modernizációs programot a saját olajbevétel fokozására alapozva, ám ezzel szemben 1981-ben egy befolyásos amerikai csoport egy ellentervet dolgozott ki azzal a jelszóval, hogy “nem akarunk még egy Japánt, saját déli határunknál!”. Ugyanazt tették, amit az iráni sah megbuktatásánál három évvel korábban. Itt 1981 végén megtámadták a mexikói pezót előkészítésképpen. Ennek kezdetét William Colby, volt CIA-főnök nagy médianyilvánosságot kapott nyilatkozata adta, aki a nagy multinacionális vállalatokhoz fordulva egy New York Times interjúban azt mondta, hogy eltanácsolná a klienseit, hogy Mexikóban ruházzanak be, ugyanis a pezó leértékelés előtt áll. Ez a nyilatkozat végigzúgott az egész amerikai sajtón, benne a Wall Street Journal-on, és megindult a tőkemenekülés Mexikóból. Colby ekkor a nagy nemzetközi tanácsadó cég, a Probe International egyik vezetője volt, és ugyanők hajtották végre a sah elleni machinációkat is. E vállalat más vezetői is hasonló nyilatkozatok sokaságát tette a pezó leértékelésének különböző aspektusait ismételve állandóan, és ezek a cikkek Mexikóban is megjelentek, nagy pánikot kiváltva. Lopez elnök nyilvános beszédekben megpróbált védekezni, és a tudatos manipulációt felfedni, de 1982 februárjában egy alapos takarékosági programot kellett bejelenteni a kormány részéről a pezó védelme érdekében, és végül e hónap végén 30%-kal leértékelték a dollárral szemben a pezót. Ez egy nap alatt csődbe juttatott egy sor nagyvállalatot, melyek korábban már óriási dollárkölcönöket vettek fel, és

most ez egyharmadával megnőtt egy csapásra. Augusztusban Portillo bejelentette Mexikó fizetéseképtelenségét, és ezen az őszön az ENSZ közgyűlésén sürgette a fejlődő országokat hogy fogjanak össze az adósság kérdésében, és támadta a Volcker-Thacher-féle hitelfeltételeket. Ám Georg Schulz, aki a gazdaságtan professzora is volt, és Milton Friedmann nagy híve a gazdaságpolitikában, azt válaszolta - elutasítva Portillo javaslatát -, hogy a Valutaalap egyesével fogja megtárgyalni a feltételeket a bajba került országokkal, és majd felpörgetik a magánfogyasztást az USA-ba, ide exportálhatnak majd a fejlődő országok, és ebből vissza tudják fizetni a kamatokat. Portillo hivatali ideje két hónap múlva amúgy is kifutott, és az alkotmány megtiltotta számára az újraindulást, így elhalt vele együtt a kezdeményezése. Ezután az amerikai recept az volt, amit a Dawes-tervben az első világháború után már kipróbáltak Németországgal szemben, és a visszafizetés után még nagyobb adósság maradt fenn. Ezt tették most is.

(Segítség, a fal leomlott!) Meglepetés volt a kelet-európai változások üteme London és Washington politikusai számára, és noha kifelé örömet mutattak, de kételyek voltak bennük a jövő fejleményeit illetően, különösen a német egyesítéstől tartottak. Ezután Szaddam Husszein "rászedését" a kuvaiti kalandra írja le Engdahl, ami már ismert.

Szajbély Katalin

A pozitív intézkedések fogalma és alkalmazásuk lehetősége a faji diszkrimináció elleni küzdelemben az Európai Unió tagállamaiban

A diszkrimináció-tilalom célja eredendően az volt, hogy mindenkire ugyanazon jogrend vonatkozzon, azaz maga a jog ne legyen diszkriminatív. Ezt követően a tilalmat az immár azonos jogszabályok alkalmazására is kiterjesztették. Ez a megközelítés azonban csupán az emberek közötti eltérő elbánás elsődleges esetére, azaz arra az esetre adott megoldást, amikor a megkülönböztetés abból ered, hogy akár eredendően, akár a jogalkalmazás következtében különböző, kifejezetten előnyösebb illetve hátrányosabb szabályok vonatkoznak azonos, vagy egymástól nem releváns szempontok alapján különböző személyekre. Ilyen – demokratikus mérce szerint - nem releváns különbségtétel például a rendi társadalomban az egyes rendekhez tartozó személyek eltérő jogállása, vagy éppen meghatározott kisebbségi személyek hátrányos megkülönböztetése a munkaviszony létesítése során. Azaz a diszkrimináció tilalma eredeti formájában egy értékváltás jogi megvalósulását jelentette.

Ezt követően megjelent az egyenlőség materiális felfogása, amely az azonosan, a különbözőt különbözőképpen elvét követi, amelynek a keretébe tartozó intézkedéseket ezen közös jellemzőjük alapján pozitív diszkriminációnak vagy éppen megerősítő vagy pozitív intézkedésnek szokták nevezni. Ezen elv a különféle kisebbségi csoportok, így a szociális helyzetük, fajuk, nemük vagy más tulajdonságaik alapján a többségtől különböző személyek vagy éppen nemzeti vagy nyelvi kisebbségekre vonatkozó szabályozásban kaphat szerepet, a formális egyenlőség-felfogásból eredő visszásságok kompenzálására. Nagyon fontos azonban, hogy a materiális és formális egyenlőség-felfogás nem egymást felváltó, hanem egymást kiegészítő koncepciók. A mai viszonyok között is alapvető fontosságú a hátrányos megkülönböztetés tilalmának szigorú rögzítése, hiszen a tartalmi egyenlőség megvalósítására irányuló törekvések csak ennek fényében nyernek értelmet.

A materiális egyenlőség-felfogás a tényleges egyenlőség megteremtésére irányul, és olyan helyzetekben válik jelentőssé, amikor a formai szempontból azonos módon történő kezelés ellenére sem beszélhetünk ténylegesen egyenlő esélyekről illetve helyzetekről. Az összefoglaló kifejezéssel akár pozitív intézkedéseknek is nevezhető intézkedések körébe tartozó fogalmak azonban – ahogy erre Bussuyt is felhívja a figyelmet e témával foglalkozó jelentésében - nem takarnak pontos jogi tartalmat, nincsen egységes meghatározásuk sem¹. *Tehát a materiális egyenlőség elvéből eredő követelményeknek tulajdonképpen sem az elnevezése, sem a tartalma nem tisztázott kellőképpen.* Ennek megfelelően alkalmazásuk is bizonytalanná, esetlegessé, sőt esetleg az alkalmazás jogszerűsége is kérdésessé válhat. Ugyanis amennyiben nem a megfelelő intézkedést választják egy adott alaphelyzetben, az esetleg további diszkriminációt eredményezhet. (Erről a későbbiekben bővebben is szót lesz.) További probléma lehet, hogy a különböző típusú kategóriákat illetve az azokon belüli differenciákat egybemosva általános véleményt alkotunk a „pozitív diszkriminációról”, egységesen pártolva vagy elvetve azt.

Az alábbiakban alátámasztandó véleményem szerint ezen intézkedéseknek három kategóriája létezik a hatályos jogban. E csoportok elnevezése természetesen képezheti vita illetve mérlegelés tárgyát, mivel a szakirodalomban mindeddig nem létező kategorizálás

---

¹ Prevention of Discrimination: The concept and practice of affirmative action. Final Report submitted by Mr. Marc Bossuyt, Special Rapporteur, in accordance with Sub-Commission resolution 1998/5 (E/CN.4/Sub.2/2002/21) 17. June 2002. – A jelentés az ENSZ Emberi Jogi Bizottságának az Emberi Jogok Védelméért és Előmozdításáért Felelős Albizottsága megbízásából készült. (A továbbiakban: Bossuyt)

eredményét írják le, idáig is alkalmazott fogalmakkal. A három elkülöníthető intézkedés-típus a következő:

- a *megerősítő intézkedés* (a szakirodalomban általában a „pozitív diszkriminációval” szinonim fogalomként használt kifejezésnél szűkebb értelemben véve a fogalmat)
- az *ún. ésszerű alkalmazkodás* (a 2000/78/EK irányelv² által használt fogalom, alanyi hatályát tekintve viszont nem csupán a fogyatékkal élő személyekre, hanem más meghatározott tulajdonságokkal rendelkező csoportok tagjaira is vonatkozik)
- a *közvetett diszkrimináció kiküszöbölésére tett intézkedések*³ (a 2000/43/EK irányelvben⁴ valamint a 2000/78/EK irányelvben meghatározott fogalmak)

A megerősítő intézkedések kialakulásában a szociális szempontok domináltak. A polgári forradalmakkal az állampolgárok között fennálló társadalmi egyenlőtlenségek miatt nem sikerült a tényleges egyenlőség megvalósítása azokon a területeken sem, ahol formális jogegyenlőség érvényesült⁵. „Az embereknek azonos erőforrásokat nyújtunk, tekintet nélkül jelenlegi erőforrásaikra és társadalmi-gazdasági helyzetükre. Így értelmezve a bánásmód egyenlősége ugyanabban a hibában szenved, mint az esélyek egyenlősége, mert a hátrányos helyzetűekkel és előnyös helyzetűekkel szembeni azonos bánásmód az előbbieket hátrányát okozza.”⁶

A szociális különbségek ellensúlyozására aktív állami cselekvésre volt szükség az egyenlőség biztosítása érdekében⁷. Ezen intézkedések alapja, hogy a fennálló objektív különbségek miatt az azonos tárgyi jog önmagában nem elegendő az egyenlőség elérésére, a tényleges, tartalmi egyenlőség elérésére meghatározott tulajdonságokkal rendelkező személyekből álló csoportok kapcsán további, speciális szabályok is szükségesek. Azaz általános példát hozva hiába van mindenkinek azonos joga az oktatásban való részvételre, ha bizonyos társadalmi réteg szociális körülményei nem teszik lehetővé, hogy a pénzkereset helyett a tanulást válasszák az adott réteghez tartozó személyek. *Tehát a megerősítő intézkedés eredendően valamely adott, szociális jellegű hátrány kompenzálására szolgál, azaz valamely spontán egyenlőtlenségi helyzethez kötődve kapcsolódik a diszkrimináció-tilalomhoz.* Lehet viszont egy másik, a hátrányos megkülönböztetés tilalmához további ponton is kapcsolódó alkalmazása ezen intézkedéseknek, méghozzá az, amikor a kompenzálendő hátrány önmagában diszkriminációból ered. (Gyakorlatilag ez a kategória nem választható el élesen az előzőtől, hiszen mondhatjuk azt, hogy a polgári forradalmakat követően élesen fennálló társadalmi különbségek a feudális jogegyenlőtlenség kihatásainak is tekinthetők.)

A faji diszkriminációval sújtott csoportok vonatkozásában a megerősítő intézkedések szükségessége úgy jelenik meg, hogy a jövőbeni diszkrimináció leküzdése érdekében

---

² A Tanács 2000. november 27.-i 2000/78/EK Irányelve a foglalkoztatás és a munkavégzés során alkalmazott egyenlő bánásmód általános kereteinek létrehozásáról.(A továbbiakban: 2000/78/EK Irányelv)

³ A közvetett diszkrimináció az Európai Unió tagállamaiban a hátrányos megkülönböztetés tilalmának egyik, kötelezően alkalmazandó válfaja, ilyen módon jogilag nem minősül pozitív intézkedésnek. Ennek tudatában, az adott intézkedések szoros belső tartalmi összefüggései okán tárgyalom mégis e körben. A lényegi eltérésekre azonban a tanulmány folyamán utalni fogok.

⁴ A Tanács 2000. június 29.-i 2000/43/EK Irányelve a személyek közötti, faji vagy etnikai származásra való tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazásáról.(A továbbiakban: 2000/43/EK Irányelv)

⁵ A polgári forradalmak, bár egy sor jog vonatkozásában megteremtették a jogegyenlőséget, sok területen nem értek el sikert e téren: így a nemek közti illetőleg a vallások közötti egyenlőség kérdése formális szempontból is megoldatlan volt.

⁶ Herbert Gans: More Equality. Pantheon, 1968. pp. 64-65. In: Ferge – Szentiványi (szerk.): Esélyegyenlőség pro és kontra, Kézirat p. 23 – In: Tausz Katalin: Egyenlőtlenséges és különleges bánásmód.- In: A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig. A Jog lehetőségei és korlátai. AduPrint Indok Kiadó, p. 263

⁷ Sári János: Alapjogok – Alkotmánytan II.Osiris Kiadó 2001. p.47.

alkalmazott represszív illetve preventív eszközök (tehát diszkriminációt tiltó és szankcionáló, illetve megelőző, nevelő jellegű eszközök) mellett további intézkedések szükségesek a múltban, illetve azóta folyamatosan elszenvedett diszkrimináció hatásainak orvoslására. A meghatározott ideig, szisztematikusan elszenvedett diszkrimináció ugyanis marginalizálja az adott csoport tagjait a társadalmi-gazdasági életben, halmozottan hátrányos helyzetet idézve elő. *A megerősítő intézkedéseknek tehát a faji diszkrimináció vonatkozásában ezen, egy adott csoport tagjainak meghatározott tulajdonságához közvetetten, a diszkrimináció hatásaként kötődő hátrány orvoslása a feladata.* E megközelítés első megjelenése 1960-ra tehető, amikor Lyndon B. Johnson, az Amerikai Egyesült Államok elnöke egy beszédében felhívta a figyelmet arra, hogy a színes bőrű lakosság esélyegyenlőségéhez nem elegendő önmagában a szabad verseny biztosítása, hanem a múltbeli megkülönböztetések okozta károk és hátrányok kompenzálására további intézkedések szükségesek⁸. Azaz az adott kisebbség tagjai nem közvetlenül azért részesülnek a megerősítő intézkedésekben, mert a kisebbséghez tartoznak, hanem mert az őket emiatt ért diszkrimináció miatt hátrányos helyzetbe kerültek. *Ezen intézkedések addig alkalmazhatóak, amíg meg nem szűnik a hátrányos helyzet, azaz ideiglenesek. Ebben az esetben tehát a különböző alaphelyzeteket addig kezeljük különbözőképpen, amíg el nem érjük a végső célt, a kiinduló helyzetek azonosságát.*

Nem csak abban az esetben van azonban szükség pozitív intézkedésekre, ha az adott csoport tagjai ténylegesen és mérhetően hátrányos helyzetben vannak. Életszerű az az eset is, amikor egy adott tulajdonsággal rendelkező csoporthoz való tartozás meghatározott szabályozási környezetben önmagában hátránnyá válik. Azaz nem egy járulékos hátrány felszámolására kell irányulnia az intézkedésnek, hanem azt kell elérnie, hogy az adott tulajdonsággal való rendelkezés ne hozza hátrányos helyzetbe az adott személyt. Ebből az alapfeltevésből indul ki a *közvetett diszkrimináció* fogalma, illetve az *ésszerű alkalmazkodás* követelménye.

A kiindulási alapunk tehát egy látszólag semleges szabályozási környezet, amely meghatározott tulajdonságokkal rendelkező személyeket más személyekhez képest hátrányos helyzetbe hoz. Nagyon lényeges, hogy az adott szabályozás semlegesnek látszik, tehát nem valósít meg közvetlen diszkriminációt. Ilyen például az az eset, amikor egy állás betöltésére meghatározott testmagasságú személyeket keresnek, hátrányos helyzetbe hozva ezzel az ázsiai származású személyeket vagy nőket⁹. Egy másik példa az, hogy az oktatási rendszerben való részvétel bejelentett tartózkodási helyhez való kötése sérti az utazó életmódot folytató romák érdekeit.¹⁰ E kiinduló helyzetnek két megoldása lehetséges:

Az első esetben, akkor, ha e feltétel, rendelkezés vagy gyakorlat nem igazolható törvényes céllal, objektív módon, és a cél elérésére irányuló eszközök nem megfelelőek illetve szükségesek, közvetett diszkrimináció valósul meg az Európai Unió 43/2000/EK irányelve szerint. Azaz, amennyiben a munkáltató nem bizonyítja, hogy a magasságra vonatkozó előírás a munka jellegéből adódó lényegi követelmény, akkor köteles e kritérium törlésére. Ez esetben nem ésszerű alkalmazkodásnak, hanem a látszólag semleges egységes mérce megváltoztatásának, azaz a *közvetett diszkrimináció felszámolásának* van helye.

A második esetben, tehát akkor, ha az adott egységes mérce törvényes céllal, objektíve igazolható, és a cél megvalósításának eszközei megfelelőek és szükségesek, nem valósul meg diszkrimináció. Vélhetően ez az eset forog fenn a második példa szerint: több legitim ok is felhozható az iskolalátogatás tartózkodási helyhez kötése mellett, és vélhetően szükséges és megfelelő eszköznek minősülne e követelmény. Egy adott csoport viszont de facto hátrányba kerül meghatározott tulajdonságai alapján. Ez esetben szükséges lehet az *ésszerű*

---

⁸ Tausz Katalin: uo. p. 203.

⁹ Bossuyt 19.

¹⁰ Report on the situation of fundamental rights in the European Union in 2003. EU. Network of Independent Experts on Fundamental Rights CFR-CDF Report EU 2003 (January 2004) p.103.- www.europa.eu.int

alkalmazkodás, tehát a meglévő feltételeknek az adott tulajdonságokkal rendelkező csoporthoz való igazítása olyan módon, hogy megszűnjön e csoport nem diszkriminatív módon keletkezett hátrányos helyzete¹¹.

Lényeges látni az ésszerű alkalmazkodás alaphelyzeténél, hogy a hátrány gyakorlatilag meghatározott tulajdonság és az állami szabályozás konfliktusából adódik. *Így a kiindulási helyzetek különbözősége az ésszerű alkalmazkodás sikeres véghezvitelét követően is megmarad, a hátrány azonban megszűnik, azaz a különféle tulajdonságokkal rendelkező személyek (csoportok) egyforma mértékben gyakorolhatják az adott jogokat, habár esetleg más módon.* Ezen intézkedések – mivel nem törekszenek a kiindulási helyzet módosítására, nem lehetnek csupán ideiglenes jellegűek. Azaz nem a kiindulási helyzet azonosságára, csupán a kiindulási esélyek egyenlőségére törekszünk. Ebben az esetben tehát belenyugodva a kiinduló helyzetek különbözőségébe, a különbözőre különböző szabályokat alkalmazunk, állandó jelleggel. Az ésszerű alkalmazkodás tehát nem a diszkrimináció-tilalom alkotórészét képező intézkedés, hanem az egyenlő bánásmód, a tényleges egyenlőség biztosításának a hátrányos megkülönböztetés tilalmán túllépő garanciája.

Az ésszerű alkalmazkodás határán, ám részben ezen kategórián belül helyezkednek el a nemzetiségi illetve nyelvi kisebbségek jogaira vonatkozó rendelkezések. Hiszen lényegében miről is van szó pl. egy adott nyelvi kisebbség anyanyelvi oktatásának biztosításánál? Arról, hogy létezik egy olyan szabály, amely szerint az oktatás hivatalos nyelve az adott állam hivatalos nyelve. E szabály nem minősíthető diszkriminatívnak, hiszen számos legitim célt szolgál, és ezek megvalósítására megfelelő és szükséges eszköznek tűnik. Azonban egyrészt egy adott kisebbség tagjai hátrányba kerülnének művelődéshez való joguk gyakorlása során, mivel esetleg nem beszélik megfelelő szinten a hivatalos nyelvet – így az ő igényeikhez való ésszerű alkalmazkodásként az ő nyelvükön is lehetővé teszik az oktatást. A művelődéshez való jognál gyakorlati szempontból fontosabb aspektusa viszont a kisebbségek jogainak az önazonosság megőrzéséhez való jog (hiszen a kisebbségek általában beszélik az adott állam nyelvét). Hosszú távon azonban a kisebbségek önazonosságához való jogának gyakorlása válna lehetetlenné azáltal, ha kizárólag a többségi nyelvet használhatnák a mindennapi életben, hiszen így – a folyamatot leegyszerűsítve - hamarosan megszűnne a kisebbségi nyelv használata és a kisebbségek asszimilációja következne be hosszútávon. Így a kisebbségek önazonosságának megőrzése érdekében a kisebbségek sajátos igényeihez való ésszerű alkalmazkodásként is megjelenhetnek a kisebbségi jogok. Anélkül, hogy a kisebbségi jogok keletkezésének és mibenlétének bonyolult szövevényébe bonyolódnánk, mindenképpen érdemes szem előtt tartani azt, hogy amennyiben a nemzeti kisebbséghez való tartozás ésszerű alkalmazkodást indokol a nyelvhasználat területén, úgy csupán igen nyomós indokkal alátámasztva fogadható el, hogy a kisebbségi identitás egyéb elemei (pl. utazó életmód) ne indokolják ugyanezt. Azaz az egyes konkrét alapjogok gyakorlásának korlátozása mellett a kisebbségi identitáshoz való jog korlátozása önállóan is szolgálhat az ésszerű alkalmazkodás alapjául, feltéve, hogy az adott államban elismerik a kisebbségi identitáshoz való jogot.¹²

Azaz, összefoglalva e három intézkedés-típus egymáshoz fűződő viszonyát, a következőket állapíthatjuk meg. Közös jellemzőjük, hogy alkalmazásuk általában nem kötődik automatikusan bizonyos tulajdonsághoz, alkalmazásuknak szükségszerű feltétele valamely hátrány, akár kiindulópontként (megerősítő intézkedés), akár eredményként (közvetett diszkrimináció felszámolása, ésszerű alkalmazkodás). E hátrány eredhet: a múltbeli diszkrimináció hatásaiból (megerősítő intézkedés), látszólag semleges, de valójában diszkriminatív szabályozásból (közvetett diszkrimináció) illetve egy nem diszkriminatív

---

¹¹ Report on the situation of fundamental rights in the European Union in 2003. E.U. Network of Independent Experts on Fundamental Rights CFR-CDF Report EU 2003 (January 2004) p.96. – www.europa.eu.int

¹² Franciaország például tagadja a kisebbségek létezését, még hozzá éppen a jogegyenlőség elvéből vezetve ezt le.

szabályozás és egy adott tulajdonság konfliktusából (ésszerű alkalmazkodás). Kivétel a főszabály alól, hogy az ésszerű alkalmazkodást megalapozó fogyatékoság önmagában is hátrányként jelentkezik.

Azt, hogy melyik intézkedés adekvát, azt a hátrány jellege, illetve ezzel kapcsolatban az elérendő cél határozza meg. A megerősítő intézkedés a hátrányból adódó különbségek felszámolására törekszik, emiatt ideiglenes, addig az ésszerű alkalmazkodás a ténylegesen különböző helyzetekhez alkalmazkodó szabályok alkotásával szünteti meg a hátrányos eredményt.

Vannak természetesen olyan esetek is, amikor első pillantásra némiképp nehezen állapítható meg, hogy voltaképpen milyen problémával is állunk szemben, és hogy melyik intézkedés alkalmazása lenne adekvát. Vegyük például azt az esetet, amikor egy látszólag semleges rendelkezés azért érint hátrányosan egy adott kisebbséget, mert az adott kisebbség a múltban elszenvedett diszkrimináció hatására többszörösen hátrányos helyzetben van. Példaként szolgálhat erre a kilakoltatással kapcsolatos szabályok szigorítása Magyarországon, amely az erre irányuló felmérések szerint az esetek felében roma személyeket érintett hátrányosan. Ez esetben tehát egyaránt fellelhetők a megerősítő intézkedést megalapozó helyzetet valamint a közvetett diszkrimináció megvalósulását valószínűsítő elemek. Elsőként mindenképpen a közvetett diszkrimináció megvalósulását kell kizárni illetve igazolni. Kiindulási alapunk tehát a látszólag semleges szabályozás valamint a roma lakosság aránytalanul nagy száma a hátrányt szenvedettek között. Azt kell csupán megvizsgálni, hogy a szigorított szabályozás legitim céllal objektív módon igazolható-e, illetve hogy e cél megvalósításának eszközei megfelelőek és szükségesek-e. Amennyiben e szabályozás megfelel-e tesztnek, azaz nem valósít meg közvetett hátrányos megkülönböztetést, úgy megerősítő intézkedésnek lehet helye a roma kisebbség lakhatási körülményeinek javítására. Amennyiben viszont a szabályozás diszkriminatívnak minősül, akkor elsődleges állami kötelesség a szabályok módosítása, azaz a közvetett diszkrimináció megszüntetése. Ezt követően azonban lehet reagálni arra a problémára is, ami lehetővé tette a közvetett diszkrimináció megvalósulását, azaz a romák lakhatási körülményeinek aggasztó voltára, méghozzá megerősítő intézkedések útján.

Most pedig lássuk, hogy milyen lehetőségek illetve kötelezettségek mutatkoznak e három intézkedés alkalmazására az Európai Unió tagállamaiban.

Megerősítő intézkedés

Bár Bossuyt a fentieknél tágabb értelemben alkalmazta a megerősítő intézkedések fogalmát e tárgyban készült jelentésében, mivel – rajta részben kívül álló okokból – a megerősítő intézkedés körében tárgyalta a közvetett diszkrimináció megszüntetésére irányuló intézkedéseket, sőt a közvetlen diszkrimináció megelőzését szolgáló egyes intézkedéseket is, az általa meghatározott munkafogalom mégis meglehetősen jól illik a fentiekben körülírt intézkedéstípusra. Eszerint a megerősítő intézkedés: „koherens intézkedéscsomag, amely ideiglenes jellegű, és egy adott célcsoport tagjai helyzetének javítását célozza társadalmi helyzetük egy/több vonatkozásában, a tényleges egyenlőség elérése érdekében.”¹³

Ezen intézkedésnek két nagy kategóriája létezik: az esélyegyenlőségre illetve az eredmények egyenlőségére törekvő intézkedések¹⁴. Az *esélyegyenlőségi egyenjogúságra* irányuló intézkedések lényege, hogy míg a döntéshozatali mechanizmusból kizárják a faji, nemi vagy egyéb tulajdonságon alapuló szempontokat, a meghatározott tulajdonságokkal rendelkező csoportok tagjainak egyenlő esélyeit elősegítik azáltal, hogy képességeik fejlesztésére, a meglévő szociális-társadalmi különbségek hatásainak csökkentésére irányuló intézkedéseket

---

¹³ Bossuyt 6.

¹⁴ Bossuyt 30-39.

alkalmaznak. Azaz gyakorlatilag a hátrány kompenzálásához szükséges feltételeket biztosítják¹⁵. Az ilyen, versenyhelyzetbe hozó intézkedéseket nevezi Bossuyt megerősítő mobilizációs intézkedésnek¹⁶.

Az eredmény-egyenjogság (arányossági egyenlőség) nem a kiindulási esélyek egyenlőségére, hanem az eredmény arányosságára helyezi a hangsúlyt. Azaz arra, egy adott beosztásban, munkahelyen dolgozók körében a társadalmon belüli arányuknak megfelelő arányban legyenek jelen a különböző csoportok. Az eredmény-egyenjogsági intézkedések módszere a megerősítő preferenciális intézkedések¹⁷, azaz kvóták alkalmazása illetve meghatározott számú hely fenntartása az adott csoport tagjai számára. Kvóták alkalmazása először az 1970-es években, az Egyesült Államokban került sor, a munkavállalás területén. További módjai ezen elv megvalósításának, hogy automatikusan több pontot kapnak az adott csoport tagjai a felvételi eljárások folyamán, illetve alacsonyabb követelményi szint érvényesül velük szemben. Radikálisan érvényesül az eredmény-egyenlőségi megközelítés akkor, ha kifejezetten megtiltják az adott csoporthoz nem tartozó személyeknek, hogy az adott posztra jelentkezzenek, illetve amennyiben jelentkezhetnek is akkor is a preferált csoport tagját részesítik előnyben, ha az adott csoporton kívüli jelentkező egyébként képzetesebb¹⁸. E megközelítés jellemzője, hogy az eredményekre koncentrálnak, amelyeket rövid távon szeretne elérni¹⁹.

E két megközelítés különbségét illusztrálja, hogy milyen megoldást találhatnak ugyanazon cél elérésére egyik illetve másik elv hívei. Így amennyiben az a cél, hogy a roma tanulók számát növeljük a felsőoktatási intézményekben, az esélyegyenlőségi egyenjogság követői vélhetően azt a megoldást választják, hogy speciális, ingyenes felvételi előkészítő tanfolyamokat szerveznek a rászoruló középiskolás diákok számára, illetve megfelelő anyagi eszközökkel kísérik meg lehetővé tenni a felsőoktatási intézmények támogatását. Az eredmény-egyenjogság hívei pedig meghatároznak egy bizonyos létszámot, amelyet kizárólag roma diákok tölthetnek be, vagy esetleg csökkentik a velük szemben támasztott felvételi követelményeket, illetve ezekhez hasonló eszközökhöz nyúlnak.

A főként az Amerikai Egyesült Államokban alkalmazott, bizonyos elemeiben azonban Európában is fellelhető eredmény-szemléletnek számos hátulütője van. Egyrészt csupán a rendszerbe (munkahely, iskola) való bejutást biztosítja, nem pedig a felkészült, alkalmas bekerülést. Így – nem feltételezve, hogy minden kedvezményes módon bekerülő alkalmatlan – egyrészt a sikeres helytállás lehetőségét csökkenti, másrészt pedig növeli a társadalmi feszültségek esélyét. Ezzel végső soron a diszkrimináció elleni küzdelem ellen dolgozik. Hiszen önmagában is társadalmi konfliktusokat, ellenérzéseket szülhet az a tény, hogy bizonyos csoportok tagjainak kevesebbet kell teljesíteniük az adott poszt megszerzéséhez, mint másoknak, illetve hogy ugyanolyan teljesítmény esetén automatikusan őket helyezik előtérbe. Hozzáteve mindehhez, hogy egy diszkrimináció által sújtott, azaz a társadalom által alapvetően nem kedvelt csoport tagjáról van szó, nem lehet csodálkozni a eredmény-egyenlőségi szemléletet ért kritikákon. Nem csupán a többség és kisebbség távolságát növelheti, viszonyát mérgezhetheti el e módszer túlzott mértékű alkalmazása, hanem a társadalom egyéb hátrányos helyzetű csoportjaiban is feszültséget gerjeszhet amiatt, hogy csupán más csoportoknak jár ilyen jelentős kedvezmény.²⁰ A társadalmi ellentétek fokozása mellett egy másik, objektív veszéllyel is jár ez a megközelítés – szélsőséges alkalmazása diszkriminációt valósíthat meg,

---

¹⁵ Tausz Katalin: uo. p. 204.

¹⁶ Bossuyt 72.

¹⁷ Bossuyt 75-80.

¹⁸ Bossuyt 77.

¹⁹ Tausz Katalin uo. o. 204.

²⁰ Bossuyt 36.

amely pedig megengedhetetlen. (Arról, hogy mely esetekben minősül diszkriminatívnak egy ilyen jellegű intézkedés, a következőkben bővebben lesz majd szó.)

Azonban kétségtelenül egyszerűbb, látványosabb és kevésbé komplex feladat kvótákat kitűzni az adott csoport tényleges egyenlőségének elérése érdekében, mint a problémák tényleges okainak feltárását követően adekvát megerősítő intézkedéseket alkalmazni az esélyegyenlőség megteremtése érdekében²¹. Bossuyt felhívja a figyelmet arra, hogy a legtöbb ország eleinte olyan programokat alkalmazott, amelyek az esélyegyenlőséget célozták, azonban politikai vagy társadalmi okokból fokozatosan áttértek az eredmények egyenlőségét szolgáló intézkedésekre. Gyakran viszont a két elv egymás mellett, nem következetes módon érvényesül.²²

Érdemes megvizsgálni, hogyan viszonyulnak az Európai Unió tagállamai vonatkozásában is kötelező, közös mércét jelentő nemzetközi dokumentumok illetve maga a közösségi jog a megerősítő intézkedés egyes formáinak lehetőségéhez a faji alapú diszkrimináció vonatkozásában.

A *Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának* valamennyi tagállam részese. E dokumentum során merült fel először annak a lehetősége India képviselőjének indítványa nyomán, hogy a diszkrimináció tilalmát rögzítő rendelkezésben kifejezetten kimondják, hogy „a szociálisan illetve oktatási szempontból hátrányos helyzetű csoportok előnyösebb helyzetbe hozatala érdekében hozott speciális intézkedések nem minősülnek tiltott megkülönböztetésnek”²³. E rendelkezés ugyan nem került be az Egyezségokmányba, azonban gyakorlatilag megfelel az abban foglaltak szellemiségének. Ezt mutatja a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságának állásfoglalása is, amely kimondja, hogy az Egyezségokmányban foglalt jogok megvalósításának első lépése a lakosság azon hátrányos helyzetű csoportjainak azonosítása, akikre az állami cselekvésnek irányulnia kell jogaik teljes biztosítása érdekében.²⁴ Azaz a megerősítő intézkedések önmagában nem állnak ellentétben az Egyezségokmánnyal.

Az Egyezségokmány meghatározott rendelkezéseit vizsgálva viszont azt látjuk, hogy azokkal *kizárólag az esélyegyenlőségi egyenjogúságra irányuló intézkedések állhatnak összhangban*. A 7. cikk b) pontja kimondja ugyanis, hogy az előléptetésnél legitim módon kizárólag a szenioritás és a hozzáértés szempontjai vehetők figyelembe, míg a 13.2 cikk c) pontja alapján a felsőoktatás mindenki számára egyenlően, kizárólag képességek szerint hozzáférhető. Azaz, míg e rendelkezések nem zárják ki a versenyhelyzetbe hozó intézkedéseket, egyértelműen tiltják, hogy az előléptetésnél illetve a felsőoktatáshoz való hozzáférésnél a szenioritáson, a szakértelmen és a képességeken kívül más szempontok is szerepet játszanak.²⁵

A *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának* szövege szintén nem tesz kifejezett említést a pozitív intézkedések lehetőségéről, azonban az Emberi Jogi Bizottság állásfoglalása ismét árnyalja a képet. Kimondja, hogy az egyenlőség elve esetenként megköveteli az államtól a megerősítő intézkedések hozatalát annak érdekében, hogy felszámolják azon körülményeket, amelyek a diszkriminációhoz vezetnek vagy elősegítik azt. Ezen intézkedések addig jogszerűek, amíg a hátrányt ki nem küszöbölték, azaz a tényleges egyenlőség eléréséig.²⁶

---

²¹ Report on the World Social Situation 1997 – The United Nation’s Department for Economic and Social Information and Policy Analysis; (E/1997/15), 115-116.

²² Bossuyt 38.

²³ Bossuyt 40.

²⁴ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No.1., para 3. in United Nations Document HRI/Gen/Rev.4 (2000) . Hivatkozik rá: Bossuyt 42.

²⁵ Bossuyt 43-44.

²⁶ OSCE: Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE Area 2000 (Organisation for Security and Cooperation in Europe – High Commissioner on National Minorities p. 31 – www.osce.org

Azaz az ENSZ Emberi Jogi Egyezményeivel nem ellentétes a megerősítő intézkedések hozatala, habár nem is teszik kifejezetten kötelezővé azt.

A *faji megkülönböztetés valamennyi formájának felszámolására irányuló ENSZ-Egyezmény* 2. cikk 2. bekezdése kötelezi a részes államokat, hogy fogadjanak el speciális intézkedéseket meghatározott faji csoportok vagy az ezekhez tartozó személyek megfelelő fejlődése és védelme érdekében, abból a célból, hogy teljesen és egyenlő módon gyakorolhassák az emberi jogokat és alapvető szabadságokat. Ezen intézkedések azonban az 1.cikk 4. bekezdése értelmében csupán az adott cél megvalósulásáig folytathatók, és nem vezethetnek egyes faji csoportok külön jogainak fenntartásához.. Ami az esélyegyenlőségi illetve eredmény-egyenlőség kérdését illeti, maga az Egyezmény nem tartalmaz útmutatást e módszerek alkalmazása vonatkozásában. 1968-ban, a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló konferencián vita bontakozott ki e tárgyban, amelyben mindkét felfogás képviselői kifejtették érveiket.²⁷

Az *Emberi Jogok Európai Egyezségokmánya* nem tesz kifejezetten említést a megerősítő intézkedések kérdéséről. A hátrányos megkülönböztetés tilalmának kiterjesztéséről szóló 12. számú kiegészítő jegyzőkönyv szintén nem szól róla, viszont a jegyzőkönyv preambuluma foglalkozik a kérdéssel. A preambulum első bekezdése ugyanis elfogadhatónak nyilvánítja a tényleges és teljes egyenjogúságot szolgáló intézkedéseket, feltéve, hogy ezeknek ésszerű és tárgyilagos oka van. Az e rendelkezéshez fűzött magyarázó jelentés egy további kritériumot is felvet, még hozzá az arányosság követelményét.²⁸ E kritériumok gyakorlatilag az Emberi Jogok Európai Bírósága által felállított diszkrimináció-mérce követelményei. Azaz a jegyzőkönyv logikája szerint lehetőség van megerősítő rendelkezések alkalmazására, ha azok lényegében megfelelnek azon kritériumoknak, amelyek bármely (tehát nem csupán a pozitív) intézkedés diszkriminatív jellegét kizárják.

Ami kifejezetten az *uniós szabályozást* illeti, a faji megkülönböztetést tiltó irányelv 5. cikke, amely a „faji vagy etnikai származásból adódó hátrányok kiküszöbölésére vagy ellensúlyozására” irányuló pozitív intézkedések lehetőségéről szól, nem jelent kötelezettséget, azonban nem is képezi akadályát az megerősítő intézkedések elfogadásának.

Ésszerű alkalmazkodás

Ésszerű alkalmazkodásra lehetőséget teremtő dokumentumokat elsősorban nem a faji diszkrimináció, hanem a fogyatékkal élő személyek vonatkozásában találunk. Azonban e dokumentumok áttekintése sem tanulság nélküli.

Bár a *Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmányából* hiányzik a közvetlenül erre irányuló rendelkezés, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságának állásfoglalásából egyértelműen kiderül, hogy implicit módon az Egyezségokmányból folyó kötelezettségnek tekintik a fogyatékos személyek igényeihez történő ésszerű alkalmazkodást. A Bizottság állásfoglalásában egyértelműen kimondja, hogy hogy az államoknak azon kötelezettsége, hogy anyagi eszközeik függvényében elősegítsék az Egyezségokmányban foglalt jogok fokozatos megvalósítását, többet jelent a fogyatékkal élő személyeket hátrányosan érintő rendelkezésektől való tartózkodásnál. E sérülékeny és

---

²⁷ Bussuyt 61.

²⁸ Rapport explicatif – Protocole No. 12 á la convention de sauvegarde des droits de l’homme et des libertés fondamentales. 16. – www.humanrights.coe.int

hátrányos helyzetű csoport vonatkozásában az államnak kötelessége pozitív intézkedéseket hozni annak érdekében, hogy biztosítsák teljes és egyenlő részvételüket a társadalomban.²⁹

Az ésszerű alkalmazkodás egyéb tulajdonságokkal rendelkező személyekre illetve ezek csoportjaira való kiterjesztése elé azonban közvetve korlátot emel a Bizottság. Így kimondja, hogy a tényleges egyenlőség elérése érdekében hozott ideiglenes speciális intézkedések (megerősítő intézkedések) az oktatás területén nem jelentik a hátrányos megkülönböztetés tilalmának sérelmét. Ezek azonban nem vezethetnek különböző csoportok vonatkozásában különböző standardok fenntartásához és nem folytathatóak azon cél elérését követően, amelyre hozták őket³⁰. Ezen állásfoglalás azonban önmagában nem jelenti az ésszerű alkalmazkodás kiterjesztésének tilalmát, csupán felhívja a figyelmet arra, hogy az nem valósítható meg az adott csoporthoz rendelt eltérő standardok útján. Azaz nem tilos a meglévő standardok mellett egy új standard kijelölése, amelyet szabadon választhat akár az adott csoport, akár más csoportok tagja. (Pl. annak a lehetősége, hogy a tankötelezettséget vándorló iskolákban teljesítsék a gyerekek.) Kérdés azonban, hogy hogyan minősülne a Bizottság szerint egy olyan rendelkezés, amely a muzulmán hit követői számára iskolaszüneti napot adna az iszlám ünnepeken. Ez egyértelműen eltérő standard lenne. A Bizottság véleménye természetesen csupán orientáló szereppel bír, azaz nincs kötelező ereje.

A faji diszkrimináció valamennyi formájának megszüntetéséről szóló ENSZ-Egyezmény szintén a fenti dilemma elé állít bennünket, azzal súlyosítva a problémát, hogy itt kötelező erejű dokumentumról van szó. Míg a megerősítő intézkedések elé nem gördít akadályt, az 1. cikk 4. bekezdése rögzíti, hogy az emberi jogok és alapvető szabadságok egyenlő gyakorlása érdekében hozott speciális intézkedések mindaddig nem minősülnek faji diszkriminációnak, amíg nem vezetnek a különböző csoportok vonatkozásában különböző jogok biztosításához, illetve nem folytathatóak annak a célnak az elérése érdekében, amelyre hozták őket.

Az ésszerű alkalmazkodás kiterjesztésének hívei azonban némi kibúvót találhatnak az Egyezmény diszkrimináció-fogalmának tanulmányozása révén: az 1. cikk 1. bekezdése szerint csupán azon cselekvések minősülnek diszkriminációnak, amelyek célja vagy eredménye „az emberi jogok és szabadságok elismerésének egyenrangú élvezetének, gyakorlásának megsemmisítése illetve csorbítása”. Tehát véleményem szerint a személyek egy csoportja vonatkozásában alapos okból, éppen alapvető jogaik gyakorlásának lehetővé tétele céljából fenntartott speciális mérce, amely nem csorbítja más csoport jogait, fogalmilag nem minősülhet diszkriminációnak az 1. cikk 4. bekezdésében foglaltak ellenére sem. Ezt a megközelítést erősítik az Egyezmény keletkezési körülményei is – a pozitív intézkedésekről szóló cikk kialakítása során néhány állam képviselője kifejezte aggályait a tekintetben, hogy meghatározott államok e rendelkezést meghatározott csoportok elkülönítésére fogják felhasználni³¹. Így aztán e rendelkezést gyakorlatilag a visszaéléstől való félelem indokolta.

Az ésszerű alkalmazkodás mellett foglalt állást a *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet* 1958-ban elfogadott, *111.-es számú egyezménye* a diszkrimináció tilalmáról. Ezen Egyezményt Észtország kivételével az Európai Unió valamennyi tagállama ratifikálta³². Az Egyezmény 6. cikke kifejezetten megengedi olyan speciális segítő vagy védelmi intézkedések hozatalát, amelyek célja az olyan személyek speciális igényeinek kielégítése, akik nemük, koruk, fogyatékosságuk, családi kötelezettségeik, szociális vagy kulturális helyzetük nyomán erre rászorulnak.

---

²⁹ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No.5., para 9. in United Nations Document HRI/GEN/Rev.4 (2000) Hivatkozik rá: Bossuyt 45.

³⁰ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No.13., para 32-33. in United Nations Document HRI/GEN/Rev.4 (2000) Hivatkozik rá: Bossuyt 46.

³¹ Bossuyt 60.

³² www.ilo.org

Szintén az ésszerű alkalmazkodás elfogadásaként értékelhető az UNESCO 1960-ban elfogadott, az oktatás terén történő hátrányos megkülönböztetést tiltó egyezményének 2. cikke, amely bizonyos feltételek mellett lehetővé teszi a vallási vagy nyelvi alapon történő elkülönített oktatást. Ezen egyezmény azonban, mivel bár számos tagállam a részese, hét azonban nem³³, nem tekinthető közös európai uniós standardnak. Ugyanígy értékelhető az Európa Tanács Nemzeti Kisebbségek Védelméről Szóló Keretegyezményének 4. cikkének második bekezdése is, amely azonban szintén nem alkot közös európai mércét, lévén hogy nem valamennyi tagállam írta alá.

Az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Védelméről szóló Római Egyezmény nem tartalmaz az ésszerű alkalmazkodásra vonatkozó rendelkezést. Érdekes viszont ebből a szempontból az Emberi Jogi Bíróság gyakorlata. A Bíróság a Buckley kontra Egyesült Királyság – ügyben kimondta, hogy a magán-és családi élethez való jognak részét képezi a hagyományos életvitelhez való jog³⁴, így az utazó életmód folytatásának joga is. Továbbítve e gondolatot a Chapman kontra Egyesült királyság – ügyben a Bíróság, amelyben kimondta, hogy a magán-és családi élethez való jog biztosításának kötelezettsége alapján az államok pozitív kötelezettsége a romák életvitelének könnyítése³⁵. (Ennek ellenére nem állapította viszont meg az Egyezmény sérelmét az adott ügyben, bár statisztikai adatokkal alátámaszthatóan hiányoztak a vándorló életmódot folytató romák számára a megfelelő táborhelyek.) A Chapman-ügyhöz hét bíró által fűzött különvélemény viszont kétségessé teszi, hogy adott esetben valójában „közvetett diszkriminációról”³⁶ vagy az ésszerű alkalmazkodás hiányáról volt-e szó, azaz hogy a hatályos angol szabályozás legitim cél megvalósítása érdekében megfelelő és szükséges eszközöket alkalmazott-e. Ami azonban az ügy végső következtetése lehet, hogy meghatározott alapjog érvényesítése érdekében nem illuzórikus, hogy akár ésszerű alkalmazkodásra is kötelezheti a Bíróság az államokat.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága illetve Rasszizmus és Intolerancia elleni Bizottsága (ECRI) szintén nyitottnak látszik az ésszerű alkalmazkodás alkalmazása irányában. Bár ezen ajánlások nem bírnak kötelező erővel, orientálóak lehetnek az Európai Unió illetve tagállamainak szabályozásai vonatkozásában. A Miniszterek Bizottságának jelentése a roma/cigány gyerekek oktatásáról Európában kifejezetten ajánlja olyan rugalmas struktúrák kidolgozását, amelyek tekintetbe veszik egyes roma közösségek utazó illetőleg félig utazó életmódját.³⁷ Az ECRI 3. számú ajánlásában³⁸ szintén megjelenik az utazó életmódhoz való ésszerű alkalmazkodás követelménye, azáltal, hogy javasolja, hogy a letelepedéssel és városszervezéssel kapcsolatos szabályokat olyan módon alakítsák az államok, hogy azok ne képezzék akadályát az utazó életvitel folytatásának. Ugyanígy az Európa Tanács által készített, a roma nők egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférést vizsgáló jelentés is az ésszerű alkalmazkodás eszközét ajánlja³⁹. Az EBESZ a romák helyzetéről szóló jelentésében szintén

---

³³Nem részesei az Egyezménynek: Ausztria, Belgium, Észtország, Görögország, Írország, Lettország és Litvánia - www.unesco.org

³⁴ Case of Buckley v. The United Kingdom (26. Sept. 1996) – <http://cmiskp.echr.coe.int>

³⁵ Case of Chapman v. the United Kingdom (18. Jan.2001) - <http://cmiskp.echr.coe.int>

³⁶ A jelenséget tartalma szerint nevezem, az Emberi Jogok Európai Bírósága nem alkalmazza e fogalmat.

³⁷ Recommendation No. R (2000) 4 of the Committee of Ministers to member states on the education of Roma/Gypsy Children in Europe (3. February 2000) – Appendix 1.: Guiding principles on an education policy for Roma/Gypsy Children in Europe – www.coe.int

³⁸ ECRI General Policy Recommendation No. 3. – Combating Racism and Intolerance Against Gypsies (6. March 1998) – www.coe.int

³⁹ Breaking the Barriers – Romani Women and Access to Public Healthcare – September 2003, (Az Európa Tanács, az EBESZ Kisebbségi Főbiztosa, az ODIHR és az EUMC együttműködésének eredményeképpen jött létre a jelentés) – www.coe.int

felhívja a figyelmet arra, hogy az oktatásnak a roma kulturális identitást is figyelembe véve kellőképpen rugalmasnak kell lennie.⁴⁰

Látható tehát, hogy az ésszerű alkalmazkodás lehetősége számos, az Európai Unió illetve a tagállamok többsége által alkalmazandó nemzetközi dokumentumban megjelenik. Most lássuk, hogy *van-e, és amennyiben igen, milyen tartalommal uniós szabály ezen eszköz alkalmazására.*

Az ésszerű alkalmazkodás követelménye jelenleg csupán a *2000/78/EC Irányelvben* szerepel a fogyatékkal élők javára. Az Irányelv 5. cikke kimondja, hogy: „Az egyenlő bánásmód elvének a fogyatékos személyekkel kapcsolatban történő végrehajtása céljából ésszerű intézkedéseket kell bevezetni. Ez azt jelenti, hogy a munkaadóknak meg kell tenniük a megfelelő és az adott esetben szükséges intézkedéseket, hogy a fogyatékos személy számára lehetővé váljon a munkához jutás, a munkában való részvétel, az előmenetel, az át- vagy továbbképzés, kivéve, ha az ilyen intézkedés aránytalanul nagy terhet ró a munkaadóra.” A 2000/43/EK irányelv 5. cikke, amely a „faji vagy etnikai származásból adódó hátrányok kiküszöbölésére vagy ellensúlyozására” irányuló pozitív intézkedések lehetőségéről szól, nem teszi kötelezővé, azonban nem is képezi akadályát az ésszerű alkalmazkodást jelentő intézkedések elfogadásának.

*Az Európai Unió Független Szakértői Hálózatának 2004. januárjában megjelent jelentése*⁴¹ azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az ésszerű alkalmazkodás fogalma nem csupán a fogyatékkal élők, hanem más, például faji vagy vallási alapon diszkriminált személyek vonatkozásában is alkalmazható lehetne, sőt kifejezetten kívánatosnak tartaná ezt a megoldást⁴². Konkrétan javaslatot is tettek a szakértők arra, hogy fogadjanak el egy külön Irányelvet a cigánysággal kapcsolatban, mivel a faji megkülönböztetést tiltó irányelvet nem ítélték megfelelő eszköznek az európai cigány népesség problémáinak megoldására. A javasolt irányelv többek között az ésszerű alkalmazkodás követelményét is tartalmazná, többek között a lakhatáshoz illetve a művelődéshez való jog érvényesülése érdekében.⁴³

Az új irányelv megalkotásának esélye igen csekélynek tűnik, tekintve, hogy az Amszterdami szerződés 13. cikke alapján az ilyen jellegű intézkedések meghozatalához az immár 25 tagú Tanács egyhangú szavazata szükséges. Ennek ellenére maga a gondolat – az ésszerű alkalmazkodással kapcsolatos nemzetközi jogi dokumentumok és állásfoglalások fényében – önmagában is igen jelentős. Ha uniós szinten nem is, de tagállami szinten mindenképpen lehetséges segédeszköze lehet a faji diszkrimináció elleni küzdelemnek az ésszerű alkalmazkodás.

Közvetett diszkrimináció

A közvetett diszkrimináció fogalma, bár alapvető logikája szerint beleillik a pozitív intézkedések sorába, jogi megítélése miatt mégis kakukktojásnak tekinthető. Az előző fogalmak ugyanis a diszkrimináció-tilalmon kívüli, azt kiegészítő intézkedéseket takartak, amelyek nem vagy csak korlátozott mértékben bírnak kötelező erővel. *A közvetett diszkrimináció azonban az uniós szabályozás szerint a hátrányos megkülönböztetés egyik*

---

⁴⁰ OSCE: Report on the situation of Roma and Sinti in the OSCE Area 2000 (Organisation for Security and Cooperation in Europe – High Commissioner on National Minorities) p. 164 – www.osce.org

⁴¹ Report on the situation of fundamental rights in the European Union in 2003. E.U. Network of Independent Experts on Fundamental Rights CFR-CDF Report EU 2003 (January 2004)– www.europa.eu.int

⁴² Report on the situation of fundamental rights in the European Union in 2003 p. 96.

⁴³ Report on the situation of fundamental rights in the European Union in 2003 pp. 103-105.

formájává lépett elő, és mint ilyen – az Irányelvek által lefedett jogviszonyokban - jogellenes az Európai Unió tagállamaiban, így megszüntetése kötelező⁴⁴.

A közvetett diszkriminációt a faji megkülönböztetést tiltó Irányelv a következőképpen határozza meg: egy látszólag semleges feltétel, rendelkezés vagy gyakorlat, amely az egy faji vagy etnikai származású személyeket más személyekhez képest különösen hátrányosan érint, kivéve, ha e feltétel, rendelkezés vagy gyakorlat jogszerű céllal objektív módon igazolható, feltéve, hogy a cél megvalósításának eszközei megfelelőek és szükségesek.

Ez a fogalom – mivel a hátrányos megkülönböztetés tilalmának eleme – az Irányelv személyi hatályának megfelelően nem csupán az állam cselekvését orientálja, hanem a mindennapi életben, a magánszemélyek egymás közötti jogviszonyaiban is érvényesülő szabályt jelent. A mindennapi életben, mikro-szinten is előforduló diszkriminatív helyzetekre is reagál, így kötelezettjei nem csupán az államok, hanem a magánszemélyek..

További lényegi különbség a megerősítő intézkedés és az ésszerű alkalmazkodás vonatkozásában, hogy a közvetett diszkrimináció megszüntetése általában kevésbé aktív cselekvést, kisebb mértékű ráfordítást igényel. A közvetett diszkriminációra ugyanis esetleg negatív módon, egy adott szabály megszüntetésével, illetve módosításával is megfelelően lehet reagálni, csak abban az esetben igényel pozitív cselekvést, ha egy speciális szabály hiányában jelentkezik a közvetett diszkrimináció.

Mit jelent a pozitív diszkrimináció?

A fentiekben tehát meghatároztunk három olyan intézkedés-típust, amelyek valamiféleképpen a különböző helyzetek különböző kezelésének követelményén alapultak. Anélkül határoztuk tehát meg a diszkrimináció tilalmából illetve az egyenlőség biztosításából eredő lehetőségeket illetve követelményeket, hogy szót ejtettünk volna a pozitív diszkrimináció fogalmáról. E fogalmat, amellet, hogy már elnevezésében is ellentmondásokat hordoz és emiatt számtalan kritika éri, igen nagy bizonytalanság övezi a kutatók és elemzők körében. Anélkül, hogy általános érvényű jelentést adnánk e fogalomnak, amelyet általában valamennyi, az eltérő tulajdonságokkal rendelkező személyek javára foganatosított intézkedések lefedésére szoktak alkalmazni, érdemes megnézni, hogy amennyiben létezik e fogalomnak önálló jelentése és jelentősége, mi is lehet az.

Ez irányú töprengéseink során érdemes a fogalmat ért kritikákból kiindulni. Bossuyt szerint a pozitív diszkrimináció fogalmának alapvetően nincs semmi értelme, önmagában fogalmi ellentmondás. A diszkrimináció kifejezést ugyanis kizárólag önkényes, igazságtalan vagy illegitim különbségtételre használjuk – ha viszont egy különbségtétel megalapozatlan és illegitim, úgy az nem lehet „pozitív”.⁴⁵

E – kétségkívül vitathatatlan megállapítás – egy rendkívül fontos körülményre hívja fel a figyelmünket. Méghozzá *arra a pozitív intézkedésekkel szemben támasztott alapvető elvi követelményre, hogy azok nem valósíthatnak meg diszkriminációt.*⁴⁶ E kitétel elsősre feleslegesnek tűnhet, hiszen abból indultunk ki, hogy a pozitív intézkedések a különböző helyzetek különböző kezelésének követelményéből adódnak. Ez pedig önmagában kizárná a diszkriminációt – feltéve, hogy a helyzeteket olyan mértékben és olyan vonatkozásban kezeljük különbözően, amelyben ténylegesen különböznek egymástól.

Azonban a megerősítő intézkedések példáját nézve, egy csoport diszkrimináció eredményeképpen kialakult többszörösen hátrányos helyzete nem minden életviszony

---

⁴⁴ 2000/43/EK Irányelv 2. cikk (2) bekezdés és 2000/78/EK Irányelv 2. cikk (2) bekezdés

⁴⁵ Bossuyt 5.

⁴⁶ Bossuyt V.

vonatkozásában alapozza meg azt, hogy az adott csoport tagja ténylegesen összehasonlíthatatlan helyzetben legyen más személyekkel. Az összehasonlítható helyzet ugyanis mindig relatív, és az adott életviszonytól függ.

Egy egyetemi felvételi eljárás eredményét alapul véve azonos helyzetben vannak az azonos pontszámot elért gyerekek, míg különböző helyzetben a különböző pontszámot szerzők. Ha azonban meghatározott faji kisebbséghez tartozó személyek vonatkozásában alacsonyabban állapítjuk meg a ponthatárt, akkor az azonos pontszámot elért gyerekek egy részét különbözően, míg a különböző pontszámot elérték egy részét azonosan fogjuk kezelni. Más szempontból nézve a helyzetet viszont azt mondhatjuk, hogy a különböző ponthatárok alkalmazásával az azonos történelmi hátránytól sújtott csoportba tartozó gyerekeket azonosan, az ilyen hátránnyal nem terhelt közösségből származó gyerekeket pedig tőlük különbözően, egymással viszont szintén azonosan kezeljük, tehát nem valósul meg diszkrimináció. Azaz különböző mérce alkalmazásával különböző eredményre jutunk.

Mércét kell választanunk, méghozzá olyan alapon érdemes ezt megtenni, hogy melyik distinkció kötődik szorosabban az adott életviszonyhoz, azaz melyik bír szorosabb relevanciával. Az egyetemi felvételi esetén egyértelműen a megszerzett pontszám illetve a mögötte rejlő tudásszint alapozza meg a helyzetek azonos illetve különböző voltát, a jelentkező társadalmi háttere csak másodlagosan lehet releváns. Azaz, mivel azonos helyzetű személyekkel szemben különböző ponthatárt szabunk meg, az adott életviszony belső logikája szerint elérő bánásmódot alkalmazunk, amely – annak érdekében, hogy jogszerű maradjon - nem lehet diszkriminatív.

Ez azt jelenti, hogy *a pozitív intézkedéseket, amennyiben azok eltérő bánásmódot valósítanak meg az adott életviszony vonatkozásában összehasonlítható helyzetben levő, de bizonyos tulajdonságokkal (nem) rendelkező személyekkel szemben, ugyanúgy alá kell vetni diszkrimináció azonosítására szolgáló tesztnek, mint a többi eltérő bánásmódot megvalósító intézkedést.* Azt, hogy milyen tesztet alkalmazunk, alapvetően az adott jogrendszerben alkalmazott diszkrimináció-fogalom dönti el. *Az Európai Unió területén faji diszkrimináció vonatkozásában ésszerűnek tűnik egyrészt a faji irányelv által alkalmazott tesztet, másrészt, kiegészítő jelleggel az Európai Emberi Jogi Bíróság gyakorlatát figyelembe venni.*

Az Emberi Jogi Bíróság gyakorlatának figyelembe vételére abban az esetben lehet szükség, amennyiben az adott pozitív intézkedés nyílt, közvetlen megkülönböztetést alkalmaz, például alacsonyabb ponthatárt állapít meg egy bizonyos faji kisebbséghez tartozó tanulók számára. Ez esetben - látszólag – a közvetlen diszkrimináció esetével állunk szemben. A pozitív intézkedések azonban az Irányelv szerint – amennyiben azok a faji vagy etnikai származásból adódó hátrányok kiküszöbölésére vagy ellensúlyozására irányulnak – nem minősülnek diszkriminációnak⁴⁷. Az Irányelv tehát egy általános, legitim célt ad meg, amelynek követése önmagában diszkriminációt kizáró ok, anélkül, hogy bármiféle szükségességi-arányossági követelményt állítana az alkalmazott eszköz, az elérendő cél és az okozott hátrány vonatkozásában. Azaz elvben bármiféle, az adott célt követő intézkedés is megfelelőnek minősülne az Irányelv mércéje szerint, még akkor is, ha az a másik oldalról diszkriminációt valósítana meg. Az uniós tagállamok azonban az Európa Tanács tagállamai is egyben, így intézkedéseiknek az Európai Emberi Jogi Bíróság mércéjének is meg kell felelniük. Eszerint tehát diszkriminatív az eltérő bánásmód akkor, ha az ésszerű és tárgyilagos módon nem indokolható, azaz nincs legitim célja és az alkalmazott eszközök nem állnak ésszerű arányban az elérendő céllal⁴⁸. Tehát önmagában a legitim cél nem elegendő ahhoz, hogy az Irányelv alapján meghozott intézkedés az Európai Bíróság előtt is megállja a helyét – szükséges az

---

⁴⁷ 2000/43/EK Irányelv 5. cikk

⁴⁸ Belgian Linguistic case, 23. July 1968, para 10.; Willis v the United Kingdom, 11. June 2002 para 39.; Abdulaziz, Cabales et Balhaukali c. Royaume Uni 25. mai 1985 – <http://cmiskp.echr.coe.int>

eszközök arányossága is. Azaz az uniós tagállamok jogába az Emberi Jogi Bíróság gyakorlata közvetíti e mércét.

Van néhány olyan helyzet, amely mintegy előre vetíti, hogy a pozitív intézkedés a diszkrimináció tilalmába fog ütközni. Az eredmény-orientált megerősítő intézkedések fokozottan magukban hordozzák a diszkrimináció tilalmát, hiszen az adott életviszony szempontjából kevésbé releváns mércét (a kisebbséghez tartozás tényét) az adott életviszony saját mércéje (tudás, szakértelem,...) elé helyezik, ezzel gyakran behozhatatlan hátrányt idézve elő az adott kisebbséghez nem tartozó személyek vonatkozásában. Ez eleve gyanússá teszi az intézkedést az alkalmazott eszköz arányossága vonatkozásában. Ilyen szempontból kevésbé kockázatos az esélyegyenlőségi megközelítés, amelynek eszköze nem az adott életviszony mércéjének megváltoztatása, hanem az adott mércének való megfelelés elősegítése, azaz valóban azon a ponton kezeli különbözőként a helyzeteket, ahol e különbség releváns.

Diszkriminatívva válik azonban mindennemű megerősítő intézkedés, ha állandó jelleggel folytatják, azaz azon legitim cél megszűnése után is, amely az intézkedést legitimálta. A háttérben rejlő különböző helyzetek megszűnése (a diszkrimináció okozta marginalizáció megszűnése) után az eltérő bánásmód legitim célja szűnik meg, így hátrányos megkülönböztetést valósít meg.⁴⁹

Valósíthat-e meg diszkriminációt az ésszerű alkalmazkodás? Az ésszerű alkalmazkodás alapja, ahogy láttuk, hogy meghatározott, nem diszkriminatív szabályozási környezetben egy adott jog gyakorlása vonatkozásában hátrányos helyzetbe kerülnek meghatározott tulajdonságú személyek. Azaz itt a szabályozás illetve a tulajdonság együtthatásaként kialakult hátrányos helyzet, a kiindulási helyzetek különbsége az adott életviszony vonatkozásában jelentkezik, tehát az adott életviszony vonatkozásában indokol eltérő bánásmódot, illetve annak a lehetőségét. Azaz nem minősülhet diszkriminációnak az, ha az utazó életmódot folytatók mobil iskolákban is tanulhatnak. Az ésszerű alkalmazkodás lényege, hogy olyan előnyt kínál, amely az adott tulajdonsággal nem rendelkező személyek számára nem releváns, így nem jelentkezhetsen előnyként. Így az ésszerű alkalmazkodás önmagában mentes a diszkrimináció kockázatától.

Diszkriminatívva teheti viszont az ésszerű alkalmazkodást az alanyok nem kellően átgondolt megválasztása. Ügyelni kell arra, hogy az egymással az adott életviszony vonatkozásában összehasonlítható helyzetben lévő, azaz hasonló hátránnyal küzdő csoportok közül valamennyivel szemben éljünk az ésszerű alkalmazkodás eszközével. Így például ha csupán az utazó romák számára tesszük lehetővé a mobil oktatást, egyéb vándorló életmódot folytató csoportok számára nem, úgy további – esetleg az adott életviszonyon túlmenő módon - különbséget eredményező tényező hiányában diszkriminatív módon gyakoroljuk az ésszerű alkalmazkodást. A legcélravezetőbbnek az tűnik ilyenkor, ha eltekintünk az alanyi kör megjelölésétől, maga a konkrét szabály úgysis értelemszerűen rögzíti az abból profitálók körét. E megoldás viszont csak akkor alkalmazható, ha az ésszerű alkalmazkodás révén meghatározott lehetőség nem hordoz objektív előnyt. (Objektív előnyt hordoz a szabályozás például akkor, ha rögzíti, hogy akinek a vallása ezt tiltja, nem köteles csütörtökön dolgozni.) Ha ugyanis objektív előnyt hordoz, az alanyi kör meghatározása elengedhetetlen, egyébként visszaélésekhez vezethet.

A fentiekben láttuk tehát, hogy a pozitív intézkedésekkel szemben támasztott elvi mérce szerint ezen intézkedések nem valósíthatnak meg hátrányos megkülönböztetést. Bizonyos esetekben, nem kellő körültekintéssel alkalmazva viszont mégis előfordulhat, hogy diszkriminatívva válik a megerősítő intézkedés illetve ésszerű alkalmazkodás. A pozitív diszkrimináció fogalmára visszatérve akár ezeket a diszfunkcionális pozitív intézkedéseket is nevezhetjük így. Bossuyt megállapítására visszautalva, *bár a diszkriminatív pozitív intézkedés*

---

⁴⁹ Bossuyt 106.

elméletileg képtelenség, gyakorlatilag viszont – ahogy a fentiekben láttuk, mégis előfordulhat. Amennyiben ezeket a félresikerült pozitív intézkedéseket tekintjük pozitív diszkriminációnak, akkor a pozitív a jó célt, a diszkrimináció pedig az eredményt jelzi.

A fentiekben találtunk egy lehetséges értelemet a pozitív diszkrimináció fogalmának, azonban a továbbiakban mégsem ebben az értelemben használom majd e fogalmat, tekintve, hogy a fenti jelenséget egyszerűen „diszkriminatív pozitív intézkedésnek” is nevezhetem, az alábbiakban körülírt jelenségre viszont igen nehéz más fogalmat találni, amellet, hogy gyakorlati jelentősége nagy. További érv, hogy az alábbi jelenség felel meg a leginkább annak a tartalomnak, ami a laikus szemlélő fejében a leginkább megjelenik a „pozitív diszkrimináció” – kifejezés hallatára, és amely éppen a jelenség egyik legproblematisabb elemére világít rá.

A pozitív intézkedések nem csupán abban az esetben okozhatnak hátrányt meghatározott csoportoknak, ha diszkriminációt valósítanak meg. Hiszen – ahogy azt a fentiekben megállapítottuk – a pozitív intézkedések megfelelőségét az egyéb megkülönböztetésekre alkalmazott mércével mérjük, azaz csupán azt vizsgáljuk, hogy ütköznek-e a diszkrimináció tilalmába. Úgy, ahogy létezhet olyan megkülönböztetés, amely annak ellenére, hogy hátrányos helyzetbe hoz meghatározott tulajdonságokkal rendelkező személyeket, nem diszkriminatív, ugyanígy létezhet ilyen hatású pozitív intézkedés is. *A pozitív diszkrimináció fogalmának másik jelentése lehet tehát az olyan pozitív intézkedés, amely amellet, hogy nem valósít meg hátrányos megkülönböztetést, közvetlenül vagy közvetve de facto hátrányosan érint más csoportokat.* Az egyenlőség biztosítása érdekében tett intézkedések körében a megerősítő intézkedéseket illetve az ésszerű alkalmazkodást érdemes részletesebben vizsgálni olyan szempontból, hogy megvalósíthatnak-e ilyen értelemben pozitív diszkriminációt. (A közvetett diszkriminációt azért nem, mert a fentiekből kiderült, hogy itt gyakorlatilag a burkoltan jelentkező diszkrimináció elleni küzdelemről, tehát egyszerű anti-diszkriminációs intézkedésről van szó.)

Azt kell tehát vizsgálni, jelentkezhet-e hátrány a megerősítő intézkedések illetve az ésszerű alkalmazkodás következtében valamely másik csoportnál. A hátrányt általában a többségi csoport oldalán lokalizálják, van azonban egy másik lehetőség is – a relatív hátrány, azaz az előny hiánya jelentkezhet más csoportnál is.

A hátrány lehet abszolút (pl. a kisebbséghez tartozó csoportok tagjait részesítik előnyben a többséghez tartozóval szemben) illetve relatív (a többség nem részesül azokban a többletjuttatásokban, amelyekben a kisebbség).

A megerősítő intézkedések vonatkozásában azt mondtuk, hogy az eltérő kiindulási alapok azonossá tétele a céljuk. E tekintetben két esetet különböztethetünk meg. Az első esetben ezek az intézkedések a múltbeli diszkrimináció eredményeként kialakult eltérő helyzethez kötődő formában jelentkeznek, azonban minden, azonos helyzetben levő személyhez szólnak, nem csupán azon csoport tagjaihoz, ahol a hátrányos helyzet diszkrimináció folytán keletkezett. Ilyen például speciális felvételi előkészítő tanfolyam a szegény és iskolázatlan szülők gyermekei számára. Ekkor véleményem szerint életem szerint nem keletkezik hátrány a többségi társadalom oldalán, hiszen e speciális szolgáltatást nem indokolja a helyzetük – olyanban nem részesülnek, amire nincs szükségük. Tegyük fel azonban, hogy csupán egy adott kisebbséghez tartozó szegény és iskolázatlan szülőktől származó gyerekeknek biztosítunk ingyenes felkészítő tanfolyamot, más hasonló helyzetben levő, de nem az adott kisebbséghez tartozó gyerekeknek nem. Utóbbiakat így valós hátrány érheti, annak ellenére, hogy az adott kisebbség egyéb jellemzői - így a múltban elszenvedett diszkrimináció - indokolhatják azt, hogy szűkös források mellett őket preferálják, így nem minősül diszkriminatívna az intézkedés. Ekkor azt mondhatjuk, hogy pozitív diszkrimináció útján valósul meg a megerősítő intézkedés. Azaz az esélyegyenlőségi megközelítést alkalmazó megerősítő intézkedés akkor valósít meg pozitív diszkriminációt, ha az alanyok kiválasztása nem a szociális hátrányos helyzet mentén, hanem az azt okozó múltban elszenvedett

diszkrimináció mentén történik. Pozitív diszkriminációs helyzetet teremtenek a hátrányos megkülönböztetést meg nem valósító eredmény-orientált megerősítő intézkedések, mind a többségi társadalom, mind egyéb kisebbségi csoportok vonatkozásában.

Az ésszerű alkalmazkodás esetén nem törekszünk a kiindulási alapok megváltoztatására, hanem a létező szabályozást alakítjuk olyan módon, hogy az eltérő alapok mellett hasonló eredményre vezessen. Ebben az esetben a többség vonatkozásában általában nem beszélhetünk pozitív diszkriminációról, hiszen nincs szükségük azokra a speciális intézkedésekre, amelyek ezen intézkedés keretében születnek. Pozitív diszkrimináció valósulhat meg viszont elméletileg akkor, ha más, az adott életviszony vonatkozásában összehasonlítható helyzetben levő csoport vonatkozásában nem élünk az ésszerű alkalmazkodás lehetőségével. E választásnak is kell azonban valamiféle speciális indokkal bírnia, amely gyakorlatilag az összehasonlíthatóság kritériumát szünteti meg, ha az adott életviszonyon túllépve szemléljük a csoportokat, egyébként jogellenessé válik. Azonban még így is kétséges, hogy a pozitív diszkrimináció keretein belül maradunk-e, vagy pedig az adott életviszony szempontjából nem releváns különbség irreleváns marad, és diszkrimináció valósul meg.

Tehát mind a megerősítő intézkedés, mind az ésszerű alkalmazkodás megvalósulhat a hátrányos diszkrimináció tilalmát nem sértve, de hátrányt okozva, illetve azon kívül is. E megkülönböztetés nem csupán elvi jelentőségű. Véleményem szerint az ilyen jellegű intézkedéseket a lehetőségek szerint célszerű hátrányokozás nélkül megvalósítani a társadalmi feszültségek csökkentése érdekében. Bizonyos esetekben azonban helyénvaló lehet a pozitív diszkrimináció is, ennek feltétele viszont, hogy legyen valós alapja, tehát nem lehet önkényesen kiválasztani tökéletesen azonos helyzetben levő csoportok közül a pozitív diszkrimináció alanyát.

Azaz pozitív diszkriminációnak akkor minősülnek a pozitív intézkedések, amennyiben azok tényleges vagy relatív hátrányt okoznak akár a többségnek, akár valamely másik „kisebbségi” csoportnak. A többségnek való hátrány okozása magában foglalja az összehasonlítható helyzet hiányát, azaz jogszerű, bár nem túl célszerű megoldás. A más csoportnak való hátrány okozása viszont csak akkor állja meg a helyét, ha valamilyen szempontból nincs összehasonlítható helyzetben a két csoport.

A pozitív intézkedések alkalmazásának lehetőségei a faji diszkrimináció elleni küzdelemben

A diszkrimináció elleni küzdelem alapvető pillére a hátrányos megkülönböztetés jogszabályi tilalmának illetve e tilalom megsértése esetén alkalmazandó szankciók rögzítése. A tilalom az Európai Unió tagállamai körében a közvetett diszkrimináció tilalmára is kiterjed. A jogszabályi tiltás mellett rendkívül jelentősek azok az eszközök, amelyek elősegítik az egyenlő bánásmód tényleges érvényesülését. Itt gyakorlatilag egyéb jogszabályok, jogági prioritások körében jelenik meg az egyenlő bánásmódra való törekvés. Gyakorlatilag olyan pozitív tartalmú tevési kötelezettségről van szó, amelyek nem minősülnek pozitív intézkedésnek, hiszen nem a kisebbséghez tartozó személyeket célozzák, viszont mégis a diszkrimináció felszámolása irányában hatnak. Ilyen például az, ha a pedagógusképzés vagy rendőrképzés tantervébe romológiai ismereteket építenek be, vagy a munkáltatók kötelezése esélyegyenlőségi terv készítésére⁵⁰.

---

⁵⁰ E szempontra nagy hangsúlyt helyez az ECRI 1. illetve 7. számú ajánlása is: General Policy Recommendation No.1.: Combating racism, xenophobia, antisemitism and intolerance 04. October 1996; General Policy Recommendation No 7.: Nationa legislation to combat racism and racial discrimination Strasbourg 13. December 2002.- www.coe.int

E szabályok lefektetése után következhetnek csupán a pozitív intézkedések, amelyek megválasztására az adott faji kisebbség, valamint az adott társadalom speciális problémái jellemzői függvényében kerülhet csupán sor. Azaz elsőként a fennálló helyzetet kell pontosan meghatározni, azaz azt, hogy pontosan milyen jellegű gondokkal küzd az adott kisebbség⁵¹, és a lehető legpontosabban elemezni, hogy a fennálló problémák milyen arányban származnak a múltbeli illetve jelenlegi diszkriminációból illetve egyéb tényezőkből. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az adott kisebbség problémái hogyan helyezkednek el a társadalom egészének problémái körében. Azaz nem azonos cselekvést igényel az a helyzet, amikor a társadalom egészét sújtó munkanélküliség fokozottan súlyt egy adott kisebbséget, mint az, amikor az általában alacsony munkanélküliségi ráta mellett kiugróan alacsonyak a kisebbség foglalkoztatási mutatói. Azaz a kisebbséget nem szabad önmagában, az őt diszkrimináló társadalom összefüggéseiből kiragadva vizsgálni. Egy összehangolt antidiszkriminációs intézkedéscsomag címzettje ugyanis nem lehet csupán a kisebbség, hiszen a többség előítéleteinek, attitűdjeinek ignorálása mellett az egyébként legátgondoltabb pozitív intézkedés is hatástalan lehet hosszútávon. A kisebbségek problémáinak társadalmi beágyazottságát két szempontból fontos figyelembe venni. Egyrészt elengedhetetlen a nevelő, előítélet-csökkentő intézkedések alkalmazása a többségi társadalom vonatkozásában, az élet valamennyi kucsterületén⁵². Másrészt viszont a pozitív intézkedések meghatározásánál is rendkívül fontos szempont a többségi társadalom várható reakciójának a mérlegelése. Előfordulhat természetesen olyan helyzet, amikor bizonyos mértékig fel kell adni ezt szempontot, mert elkerülhetetlennek látszik egy olyan intézkedés, amely nehezen tolerálható a közvélemény számára. Azonban mindig nagy gonddal kell mérlegelni azt, hogy az egyik oldalon várható előny összhangban van-e a másik oldalon keletkező veszteséggel.

Elengedhetetlen természetesen az elérendő célt tisztán látni, azaz azt, hogy milyen helyzetet kívánunk elérni a diszkrimináció elleni küzdelemmel. Az elérendő cél alapvetően két típusú lehet: törekedhetünk az adott faji/etnikai kisebbség többségi társadalomba való beolvasztására, azaz asszimilációjára, illetve arra, hogy különbözőségük megőrzése mellett egyenrangú tagjává váljanak a társadalomnak, azaz integrációjukra. Egy multikulturális értékeket valló európai államban egyértelműen a második variáció, azaz az integráció lehet csupán a cél. Amennyiben azonban mégis az asszimiláció mellett voksolna egy adott állam, akkor egyben eszköztára is szűkül, hiszen az ésszerű alkalmazkodás eszköze alapvetően nem egyeztethető össze az asszimiláció eszméjével. Az integráció ezzel szemben az adott kisebbségtől függően megfontolandóvá vagy akár elkerülhetlenné teszi az ésszerű alkalmazkodást.

A pozitív intézkedések alkalmazása kapcsán egy további szempontot érdemes mérlegelni, méghozzá azt, hogy nyíltan vagy burkoltan érdemes-e megcélozni az adott kisebbséget. Ezzel kapcsolatban döntő jelentőséggel bír az a tény, hogy az adott állam jogi szabályozása mennyiben teszi lehetővé az adott kisebbség pontos lokalizálását, azaz az e csoportba tartozó személyek meghatározását. A kérdés ugyanis az, hogy amennyiben egy megerősítő intézkedés formailag pusztán szociális jellegű intézkedésként is megvalósítható, érdemesebb-e szociális kritériumok alapján megvalósítani, vagy ragaszkodni kell-e a kifejezetten az adott kisebbséget célzó intézkedéshez. Amennyiben a kisebbséghez való hovatartozás nem határozható meg pontosan, mindenképpen kézenfekvő lehet szociális oldalról megközelíteni a problémát. Az etnikai többlettartalomtól megfosztott intézkedés a

---

⁵¹ Alapvetőnek tűnik, de valójában gyakran mégsem az – az EBESZ által készített, a romák helyzetének javítását célzó ajánlás is kiemeli, hogy egy sikeres stratégiának a célcsoport valós szükségleteire és problémáira kell reagálnia. – Action plan on improving the situation of Roma and Sinti within the OSCE Area p.1.

⁵² E szempont fontosságát hangsúlyozza a Bizottság és a Tanács a tagállamok által a kirekesztés elleni küzdelem tárgyában készített akciótervek elemzése során. - Joint report by the Commission and the Council on social inclusion (Joint Inclusion Report), March 2004 p.93.– www.europa.eu.int

közvélemény szempontjából is elfogadhatóbb lehet, hiszen nem a „nem szeretett csoport” számára nyújtott többlettámaszra kell szembenéznie. Azaz amennyiben erre lehetőség van, érdemes a bár alapvetően diszkriminatív eredetű, de szociális probléma formájában jelentkező hátrányokat a kizárólag a kisebbségi csoport részére nyújtott, pozitív diszkriminációt megvalósító megerősítő intézkedés helyett szociális intézkedéssel orvosolni.

Összegzés

A fentiekben áttekintettem az összefoglaló néven „pozitív intézkedésnek” nevezhető mechanizmusokat. E körben három kategóriát különítettünk el: a megerősítő intézkedést, az ésszerű alkalmazkodást és a közvetett diszkrimináció felszámolására irányuló intézkedéseket. Ezt követően megvizsgáltam, hogy mennyiben lehetséges illetve kötelező ezen intézkedések alkalmazása az Európai Unió tagállamaiban a faji diszkrimináció elleni küzdelem terén a közösségi jog illetve a tagállamokra kötelező nemzetközi jogi dokumentumok szabályai szerint.

A pozitív intézkedések nagyon fontos kritériuma, hogy nem valósíthatnak meg diszkriminációt, és ezzel összefüggésben a pozitív diszkrimináció fogalma önálló, a pozitív intézkedésektől eltérő jelentéstartalmat kapott. Pozitív diszkriminációnak minősülnek eszerint azok a pozitív intézkedések, amelyek a többség vagy más kisebbségi csoport vonatkozásában hátrányt hordoznak, azonban jogi értelemben nem valósítanak meg diszkriminációt. Az ilyen intézkedések alkalmazását lehetőség szerint kerülni érdemes.

A pozitív intézkedések a diszkriminációt tiltó illetve az egyenlő bánásmód érvényesülését elősegítő jogi szabályozás mellett fontos szerephez juthatnak a faji diszkrimináció leküzdésében. Alkalmazásuk előfeltétele azonban, hogy pontosan ismerjük a diszkriminált kisebbség illetve a társadalom egészének problémáit, ezek eredőit, valamint a kisebbség-többség közötti viszonyrendszert. Szintén nagyon fontos, hogy mérlegeljük az intézkedések várható hatásait, és lehetőség szerint olyan módszert válasszunk, amely minimálisra csökkenti a társadalmi feszültségek esélyét.

„A Horthy-fasizmus állam- és jogbölcsélete”
Az ELTE ÁJK tanácsülésén 1955. január 29-én rendezett vita
Szabó Imre készülő könyvének IX. fejezetéről

sajtó alá rendezte
Varga Csaba

SZABÓ IMRE ismert első nagy műve, mely a SZTÁLINi berendezkedés hazai meghonosítása során a jogi gondolkodás körében az ideológiai váltás megtestesítésére, jövőbeli útjainak a múlt felől történő lezárására volt hivatott — s melynek a frissen berendezkedett uralkodó hatalom szintén olyan jelentőséget tulajdonított, hogy Kossuth-díjjal jutalmazta alkotóját, elsőként a jogtudomány művelői közül —, 1955-ben készült el, és rögvest meg is jelent a korszak reprezentatív monográfiájaként.¹ Azóta az irodalomban már többszörösen jellemzett funkciója bármiféle tudományos folytonosság lehetetlenítése, a múlt egészében történő meg- és elítélése, s ezáltal bármiféle régi ösztönzésnek, szellemi inspirációnak a tudományos életből történő mesterséges kiiktatása volt.² Osztályharcos, közvetlenül „agitatív”, a megsemmisítő bírálat megfélemlítő eszközének szánt felhasználását — a Magyar Tudományos Akadémián FOGARASSY BÉLA osztályelnökségével megszervezett „előadást” követő „hozzászólások”³ megalapozását követően — éppen a fővárosi egyetem kari tanácsulésainak rendjébe még kéziratként történő beiktatása jelzi: tárgysorozatba vétele olyan tudományos fórumként, amelynek az lesz majd a vezérlő háttérrelve, hogy a múlthoz fűződő viszonyára utaló színvallással ki-ki a kommunista várakozáshoz elköteleződéssel megnyilvánuljon. Ezért úgyszólván a teljes tanári kart hivatalosan kirendelték, s elvárt hozzászólóként a múltból még aktív akadémikusok csakúgy letették a garast, mint akkoriban huszoneves korukban tanársegéd pályakezdő fiatalok.

A napjainkban sokasodó számbavételek, monografikus és tanulmányi feldolgozások⁴ többnyire csak egyetlen szemleciikkből vehettek mindmáig ezen emblemikus közösségi rítusról tudomást, abból a tömörített, recenzív — és alapjaiban korrekt, önálló továbbértékeléstől jó érzékkel tartózkodó — beszámolóból, ami kevéssel a vitát követően jelent meg egy nem szakmabeli, de az egyetemi életéről rendre beszámoló folyóirat hasábjain.⁵ Pedig

---

¹ Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1955) 533 o.; második, javított kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó 1980) 471 o. [saját előszóval kiegészítve 1977-ben jegyzetben, 16–21. o.].

² Legutóbb éppen a jelen közreadó tollából vö. ‘A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben’ *Jogelméleti Szemle* 2004/3, Függelék, 11. és 56. jegyzettel kísért szövegrész.

³ Szabó Imre ‘A magyar pozitivisták jogbölcsélet bírálatát’ *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Osztályának közleményei* II (1952) 3–4, 249–269. o., egyebek közt Eörsi Gyula (271–280. o.) és Mátrai László (281–282. o.) hozzászólásával.

⁴ A magyar jogbölcséleti hagyatékra egész tudományos érdeklődésében leginkább szakosodott szerző, Szabadfalvi József tollából például ‘Viszony az elődökhöz: A marxista jogelmélet reflexiói a két világháború közötti magyar jogbölcséleti gondolkodásról’ *Jogelméleti Szemle* 2004/3, 46. jegyzettel lezárt két bekezdésnyi szövegrész [előpublikációként in *Publicationis Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica* XI (2003) 1, 239–263], valamint ‘Húsz év a magyar jogbölcséleti tradíció újraértékelésében’ [előpublikációként in *Facultas nascitur* 20 éves a jogászképzés Miskolcon, szerk. Szabadfalvi József (Miskolc: Bótor Kiadó 2001), 415–432], mindkettő újranyomva in Szabadfalvi József *A cselekvőségi elmélettől az újrealizmusig* Fejezetek a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből (Budapest: [Books in Print] 2004), 229. o. 46. jegyzet, illetőleg 240–241. o. 9. jegyzet [Gondolat – Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai I].

⁵ Samu Mihály ‘Vita a Horthy-fasizmus állam- és jogbölcséletéről’ *Felsőoktatási Szemle* IV (1955. május) 5, 228–232. o. [„Egyetemeink és főiskoláink életéből” rovat].

a vita hivatalos jegyzőkönyve hozzáférhető volt, kutatható volt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Levéltárában, sőt róla fénymásolat készítése sem volt tilalmazott.

A jelen forrásközlés annak a hivatalos gépírási jegyzőkönyvnek a fotókópiájára támaszkodik — számos gépírási félreütés, helytelen nyelvtani egyeztetés, az elhangzott anyag félreértése és hasonló kisebb-nagyobb hibák korrigálásával, valamint a leginkább bántó germanizmusok, ma már idejétmúlt előbeszédbebeli pongyolaságok, alkalmatlan névelőhasználatok kiiktatásával, egyszersmind több helyen a korabeli megőrzött hivatali példány kézirásos javításainak az átvezetésével —,⁶ amit az ELTE Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium kiadványától kísérten,⁷ a Ménesi úti Bibó-kollégium Jászi-termében az MTA-Soros Alapítvány támogatásával MOÓR GYULA, „a jogtudós születésének centenáriuma a Kelemen Imre Öntevékeny Csoport által rendezett kiállítás” előkészületekor⁸ akkoriban még ifjú jogtudóssá nevelődése jegyében immár a szocializmus saját múltjától elszakadáshoz fogódzókat keresve SZÁJER JÓZSEF bányászott ki, majd adott át nékem a levéltárból.

Habár ízlések és rokonszenvek különbözhetnek, meglepően jóleső, egyenesen nagyszerű tettek fogjuk látni tudományosan is, akkor különösen gerinccsökkentő (és bizonyára óhatatlanul stigmatizálással járó) erkölcsi kiállásként is NIZSALOVSKY ENDRE árnyalt értékelését, vagy éppen BECK SALAMONnak a baloldallal polgári radikálisok ellenében rokonszenvezése ellenére mégis teljességgel szuverén, méltányos állásfoglalását, szemben történetesen MARTON GÉZÁnak aligha védhető értetlenségről tanúskodó pocskondiázásával, primitíven méltatlan, csaknem talajvesztett elhatárolódásával. Értékelhető HALÁSZ PÁLnak egyébként kérlelhetetlen komisszári elítélése ellenére mégis valaminő kiegyensúlyozottságra törekvése, avagy épp az akkori hivatalosságot képviselő VILÁGHY MIKLÓSnak elvi, mégsem bántó kritikai öszsképe, szemben például VAS TIBORnak egykori megmentőjére és megmentését szorgalmazó közvetlen kollégájára tartalmatlanul sárt dobáló szómágiájával vagy éppen EÖRSI GYULA kizárólag saját akkoriban alulmúlhatatlan színvonalról tanúskodó, üres hiteltelenséggel kopogó okoskodásával. A nap és a korszak két hangadó vezéregyénisége közül szembeötlő a politikai-belbiztonsági *agenturában* beágyazottabb szerepet játszó BEÉR JÁNOS mellett nyilvánvalóan SZABÓ IMRÉnek is könyörtelenül közvetlen, a SZTÁLINI–VISINSZKI-i igényeket immár türelmetlenül a hazai szakmai nyelvre fordító elszánt politikai szolgálata, aminek egyszersmind mégis bizonyos színvonal és teoretikus igényesség felmutatásával tesznek eleget.

Végezetül, de korántsem utolsó sorban felfigyelhetünk néhány mozzanatra, ami a bármiféle dokumentumból tükröződő korértéken túl megkülönböztetett érdeklődésünkre számot tarthat. Így mai — talán túl megszokott? — értékítéleteinkkel szemben csodálkozhatunk a különös kontraszton, melynek jegyében a minden ízében mélyen konzervatív, két háború közti időszakunk autoritativ reprezentánsaként ismert, következképpen fasizmus iránti olthatatlan rokonszenvennel klerikalizmussal súlyosbítottan vádolt MOÓR GYULA még megsemmisítettségében is úgyszólván megdicsőül, ha és amennyiben kortársai a Szegedről

⁶ Leiratása és sajtó alá rendezése az OTKA T 032156. számú projektumának keretében és pénzügyi támogatásának köszönhetően történt.

⁷ *Moór Gyula 1888–1988*, szerk. Szájer József – Tóth Ádám, felelős kiadó Stumpf István [soksz.] ([Budapest]: [ELTE Jogász Társadalomtudományi {Bibó} Szakkollégium] 1988) 41 o. [Belső használatra].

⁸ Bevezető előadást az egykori kisgazda képviselő, *self-made man* publicista, MOÓR parlamenti küzdőtársa, FUTÓ DEZSŐ tartott (a rezsim fojtogató levegőjére és egy evangélikus szász polgár óvatos visszafogottságára egyként jellemzően MOÓR egykor kinevezett tanársegéde, SCHOLZ [SOLT] KORNÉL felkérésünk ellenére még e félnyilvánosságban sem merete vállalni a személyes megemlékezést, sőt bölcs számítással még közeli lakásáról is csak megnyitás után érkezett a meghatóan és beszédesen zsúfolt tárlók megtekintésére). Vö. még *Aus dem Nachlaß von Julius MOÓR Gyula hagyatékából* hrsg. / szerk. Varga Csaba (Budapest: ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1995) xvi + 158 o. [Philosophiae Iuris], Preface / Előszó, xiv–xv. o.

professzorként még alig néhány éve frissen feljött (talán éppen ezért, parvenüként elutasított?) bár fővárosi gyökerű és polgártudatú liberális kísérletező, olykor a publicizmus szabadon lebegésében elmerülő széplélek, HORVÁTH BARNA társaságában láttatják. Avagy érzékelhetjük, hogy habár számunkra ma bizonyára meglepő, mégis az akadémikus világlátás távolságtartóan hűvös prelegálásáról tanúskodik az a szellemi fölényből sarjadt retorikai bravúr, amely egyfajta gondolható, bár történelmi alternatívaként meg nem valósult piederstálon tragikus bukottságában, poraiban is társként emeli MOÓRt a véres emberpusztítással új ezredévet hirdető nagyhatalmi moloch ideológiai pápája, főügyésze, helytartója, nagykövete, VISINSZKIJ mellé — talán nemcsak MOÓR mentésére, de egyszersmind kora tehetségtelen lihegésükből ötlettelenségbe fáradó neofitáinak emlékeztetőként: kinek is hódolnak és milyen történelmi véletlenszerűségben, amikor őseik eszkatológiáját egy zsarnokká lett postarablóvá nemesedése előtti valahai seminarista papnövendék, valamint egy cinikusan taláros gyilkossá züllött egykori nemesember hódolatára váltották.

Talán nem késő, hogy *alma matere* egykori államjogi tanszéki hagyatékából valaki megkeresése mindnyájunk okulására egyszer azonosítja majd BEÉR JÁNOS lektori véleményét is, mely bizonyára a mélyebb megértéshez szükséges további adalékokkal fog szolgálni mind a megbírált, mind — és nem különben — a bírálatot gyakorló korról.

*

855–11/2–1955. d. sz.

JEGYZŐKÖNYV

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
1955. évi január hó 29-én tartott 1954/55. tanévi III. rendes (e tanévi 2.)
tanácsüléséről

JELLEN VANNAK

Elnök: VILÁGHY MIKLÓS dékán

ANTALFFY GYÖRGY, ASZTALOS LÁSZLÓ,
BAJÁKI VERONIKA, BARABÁS ALICE, BARÁTH LAJOS, BÉCSY ZOLTÁN,
BECK SALAMON, BEÉR JÁNOS, BRÓSZ RÓBERT,
CSIZMADIA ANDOR, EÖRSI GYULA, FÖLDVÁRI BÉLÁNÉ,
HALÁSZ PÁL, KOCSIS MIHÁLY, KULCSÁR KÁLMÁN, L'AUNÉ JENŐ,
MARTON GÉZA, MADARÁSZ LÁSZLÓ, MÁRTONFFY KÁROLY, MÓRA MIHÁLY,
NAGY TIBOR, NIZSALOVSKY ENDRE,
PECZE FERENC, PESCHKA VILMOS, PULAY GÁBOR,
SAMU MIHÁLY, SÁRÁNDI IMRE, SZABÓ IMRE, SZATMÁRI LAJOS, SZTODOLNIK
LÁSZLÓ,

Tárgysorozat:

1. Dékáni bejelentések
2. Az ideológiai oktatás helyzete karunkon
3. A HORTHY-fasizmus állam- és jogbölcselete c. tanulmány megvitatása

[...]

DÉKÁN bejelenti, hogy áttérünk a harmadik napirendi pontra: SZABÓ IMRE egyetemi tanár készülő könyve IX. fejezetének megvitatására. Kérdést intéz SZABÓ IMRÉhez, hogy a sokszorosításban minden résztvevő részére megküldött anyaghoz van-e még hozzászólóvalója.

SZABÓ IMRE egyetemi tanár előadja, hogy mint a sokszorosított anyagból is kitűnik, az itt megvitatásra kerülő anyag rész a IX. fejezet. A VIII. fejezet SOMLÓ BÓDOG jogbölcseletével foglalkozik, ami ezzel szorosán összefügg. A könyvnek az utolsó, X. fejezete annyiban érinti ezt az anyagot, hogy ebben az anyagban csak MOÓR és HORVÁTH tevékenységéről van szó.

DÉKÁN vitára bocsátja az anyagot.

NIZSALOVSKY ENDRE egyetemi tanár hozzászólása:

SZABÓ IMRE készülő nagy munkájának velem közölt fejezetét nagy élvezettel és sok tanulsággal olvastam el. Sem túl sokat, sem túl keveset nem mondok azzal, hogy olyan élvezettel és annyi tanulsággal, mint 15 évvel korábban MOÓR GYULA egy-egy új tanulmányát.

SZABÓ IMRE a fejezet anyagát olyan kiváló szakértelemmel, alapos elmélyedéssel és részletességgel dolgozta fel, hogy nagyon valószínűtlen több évtizeden belül hasonlóan megalapozott munkának bárki részéről való újbóli elvégzése. Ezért úgy látom, többről van szó, mint egy tudományos vélemény kifejtéséről. A tanulmány ítélet, mégpedig jogerős ítélet lesz abban az értelemben, hogy egyes megállapításait lehet esetleg majd vitássá tenni, de SZABÓ IMRE fejtegetéseiben fogja a jogász közvélemény a legalaposabb tanulmányokon alapuló, hiteles döntést látni. Éppen ezért tartom szükségesnek, hogy minden olyan gondolatot feltárjak, amely a mű tanulmányozása során felmerült bennem, és amelyről feltételezhetem, hogy a szerző az ítélet végleges megfogalmazásánál felhasználhatja.

Megjegyzéseim a következők:

1. A fejezet bevezetése utal arra, hogy a munkásosztály 1919. évi forradalma idején a burzsoá állam- és jogbölcselet átadta helyét a munkásosztály forradalmi elméletének. Ennek a forradalmi elméletnek a magyarországi megnyilatkozásai azonban nincsenek ismertetve, az pedig a műből nyilván nem hiányozhat.

2. A burzsoá jogtudomány ellenforradalmi restaurációjával kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy a jogtudomány ellenforradalmi elmélete tudtommal annyira sohasem alázta meg magát, hogy a terrorcselekményeket, az ún. különítmények atrocitásait megkísérelte volna elméletileg támogatni, illetőleg igazolni, amire a német fasizmus a RÖHM-féle tömeggyilkosság alkalmából a Führer személyében összpontosuló igazságszolgáltatási hatalom székelyteljes elméletével tett kísérletet.

---

† PÉTERI ZOLTÁN emléke szerint VAS TIBOR kíséretében jelen volt ő is az ülésen, és SZABÓ IMRE akkori aspiránsaként jelen kellett lennie a filozófusként számon tartott FÖLDESI TAMÁS-nak és a jogász NAGY ANDOR-nak is. Ugyanezen emlék szerint a jegyzőkönyvben szereplő Bécsy bizonyára elírás, és BORSI ZOLTÁN katonai ügyész előadót takarja.

Nálunk a „felelőtlen elemek egyéni akciójának” minősítés volt a legeufemisztikusabb álláspont, amit nyíltan hirdetni mertek, ezt is rendszerint a felszámolásnak sürgetése kapcsán. Viszont azt is meg kell állapítani, hogy ezeknek az atrocitásoknak a felszámolása végül nem belső okokból, a vezetők önkéntes jobb belátásra jutása folytán következett be, hanem egyfelől a munkásosztály kezdeményezésére megvalósult bojkott, másfelől a nyugati nagytőke hitelmegtagadása folytán. Az utóbbi meg is találja magyarázatát abban, hogy a gyarmatosító imperialista tőke a biztonság bizonyos fokát is kívánta magának. Hasonló okok játszottak közre legalább jó ideig az igazságszolgáltatási álcázásban. (3. o.)

3. Az iparnak a nagybankok jármába kerüléséhez (2. o.) kuriózumszerű adalékként utalok TELEKI PÁL minisztersége idején a Károlyi-palotában MAGYARY ZOLTÁN által rendezett és botrányba fulladt kiállításra, amely ezt a tényt kézzelfoghatóbban dokumentálta, semhogy azt a vezető tőkések el tudták volna viselni.

4. A földreform megdöbbenően gyenge eszközeinek megítélésében a MOÓR–MAGYARY-féle idézett beállításon felül hozzátartozik, hogy amikor másfél évtizeddel később, amikor éppen a földbirtokmegoldás miatt a harmadik utas nyugatiak is mélységesen elítélik a feudális Magyarországot (így különösen RÖPKE), még mindig döntő és minden komoly földbirtokpolitikai intézkedést gyökerében megakadályozó érvként lehet használni azt, hogy minden földreform a magántulajdon teljes ellenérték fizetése nélküli erőszakos elvonása, ami a jog örökérvényű alapelveivel kerül ellentétbe. Süket fülekre talál, hogy Finnországtól Bulgáriáig minden ország, melyben a feudalizmus a burzsoá forradalmat túlélte, radikális földreformot hajtott végre. Sőt, erre a sztereotip sovinizta válasz az, hogy a földreformok nem szociális, hanem nacionalista célt szolgáltak, az igazi cél a volt uralkodó nemzet tagjainak deposszedálása volt.

5. Annak, hogy MOÓR GYULA *A jogi személyek elmélete* c. műve nagy késsedelemmel jelent meg, HORVÁTH BARNA angol jogelmélete pedig nagyobb terjedelme ellenére igen gyorsan nyomdafestéket látott (4. o.), magyarázata nem az, mintha MOÓR GYULÁnak ez a műve valaminő bizalmatlansággal találkozott volna, hanem az, hogy azt (székfoglaló előadásból terjedelmesedvén ki) az Akadémiának kellett kiadnia, az Akadémia pedig — és különösen a jogtudományi bizottság — a VIGYÁZÓ-hagyaték elnyerése előtt igen sovány anyagi eszközökkel rendelkezett.

6. Ami az „érdekelmélet” kérdését illeti (4. o.), nem önigazolásként kívánok kettőt megjegyezni. Az egyik, hogy a szerző helyes megállapítása szerint annak idején sokszor látszott a haladás vonalába esőnek olyan nézet, amelyről ma az imperialista jellegét világosan meg tudjuk állapítani. A másik, hogy magamnak e kérdésre vonatkozó és a magyar irodalomban első tanulmánya anélkül kísérel meg az egymással harcban álló négy főirányzat bemutatását, hogy az *Interessenjurisprudenz* primátusát elismerné. Annak létjogosultságát az új kodifikációs művekre nézve ismertem el, egy lényegében ma is követett formulázással, ami nem azonos a MOÓR GYULA által a szabadjogi iskola egyik válfajaként feltüntetett fogalmazással.

7. Nem tudok egyetérteni azzal a megállapítással, hogy a HORTHY-korszaknak nem volt szüksége államelméletre. Szüksége volt SZEKFŰ és ECKHART illúziókat felszámoló komoly történeti megállapításai után is a romantikus Szent Korona-elméletre. Erre csak egy adalékot hozok fel: ILLÉS JÓZSEF a TOMCSÁNYI közjogáról 1940-ben írt bírálatában is azt írja, hogy ez a TOMCSÁNYI által képviselt elmélet olyan, amire nagy szükségünk van (*Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok*, VIII. évfolyam, 342. o.). Nem is mondja, hogy ez az elmélet helyes vagy történelmileg igazolt; mindez jóformán közömbös is akkor, ha éppen „szükségünk van rá”.

8. A fejezetnek kétségkívül leglényegesebb része MOÓR GYULA munkásságának bemutatása és értékelése. A szerző igyekszik a korszak kétségkívül legkiemelkedőbb jelentőségű jogbölcészének egész életművét egységes képben, egységes elvi alapra visszavezetve bemutatni. És ennek az egységnek az alaphangját utolsó nyilvános szereplésében véli megtalálni, az 1947. október 8-i parlamenti beszédében kifejezésre jutó gondolatait vetíti vissza a HORTHY-korszak alatti egész életművére. Nem így látom. ANTONIUSzal szólva, nem dicsérni jöttem — temetni. Mégis, az az egységesként felrajzolt kép, amelyet MOÓR GYULÁról SZABÓ IMRE rajzol, önmagában is egy megmagyarázhatatlan jellembeli törést mutat. Nehéz elképzelni, hogy az, aki merő opportunizmusból a 20-as évek elején a HORTHY-rendszerre kedvező elméleti álláspontokat fejt ki azért, hogy megszerezze magának a kor hivatalos

jogfilozófusának tekintélyét, aki opportunista módon végig kiszolgálva a fasizmus végéig a letűnő rendszert, a felszabadulás után további érvényesülése érdekében összeszedetegeti korábbi munkáinak azon morzsáit, amelyek antifasiszta megnyilatkozásokként is felfoghatók, éppen akkor, amikor — éppen mint opportunistának — világosan kell látnia, hogy egy politikai kalandor kezébe kerülve veszett ügy oldalára állt, nem hátrál, hanem olyan álláspontot hirdet, amellyel feltétlenül és véglegesen el kell buknia, amely a győztes forradalommal szemben a vereséget szenvedett reakció álláspontja. Egy egész életen át az opportunizmus vizein lavírozó embernél ez megmagyarázhatatlan. És ebből nincs más kivezető út, mint az, hogy MOÓR GYULA állásfoglalásait nem az opportunizmus vezette. Aki előtt ismeretes a diktatúra, sőt a személy szerint közismert diktátorjelölt elleni állásfoglalása az ismert október 6-i beszédben, aki megfigyelte a felsőoktatási kongresszuson a kormányhatalom által képviselt nézetek ellen folytatott, személyeskedéstől sem idegenkedő, késhegyig menő harcát, amelynek során a kormány kedvenc oktatási formáját, a műegyetemi közigazgatási oktatást nem átalotta a polgári iskola színvonalához mérni, aki hallotta, hogy a Filozófiai Társaságban SCHÜTZ ANTAL *A bölcselet elemei* c. művének recenziója során milyen csapásokat osztogatott a kor valóban hivatalos filozófusainak, a „robosztus” KORNIS GYULÁnak és az apró, de haszontalan új gondolatokat hajszólo és termelő BRANDENSTEIN BÉLÁnak, aki az Akadémia rendes tagi székfoglalójaként a szabad akaratról tartott előadása során érezte a HITLERi fasizmus ellen gyilkoló éllel beállított megállapítását arról, hogy az a diktatúra az akarat szabadságát csak annyira hagyja meg, hogy a fizikai és erkölcsi halál közt enged választást, az lehet MOÓR GYULÁról sokféle véleménnyel, de az opportunizmust nem számíthatja sajátosságai közé, és magatartását, állásfoglalásait ezzel nem magyarázhatja. Az utoljára említett alkalommal a „sztálingrádi hősök” kategorikus imperatívusza is világosan úgy hangzott, hogy a német katona nem az emberi szörnyeteg Führerének engedelmessé válik, hanem ennél valami magasabb rendű él benne. Más oldalról kell a jellemzés helyes útját megkeresni. És ez nézetem szerint éppen az, hogy MOÓR GYULA egész tanítását nem lehet egységes képbe foglalni. Egység van abban, és utolsó, végzetes szereplését is leginkább az magyarázza meg, hogy burzsoá jogtudós volt, minden tanításában éppen úgy, mint sokan mások, akik mégis meg tudták találni az utat a szocialista jogszemlélet felé, legalább olyan mértékben, hogy a haladás útjában ne váljanak a történelem erejénél fogva eltávolításra ítélt akadályokká. Ezen belül, a burzsoá jogtudományi irányzatokon belül azonban MOÓR GYULA nem tartozik azon jogtudósok közé, akik pályájuk kezdetén felekeznek egy irányzat mellett, és attól semmiféle tudományos érveléssel nem engedik magukat eltántorítani, hanem az egyszer beállított irányuk mellett makacsul kitartanak. MOÓR GYULA nem ezen a bizonyos szempontból kényelmes úton járt. Egész életén át tanult, figyelte a feltűnő új irányzatokat, és nem vonta ki magát azok hatása alól. Nem a STAMMLER- vagy KOHLER-szerű tudósokhoz tartozott, akik minden megnyilatkozásukban újKANTianusok maradtak; a JHERING-féle típus volt, akinek változásairól LANGE könyvet tudott írni. A SOMLÓ-tanítvány, aki első sikerét STAMMLER helyes jogi elméletének éles bírálatával aratta, csakhamar KELSEN tiszta jogtanához, a pozitívizmus túlhajtásához csatlakozik, hogy ettől elég hamar elhajoljon a természetjogi felfogás felé, amely a jogról vallott hatalmi elméletével már nem sok közösséget mutat. Később NIKOLAI HARTMANN és RICKERT tanulmányozása során megtagadja a test, szellem és lélek hármását és keresi az újKANTi és újHEGELi irányzat összeegyeztetését, a jognak értékes valóságként, pszicho-fizikai realitásként szemléletét. Végül kimutathatóan a SCHÜTZ ANTAL kétségtelenül magas színvonalú feldolgozásában előtte megjelenő TOMista filozófia erős befolyása alá kerül, amit minden valószínűség szerint a szerző személye iránt kialakuló emberi értékelése is előmozdít, és úgy látom, hogy MOÓR GYULA esetében egyetlen személy életútján keresztül is élesen be lehetne mutatni az imperialista kapitalizmus nézeteinek azt a bomlását, szétesését, ingadozását, amelyet nemcsak VISINSZKIJ mutat be, hanem nyugati írók is világosan látnak, így BONNECASE bordeaux-i professzor a *La pensée juridique* c. művében különösen részletesen mutat be. Tény, hogy a természetjogi, a történeti, a pozitívista irányzat uralmi idejét a polgári jogtudományban szinte évszám szerint el tudjuk határolni, ami azonban azután következett be, hogy a jogtudomány a pozitívizmusból kiábrándult (és ez a kiábrándulás nézetem szerint nyilvánvalóan oksági kapcsolatban állt a kapitalizmus imperialista szakaszával): nincs többé uralkodó elmélet. Nagy kérdés, amire többé megnyugtató választ

kapni nem lehet, hogy MOÓR GYULA, aki az új hatásokra ismét élénken, a burzsoá nézetek körén belül lejátszódó irányváltoztatásokkal reagált, megtalálhatta volna azt az utat, amely őt a burzsoá szemlélet egész bűvköréből kivezette volna. Nem tartom kizártnak. Talán ha olyan méretű szocialista jogtudóssal hozta volna a sors kapcsolatba, mint amilyen méretű burzsoá tudósok korábban hatottak rá, életének utolsó szakasza másképpen alakul. Ha Magyarország moszkvai követévé válik, bizonyosan elkerülhette volna, hogy a kórházi ágyon, orvosai tiltakozása ellenére, de már sértett önérzetének impulzív befolyása alatt, a politikai életbe egy kalandor csábítására belesodródjék, és a párt álláspontját oly szenvedélyességgel képviselje, mintha az saját álláspontja lenne. Talán a moszkvai küldetés alkalmat adott volna arra, hogy VISINSZKIJjel, a jogtudóssal kapcsolatba kerüljön. Talán ez a kapcsolat — múltjuk sok közössége folytán — tudósok közti elmélyülő kapcsolattá is válhatott volna. Lehet, hogy mindez semmiképpen sem következhetett volna be, de akkor is sajnálom, hogy nem következett be. Azt nem lehet elvitatni, hogy nemcsak a felszabadulás után, hanem azt megelőzően is — szemben a HITLERi fasizmus elleni világos ellenszenvével — bizonyos szimpátiát már mutatott a Szovjetunió iránt, ami a felszabadulást közvetlenül követő időben komoly mértékben fokozódott. Előtte jellemezte a Szovjetunió berendezkedését a világtörténelem leggrandiózusabb kísérleteként egy új társadalmi rend megvalósítására, és őszintén sajnálta, hogy a moszkvai követség elfogadását nem látta a maga részére erkölcsi lehetőségnek rektorra választása után, mert így nem láthatja meg ezt a grandiózus művet. Ezzel volt összhangban a felszabadulás utáni egész magatartása. Persze, nyilvánvaló az is, hogy a szimpátia és a grandiozitás elismerése távol állt attól, hogy ugyanannak a rendszernek Magyarországon való megvalósulását kívánta volna. Ez magyarázza, hogy a Szovjet–Magyar Társaságban betöltött pozíciója mellett nyugat felé irányuló hasonló jellegű társaságokban szintén szerepet vállalt anélkül, hogy ennek visszásságát a legkevésbé is érezte volna.

9. Nem tudom viszont azt észlelni, hogy a SOMLÓ-tanítvány fejlődésének útjában törést jelentenének azok a tanulmányok, amelyeket a fejezet a HORTHY-rendszer hivatalos jogfilozófusának rangja felé vezető úton kapunyitó tanulmányokként jellemez (4. o.). Az első jogfilozófus rangját nem a kormányzattól kapta, hanem a kor tudósaitól, az egyetemek tanári karaitól. És meg merem kockáztatni azt a véleményt, hogy az ebből a forrásból eredő általános elismerés nem csökkent volna akkor sem, ha MOÓR GYULA a MARXizmussal szemben pozitívabb álláspontot foglalt volna el.

10. Igaz, hogy a fejezet által elemzett munkáiban valóban élesen bírálja a MARXizmus tételeit, amelyeket a bírálat élessége és meggyőző ereje érdekében erősen szimplifikál, amit a szerző nem minden alap nélkül állít be a tanok meghamisításaként. MOÓR GYULA azonban mind a *Bevezetésben*, mind *A jogi személyek elméletében* hasonló élességgel bírál nagyszámú burzsoá elméletet is, éles logikával és szellemesen döntve halomra azok okoskodását. Nyilvánvalóan a vita hevében hasonló szimplifikálások szintén előfordulnak, ami az elméletek rövidre fogott ismertetésében elkerülhetetlen is. És azt hiszem, hogy míg a MARXizmusra vonatkozó fejtegetései számunkra teljesen hasznavehetetlenek, a különböző feudális és burzsoá elméletek ellen felhozott érvei ma is elevenek és MARXista kézben szintén használható fegyverek.

11. Azt hiszem, nyugodtan javasolhatom, hogy a 10. oldalon a „HORTHY-BETHLEN-GÖMBÖS-féle revíziós politika” említéséből a szerző GÖMBÖS nevét törölje, mert az, hogy GÖMBÖSnek MOÓR GYULA semmi vonatkozásban sem kívánt követője lenni, nem lehet kétséges.

12. Ami különösen a *Macht, Recht, Moral* c. tanulmányát illeti, ennek hatalmi elmélete tartalmánál fogva nem jelenthette a HORTHY-rendszer tudományos igazolását. Ez a rendszer nem a hatalom alapján követelte magának az uralmat, hanem az „ezeréves jogfolytonosság” követelményét hirdette és a legitimitás, a történeti alkotmány, a közjogi hagyományok tiszteletben tartása, a néplélekből fakadó szokásjog voltak ábrándképei. MOÓR nem ezeket az ábrándokat táplálta, hanem kifejezetten cáfolta is azt a nézetet, amely szerint Oroszországnak a ROMANOVok a törvényes urai, a szovjethatalom joga pedig nem jog. Ez az állásfoglalás az intervenció háborúk idején és ugyanakkor, amikor a hadifogolyházasságok kérdésében a Kúriának az a lehetetlen, állandó gyakorlata alakult ki, amit csak a felszabadulás után hozott helyre — nagyon elkésve — a magyar jogszabályalkotás, nem lehetett kedves a kormányhatalom szempontjából.

13. Ha nem is tudom magyarázatul az opportunizmust elfogadni, semmiképpen sem tehető vitássá, hogy MOÓR GYULA a Tanácsköztársaság bukása után élesen és politikai elfogultsággal fordult szembe a kommunista tanokkal. Bizonyosra veszem, hogy akkor a kolozsvári egyetem menekült tanárának élményeitől befolyásolva és Szegeden új otthonra találva komolyan hitt a HORTHY-rendszer történelmi hivatásában, de ebből a hitéből elég hamar kiábrándult, és e kiábrándulásnak a következménye, hogy a politikai színezetű kérdésektől jó időre teljesen elfordul és a magasabb elméleti spekulációk világába vonul vissza, ami egyéni fejlődésének is felsőbb fokát jelenti.

14. Fel kell hívnom a szerző figyelmét a 22. oldalon alkalmazott, VLADÁRtól vett idézettel kapcsolatban arra, hogy a szöveg a hangsúlyos „Ma” szóval kezdődik, aminek bizonyos antifasiszta csengése érezhető.

15. A szabad akarat problémájáról már korábban volt szó, s az egységesítési törekvés mellett, amiről a szerző a 25. oldalon megemlékezik, nekem a leginkább az tűnt fel gyenge oldalként, hogy HARTMANN és RICKERT okoskodását MOÓR GYULA olyan kérdésekre is átviszi, amelyekről ezek az emberek nem beszélnek, és nem tudta bennem azt a meggyőződést keltetni, hogy a nevezettek nézeteiként előadottak valóban fedik-e az ő véleményüket.

16. Azt hiszem, bizonyos fokú túlzás van abban, hogy MOÓR GYULA tanításait a tételes jog művelői úgyszólván gondolkodás nélkül tették vizsgálódásaik kiindulópontjává (26. o.). Tény azonban, hogy nagy hatással volt a tételes jogászokra, akik között valóban akadtak, akikre e megállapítás talál. Mindenesetre az egyetlen érthető, új és nagy logikai erejénél fogva szuggesztív erejű irányító volt az olyan kérdésekben, amelyekben a szakjogász kénytelen volt valamilyen álláspontot elfoglalni, és amelyeket nem mert önállóan megoldani. Kényelmet és biztonságot jelentett, ha a csak sejtelemszerűen kialakult gondolatával összhangzó fejtegetéseket talált MOÓR GYULÁNál, amire építhetett. Igen sokszor történt meg velem is, hogy az ilyen megnyugtató kényelmes utat MOÓR GYULA segítségével találtam meg. Lehetségessé tette ezt különösen, hogy MOÓR GYULA írásából mindig könnyen, fáradság nélkül lehetett megtudni, mit akar a szerző mondani, és ez a mondanivaló sokszor ésszerűnek, meggyőzőnek is mutatkozott. Mégsem vezetett ez mindig követésére. Nemcsak a jogrendszer tagozódására vonatkozó merész ötlete, amivel szinte meggyőződés nélkül folytatott szellemes logikai játékot, volt olyan, amitől a tételes jog művelői egyértelműleg elfordultak, hanem általánosnak lehet mondani bizonyos eklekticizmust. Mindenki más elemeket tudott a maga számára hasznosan felhasználni, míg más kérdésekben — ha nem is bocsátkozott vele polémiába, ami komoly példák alapján nem mutatkozott veszélytelen játéknak — megmaradt a maga eltérő útján.

17. Ami a jogrendszer tagozódásának kérdését illeti, úgy érzem, hogy ennek éppen úgy, mint a beszámítási pont elméletének (23. o.) az a gyengéje, hogy MOÓR GYULA a jogban — nyilván KELSENi alapon — csak cselekvési normát lát és az emberi cselekvésekre korlátozza a figyelmet, és nem ad mindjárt elfogadható megoldást a tulajdonjogra, amely nem a tulajdonos cselekvésében nyilatkozik meg. Nemtevérsre szóló parancs is ebben az esetben csak a tulajdonoson kívülálló személyekhez szól, ami arra a tételes jogász által alig megfogható eredményre vezet, hogy a tulajdonosnak nincs is joga, hanem jogának a látszatát az adja, hogy ő bizonyos tiltó parancsok hatálya alól ki van véve.

18. Azt hiszem, nem tévedtek azok, akik MOÓR GYULÁt 1945-ben antifasisztának minősítették és ezért megbecsüléssel vették körül (30. o.). Valóban az volt, és — amint már erre utaltam — az, ami 1947-ben történt, olyan fordulat volt élete útján, amely nem következett szükségképpen egyéniségének, felfogásának állandó elemeiből, hanem — bizonyos körülmények eltérő alakulása esetén — el is maradhatott volna.

19. *A logikum a jogban* c. tanulmányt lényegileg a szerző fejtegetéseivel (35. o.) egyetértve már annak idején a hír túlfeszítésének éreztem. Ez is olyan eleme volt MOÓR GYULA szellemi alkotásainak, amelyet nem tudtam követni. A szerző erre vonatkozó fejtegetéseit egyébként olyanoknak tartom, amelyek az eljárási jogászok számára nyújtanak értékes útbaigazítást.

20. Szerzőnek a jogtudomány elszigetelésére vonatkozó fejtegetéseiről (34. o.) úgy éreztem, hogy azok lényegben találkoznak az akadémiai nagygyűlésen tartott felszólalással.

21. Az érdekkutatás és a logikai okoskodás adott esetekben való mellőzésére nézve (uo. a bek. végén) meg kell jegyezni, hogy MOÓR GYULA az érdekkutatással, amit a szabadjogi iskola egyik válfajának tartott, mindig élesen szemben állt és a JHERING által úgynevezett teleologikus módszer létjogosultságát sem ismerte el. Ennélfogva a magyar tételes jogtudománynak az érdekkutató irányzata bizonyos mértékig az ő befolyása alól is ki volt véve.

22. Ami a szerző egyébként tökéletes anyaggyűjtéséből kimaradt, az a *Philosophia perennis* c. tanulmány, amely a klerikális természetjogi felfogás (35. o.) előtérbe lépésének magyarázatát adja. SCHÜTZ ANTAL jól megírt művének bírálata ez, amelyről már megemlékeztem a bírált műnek a bírálóra gyakorolt nagy hatását érintve. Ez az általános jellemzés során JHERINGre utaló hasonlatomat is bizonyos mértékig igazolja. A feljegyzés szerint JHERING csak a *Zweck im Recht* megírása után olvasta AQUINÓI SZT. TAMÁSnak a tulajdonjogról szóló tanítását, és kijelentette, hogy ha előbb olvasta volna, művét nem írta volna meg.

23. A termelőeszközök tulajdona kérdésében a jog elsőbbségére vonatkozó megjegyzéssel (36. o.) kapcsolatban utalnom kell arra, hogy a MARXizmus-LENINizmus tanítása szerint is a jogi felépítmény visszahat az alapra, és főleg a forradalmat közvetlenül követő új időben az új szocialista alap kiépítésében (állami tulajdonbavétel) igen nagy szerepe van. Talán helyes lenne itt a kérdés ezen oldalát megvilágítani.

24. Nem volt meggyőző szerzőnek az az állítása, hogy egy olyan tanítás, amely a munkásság és a parasztság közös céljára különböző eszmei utakat ajánl, a két dolgozó réteg közé ék veréseként értékelhető (37. o.).

25. Teljesen igazat adok a szerzőnek abban, hogy a HORTHY-kor többi jogbölcészének lényegesen kisebb jelentőséget tulajdonít és lényegesen kevesebb teret szentel. Ami különösen HORVÁTH BARNÁT illeti, a tételes jogász már említett szükségérzetétől indítva nem egyszer fordultam az ő műveihez is útbaigazításért, már csak azért is, hogy az egyoldalúságot elkerüljem. Ezek a kísérleteim azonban mindig eredménytelenek maradtak. Fáradságos munka árán néha sikerült megértenem, hogy mit tanít, de ennek hasznát nem sikerült vennem még akkor sem, amikor tantörténeti jellegű munkában egyenesen törekedtem arra, hogy más nézetek rendszerébe az ő nézetét is beleillesszem. A *Génius perét* találtam olvasmányként a legélvezhetőbbnek, de ebből sem láttam hasznos jogász tanulást levonhatónak; az angol jogelméleti írókat és nézeteket ismertető anyaga adattárként bizonyult számomra felhasználhatónak; de a *Macht, Recht, Verfahren* nekem mindig megfejthetetlen maradt. A kép teljessége kedvéért utalnom kell egy felszabadulás utáni akadémiai előadására, amely a franciák felé volt gesztus, mikor ROUBIER és egy másik francia író jogelméletét ismertette.

26. A hatalomelmélet kérdésében (47. o.) hiányolnom kell a szerző állásfoglalását. A MOÓR-féle hatalomelméletet éppen úgy elveti, mint HORVÁTH BARNÁnak a vele ellenkező álláspontját. Az olvasó tehát várja, hogy mi az, amit annak idején ezen elvetés kiérdemelésére nélkül mondani lehetett. Ha ilyen nincs, akkor a helyes állásfoglalást kizáró okok ismertetését is szívesen venné az olvasó.

27. Természetesnek tartom, hogy a természetjogi felfogás HORVÁTHnál is feltűnik (49. o.). Sem MOÓRnál, sem HORVÁTHnál nem pusztán egyéni oka van ennek. Világáramlatról van szó, amely az imperializmus korában a pozitívizmusból való kiábrándulás és a proletárforradalomtól való félelem gyermeke.

28. Hogy éppen a *Génius perében* tárgyalt pereknek a jog fejlődésére nem volt közvetlen hatása (51. o.), abban a szerzőnek, azt hiszem, igaza van. JOHANNA perére vonatkozóan legalábbis közel áll az igazsághoz SHAW-nak az a megállapítása is, hogy az első bíróság, amely a megrázóan igazságtalan ítéletet hozta, becsületes emberekből állt, akik kifogástalanul jártak el és a legjobb lelkiismeretük szerint ítélték, míg a második perben, amely az ártatlannak halála után igazságot szolgáltatott, csupa jellemtelen ember ténykedett, szabálytalanságot szabálytalanságra halmozva. Mégsem lehet egyes eseteknek a jogfejlődésre gyakorolt hatását tagadni. Így nálunk a LUKÁCS LÁSZLÓ megrágalmazása alól felmentett DÉSY ügye vezetett az esküdtszék intézményeit alaposan megnyirbáló 1914. évi XIII. törvény megalkotásához.

29. A szerző többször érinti a klerikális természetjogi újTOMista irányzatot anélkül, hogy megemlékezne ezen irányzatnak arról a magyar teológus képviselőjéről, aki a fribourgi dominikánus

egyetem tanáraként a tulajdonjogról írt művével egyházi körökben az egész világon ismerté tette magát, és a TOMisták (dominikánusok) és MOLINisták (jezsuiták) közti éles viták középpontjába került. HORVÁTH SÁNDOR, a budapesti egyetem nyugalmazott professzora azért érdemel figyelmet, mert nem általában bölcselettel foglalkozott, mint SCHÜTZ ANTAL, hanem munkái éppen a természetjogi felfogás kifejtésére szánattak. Továbbá nem elsősorban jogbölcsezként, de mint a SPENGLER-féle történet szemlélet egyedülálló jogászai értékesítője, nézetem szerint megérdemelte volna a szerző figyelmét BALÁS P. ELEMÉR is, aki törekvésében nyilván haladó szellem volt, bár dinamikus dologi szemlélete és ehhez hasonló fejtegetései bizonyos különcködést mutatnak. A magam részéről mindenestre a jogfilozófia szempontjából is súlyosabb egyéniségnek ítélem, mint egyeseket azok közül, akiket a szerző említésre méltat. Mindenestre erősen egyéni színfoltot jelent abban a korban, amelynek jogbölcseletéről a szerző egyébként oly teljes képet nyújt.

E megjegyzések után, amelyeknek célja a tőlem telhető segítség nyújtása volt a szerző munkájához, nem mulaszthatom el annak kiemelését, hogy a szerző tudományos munkája iránt a legteljesebb elismeréssel vagyok.

BEÉR JÁNOS egyetemi tanár hozzászólása:

1. SZABÓ IMRE elvtárs munkájának a vita alá bocsátott IX. fejezetéről ezúttal nem kívánok részleteiben szólni azért, mert a könyv egészének egyik lektora vagyok, és ebben a minőségemben részleteiben is kifejtem véleményemet. Szükségesnek tartom azonban, hogy n é h á n y a l a p v e t ő k é r d é s r e a kari vita során is kitérjek, mert igen jelentős eseménynek látom a Kar fejlődése szempontjából a mai vitát. Szükséges ugyanis, hogy az alapvető kérdésekben, különösen MOÓR munkájának értékelésében egységes és helyes álláspont alakuljon ki közöttünk. Már a vita eddigi menete is feltárta viszont, hogy éppen MOÓR megítélésében, még az alapvető kérdéseket illetően is vannak elvi ellentétek, amelyek arról tanúskodnak, hogy MOÓR hatása a Karon sem szűnt meg egészen, ez pedig feltétlenül hiba és sok vonatkozásban gátolja a fejlődést.

2. A munka e g é s z é r ő l szólva — nemcsak az előttünk fekvő fejezetről, hanem az általam ismert többi részről is — ki szeretném emelni, hogy az a MARXista-LENINista magyar jogtudomány fejlődése szempontjából igen nagy jelentőséggel bír. Meggyőződésem szerint nemcsak legkiemelkedőbb terméke eddigi jogtudományi munkásságunknak, hanem egyenesen megalapozó jellegű a továbbiak szempontjából. Egyrészt azért, mert SZABÓ elvtárs leszámol a magyar burzsoá állam- és jogbölcselet hamis értékelésével, másrészt azonban azért is, mert a burzsoá szerzők bírálatával összekapcsolva felveti a MARXista-LENINista állam- és jogelméletnek egy sor megoldatlan kérdését, és ha nem is oldja meg ezek mindegyikét, komoly lépéseket tesz előre éppen a megoldások helyes irányának kijelölésével.

Az előttünk fekvő munka SZABÓ elvtárs eddigi fejlődésének is jelentős állomását mutatja. Az egészet áthatja nemcsak a MARXizmus-LENINizmus alkotó alkalmazása, nemcsak a következetes pártosság, hanem a s z e n v e d é l y e s b í r á l a t szelleme is. Ennek kibontakozását SZABÓ elvtárs tevékenységében örömmel kell üdvözlünk. Mindez széles anyagismerettel, világos gondolatmenettel, önálló kutatási eredményekkel párosul, és egészében tudományunk nagy gazdagodását jelenti.

3. A mű kétségtelen értékei mellett nem tudok egyetérteni abban NIZSALOVSKY elvtárral, hogy a tanulmány „j o g e r ő s í t é l e t” lesz többek között MOÓR GYULA ügyében is. Úgy gondolom, nem értékelem alul SZABÓ elvtárs munkáját, ha tanulmánya szocialista értékű „vádbeszéd” — azon a színvonalon s azzal a tudományos megalapozottsággal, azzal az igényességgel, amit VISINSZKIJ elvtárs valósított meg tevékenységében. „Tudományos vádbeszéd”, amely a szocialista ügyész igazságkeresését, tudományos felkészültségét, éleslátását tükrözi. Tudományos állásfoglalás, amelynek alapján a jogtudományi közvélemény egészének kell kimondania az ítéletet. Mégpedig úgy, hogy mindnyájan egybehangzóan is állást foglaljunk a lényeges kérdésekben és SZABÓ elvtárs megállapításait még kiegészítjük, még sokoldalúbbá tesszük. Ezt azért is kiemelendőnek tartom, mert a SZABÓ elvtárs által elvégzett munkával még nincsenek befejezve az ezzel összefüggő feladatok — még nem tekinthetjük

felmentve magunkat, hogy tovább dolgozzunk a burzsoá nézetek maradványai ellen lefolytatandó harcban.

4. A szóban forgó fejezetet egyébként a könyv egyik legsikerültebb részének tartom. Különös erővel bontakozik ki benne SZABÓ elvtárs harcos és helyes állásfoglalása. Munkájával annál is inkább nagy szolgálatot tesz további fejlődésünknek, mert MOÓR GYULA valóban nagy hatást gyakorolt kora magyar jogtudományára, egész jogéletére, és — mint erre már utaltam — nyugodtan megállapíthatjuk, hogy hatása még ma sem enyészett el teljesen: idősebb jogászaink jelentős része különböző összefüggésekben nemcsak MOÓR GYULA hatása alatt állott, de sok vonatkozásban máig nem tudta e hatást felszámolni, amint ezt NIZSALOVSKY elvtárs felszólalásából is láttuk.

5. Éppen a fentiekre figyelemmel is igen nagy követelményeket kell támasztanunk SZABÓ elvtárs könyvének most vita alá bocsátott fejezetével kapcsolatban.

Mint már mondtam, SZABÓ elvtárs elemzése és értékelése alapján helyes és tudományosan megalapozott. Ezt annál is inkább meg tudom állapítani, mert MOÓR GYULA tevékenységét (különösen annak utolsó részét) illetően már SZABÓ elvtárs könyvének elolvasása előtt is vele teljesen azonos állásponton voltam. MOÓR GYULA sorsának fordulását illetően bennem is éltek olyanfajta elképzelések, hogy volt idő, amikor megpróbált a demokrácia útjára lépni. Reám is hatott MOÓR GYULA színes egyénisége, gondolatmenetének legalább látszólagos logikája. MOÓR f e j l ő d é s é n e k e g é s z é t nézve csak az ő fejtegetései nyomán alakult ki bennem maradéktalanul a helyes kép: SZABÓ elvtárs félreérthetetlenül meggyőződött arról, hogy MOÓR GYULA p á l y á j a e g é s z é b e n e g y s é g e s : pályája egészét nézve is törvényszerűen alakult ki MOÓR GYULA tevékenységének útja; törvényszerűen következett be szembenállása hazánk demokratikus fejlődésével is.

Hiányosnak tartom azonban SZABÓ elvtárs fejtegetését olyan szempontból, hogy nem eléggé m a g y a r á z z a m e g , miért tudott MOÓR kortársaira olyan nagy hatást gyakorolni. Különösen nem magyarázza meg azt, hogy álláspontjának tudománytalansága ellenére miképpen tudott olyan maradandó hatás kibontakozni. Mindezekkel feltétlenül sokkal részletesebben kellett volna foglalkoznia. Jobban ki kellett volna dolgoznia azt is, hogy általában milyen formákban jelentkezett és jelentkezik ez a hatás; úgy gondolom, ebben az összefüggésben egyedül SZÁSZY megemlítése sem kielégítő.

6. Már az eddigi vita során is hangoztak el olyan nézetek, mintha MOÓR GYULÁnak a demokratizmussal való végső szembefordulása ellentétben állna régebbi fejlődésével és szinte tragikus fordulatot jelentenének életében. Ilyen álláspontra helyezkedett NIZSALOVSKY elvtárs is. Véleményem szerint ez az álláspont nem fogadható el, és SZABÓ elvtárs álláspontja ebben a vonatkozásban is helyes. Ezzel kapcsolatban szeretnék még egy gondolatot felvetni, mely részben MOÓR GYULÁval folytatott személyes beszélgetéseim alapján alakult ki bennem, és amellyel kiegészíteném SZABÓ elvtársnak MOÓR GYULA műveiből leszűrt, ezzel lényegében összhangban álló indokait. Elfogadhatónak tartom, hogy MOÓR GYULA az események alakulása során valóban nem szimpatizált a HITLERi fasizmussal. Ebben nem kis része van a r i s z t o k r a t i k u s felfogásának, amely számára különösen idegenek voltak a HITLERi fasizmusnak nálunk közvetlenül jelentkező formái: a különböző nyilaskeresztes mozgalmak. MOÓR GYULA számára azonban n e m v o l t á l t a l á b a n i d e g e n a fasizmus gondolata. Kétségtelen, hogy a szocialista fejlődéssel szemben MOÓR GYULA indokoltan, sőt szükségesnek tartotta a fasiszta ideológiát és a fasiszta módszereket is. Úgy látta azonban, hogy t ö b b f é l e f a s i z m u s v a n , és számára például elfogadható volt a fasizmusnak MUSSOLINI által bevezetett „civilizáltabb” formája. Nyilván az lehetett a meggyőződése, hogy a HORTHY-fasizmust is ilyen irányba lehet vinni. Ilyen értelemben vonzódott az amerikai eszmevilághoz és támogatta az amerikai befolyás kibontakozását. Ez a tudományosan tarthatatlan konstrukció is magyarázza MOÓR pályájának némely látszólagos ellentmondását.

7. Szükségesnek tartom még azt is kiemelni, hogy a korszak rajzában nem látom megfelelően kidolgozva az állambölcselet helyzetét. Ha nem is produkált ebben a korban a magyar tudomány (még burzsoá szempontból sem) jelentős művet, szükséges ezzel a kérdéssel foglalkoznunk, mert a korszakot sok állambölcseleti kérdés foglalkoztatta, és hosszabb-rövidebb tanulmányokban ezek (különböző színvonalon) jelentkeztek is. Kétségtelen, hogy a parlamentarizmus válsága, a hivatásrendiség

bevezetése, az államfejlődés totális iránya, stb. olyan kérdések, amelyek az állambölcselet körébe esnek s amelyek e korszak tudományos érdeklődésének homlokterében állottak (lásd: HAENDEL, EGYED, a *Magyar Szemle* köre, a *Századok* cikkírói, stb.).

8. Eldöntendő probléma, hogy a fejezet keretében szükséges lenne-e bővebben foglalkozni az akkori magyar jogtudomány egészének az állásával. Azzal a jellemző jelenséggel, hogy a „nem hivatalos” jogtudomány (különösen a különböző tételes jogi kérdésekkel foglalkozó elméleti írók) a tételes anyag tárgyalása során felvetették a szakanyaghoz kapcsolódó bölcseleti vonatkozásokat is. Anélkül azonban, hogy ezt beállították volna a jogbölcselet egészébe, anélkül, hogy a jogbölcselet összefoglaló elemzésével általában foglalkoztak volna.

9. Szükségesnek tartom végül felhívni SZABÓ elvtárs figyelmét arra, hogy a korszak történeti bevezetésében véleményem szerint erőteljesebben kellett volna hangsúlyozni és kifejezni a s o v i n i z m u s előretörését. Ez a jelenség rányomta bélyegét a tudomány fejlődésére is.

HALÁSZ PÁL hozzászólása:

Tisztelt Kari Tanácsülés!

Köszönöm szíves meghívásukat. A hozzászólásokból kiviláglik, hogy a Kar tagjait mélyen impresszionálja az a tény, hogy MOÓR GYULA az idősebbek kortársa és a középkorúaknak (mert a fiatal megjelölést már mi sem vindikálhatjuk magunknak) professzora volt. Magam előjáróban annyit akarok megállapítani, hogy MOÓR GYULA szemináriumában a baloldali, MARXista érdeklődésű hallgatónak nem kellett attól félniök, hogy rendőrkézre adják őket, s ezt nem minden akkori tanszékről lehetett elmondani.

Itt szeretnék kapcsolódni NIZSALOVSKY akadémikus felszólalásához, melynek egyik megállapítása arra vonatkozott, hogy a tudomány képviselői nem tettek közvetlen politikai szolgálatokat a HORTHY-rendszernek. Csak egy példára hivatkozom: EGYED ISTVÁN *Vármegyei közigazgatás* c. könyvében foglalkozik a szovjetekkel is. Munkájának ez a része a budapesti törvényszék elnöke számára a népbiztosi per anyagához készített feljegyzés, melynek kézirata a Munkásmozgalmi Intézetben található. Azt hiszem, nem pusztán arról volt szó, hogy a tudományos munka a tételes jog anyagának tárgyalásával töltött be szolgálati szerepet, hanem arról is, hogy n e m e g y ilyen k ö z v e t l e n politikai jellegű alátámasztás is történt.

SZABÓ IMRE elvtárs munkájának itt tárgyalás alatt lévő fejezete bizonyítja a HORTHY-fasizmus burzsoá jogfilozófiájának a politikai rezsimet alátámasztó szerepét. Ezért annak egészével egyetértek.

Utánanézttem, hogy helyes-e ebben MOÓR GYULÁnak központi szerepet tulajdonítani. Megnéztem, hogy SZABÓ elvtárs nem szabja-e szűkre a kört, amelyen belül ezt a kérdést tárgyalni kell. Megnéztem — mert gyanakvással viseltetem a múlt „professzori tudománya” tudományosságát illetően — a *Szocializmus* és a *Századunk* folyóirat sok cikkét, több évfolyamot, s mondhatom (ez is a HORTHY-fasizmus szomorú képéhez tartozik: egyetlen tudományos szempontból szóra érdemes dolgot nem találtam bennük): a HORTHY-fasizmusnak valóban MOÓR GYULA a vezető alakja.

Ebben SZABÓ elvtárral teljesen egyetértek.

Amit hiányolok, az a korrajz, a politikai viszonyok alakulása, és ebben MOÓR GYULÁnak az egyes politikai periódusokban való elhelyezkedése. Engedjék meg, hogy itt a HITLERi fasizmus győzelme utáni népfrontpolitikával kapcsolatos helyzetről beszéljek.

A magyar szociáldemokrata párt, amely vállalta a HORTHY-rendszer védőjének szerepét, szovjetellenes lényegének megfelelően a népfrontpolitikát úgy akarta megvalósítani, hogy szövetséget hozzon létre a kommunisták kizárásával, és szovjetellenes éllel „harmadik utas” politikai alakulást létesítsen. Minden „harmadik utas” politikai alakulás lényege kommunista- és szovjetellenességben nyilvánult meg. Ezért az ilyen alakulásban való részvétel egyúttal a HORTHY-fasizmus megmentését és igazolását is szolgálta. MOÓR ebben a koncepcióban helyezkedett el ideológiailag, politikailag és tudományosan egyaránt. Így érthető a halvány HITLER-ellenes megnyilatkozások mellett bőszült kiállása a Szovjetunióval szemben.

A politikai korrajz hiánya oda vezet, hogy MOÓR útjának egyes szakaszai nem eléggé kidolgozottak.

De ebből válik érthetővé felszabadulás utáni állásfoglalása is, amely nem a politikában járatlan, megtévesztett tudós állásfoglalása, hanem egy elvileg megalapozott politikus állásfoglalás volt a kommunizmus, a Szovjetunió, a népi demokráciák ellen. Ott fejezte be, ahol szükségszerűen be kellett fejeznie: a fasizmusnak szállást csináló reakció szolgálatában. S mivel kiemelkedő műveltséggel és hatással képviselte ezt az álláspontot, felelőssége tudományosan mindenkinél nagyobb.

VAS TIBOR egyetemi tanár hozzászólása:

SZABÓ IMRE elvtársnak „A HORTHY-fasizmus állam- és jogbölcselete” c. könyvfejezetében kifejtett állásfoglalásával mindenben egyetértek. Véleményem szerint helyesen bírálja MOÓR és HORVÁTH elméletét, mutatja ki annak a HORTHY-fasizmussal való szoros kapcsolatát. MOÓR elméletének ismertetése során több helyen rámutatott MOÓRnak olyan megállapításaira, amelyek a klerikalizmussal való kapcsolatát mutatják (18., 25., 36., 37. o.). Ezek a részletek olyan képet adnak, amelyekből általános következtetésként is meg kellett volna állapítania, hogy MOÓR GYULA elméletében a klerikalizmus szolgálata is fontos helyet foglalt el. Ennek annál inkább lett volna jelentősége, mert ezzel is bizonyítani lehet MOÓR GYULA elméletének a HORTHY-fasizmus rendszerével való szoros kapcsolatát, hiszen a HORTHY-fasizmus idején az egyház komoly politikai tényező volt, vezető szerepet játszott és mindenben támogatta a HORTHY-rendszert; viszont a rendszer is támogatta az egyházat, egyre szélesebb hatáskört biztosított számára a politikai életben (pl. az 1926. XXII. törvény az országgyűlés felsőházáról). MOÓR GYULÁNál a klerikális jellegű fejtegetések is érveket szolgáltattak a szocializmus elleni küzdelemre, és ezzel is beilleszkedett az imperializmus általános irányzatába. Az imperializmus korában a különböző vallási jellegű ideológiák (pl. neoTOMizmus) a jogelmélet területén újjáéledtek, és ezek közé sorolhatjuk MOÓR GYULA elméletét is.

Véleményem szerint AUSTINT nem sorolhatjuk a korai kapitalizmus ideológusai közé (13. o.). AUSTIN Angliában a XIX. század első felében működött, és elméletét az imperializmus előfutáraként említhetjük.

Egyetértek SZABÓ elvtársnak azzal az eljárásával, hogy a HORTHY-fasizmus korából részletesen csak MOÓR GYULÁval és HORVÁTH BARNÁval foglalkozott. Mégis kiegészítendőnek tartom a fejezetet a HORTHY-fasizmus politikai és közjogi íróinak rövid bírálatával, akik elméleteikkel szintén kiszolgálták a HORTHY-fasizmus rendszerét. Bár ezek jelentősége sokkal kisebb, mégis, megemlítsük nem mellőzhető, különösen ha figyelembe veszem, hogy a jogelmélet terén SZABÓ elvtárs néhány egészen jelentéktelen személyt is megemlít (HEGEDŰS JÓZSEF, SZABÓ JÓZSEF). Voltak olyan művelői is a politikának és a közjognak, akiknek jelentősége nagyobb volt, mint az utóbbi jogfilozófusoké.

Végül felvetem, hogy a fejezet szerkezete esetleg átdolgozható lenne. Bevezetésként jobban ki lehetne mutatni a HORTHY-fasizmusnak az általános európai helyzettel való kapcsolatát és ennek keretében a korszak állam- és jogbölcseleinek viszonyát az általános irányzathoz. Kétségtelen viszont: SZABÓ elvtársnak igaza van abban, hogy nálunk MOÓR GYULA és HORVÁTH BARNÁ emelkedtek ki, s noha nem vittek jelentős szerepet ebben az irodalomban, mégis e kapcsolat behatóbb kimutatását indokoltnak tartanám.

MARTON GÉZA egyetemi tanár kifejtette, hogy reá MOÓR GYULA nem hatott, műveit értéktelennek találta, nem talált bennük semmi újat, semmi pozitívumot. MOÓR egyéniségével kapcsolatban megjegyezte, hogy szélsőségekben mozgó személyiség volt, gondolataiban is szertelen. Ennek ellenére nem tartja konjunktúra-lovagnak: öntudatlanul szolgálta ki a HORTHY-rendszert, s noha minden diktatúrát ellenezett, egyetemi munkásságára mégis az erőszakosság volt jellemző. Nem tűrt ellentmondást, HORVÁTH BARNÁRól egyik könyvének elolvasása után alakult ki az a véleménye, hogy ezzel többet nem érdemes foglalkozni.‡

---

‡ A sajtó alá rendező persze kizárólag dokumentumok alapján formálhat véleményt. Samunak a jegyzőkönyvvel megegyező beszámolója (5. jegyzet, 231. o.) ellenére PÉTERI ZOLTÁN egy alapjában megbecsülést kifejező felszólalásra vél emlékezni, sőt arra is, hogy az ülés végeztével VAS TIBOR szóvá is tette MARTON GÉZÁnak, hogy láthatóan szintén „azok” táborához húz.

BECK SALAMON egyetemi tanár szerint a fejezetet ki kell egészíteni egy MOÓRra vonatkozó jellemképpel. Szerinte MOÓR GYULA komoly tudós volt, és nem mondható rá az, hogy tudományos tevékenysége egyenesen a rendszer politikáját támasztotta alá. Úgy látja, hogy vannak MOÓRnak olyan tételei, amelyek ma is érvényesek, pl. a jogot történelmi kategóriának fogja fel.

VILÁGHY MIKLÓS dékán rámutatott arra, hogy voltak MOÓRnak antifasiszta megnyilvánulásai: A *szabad akarat problémájának* befejező része náciellenes. MOÓR nem volt karrierista. Kifogásolja, hogy SZABÓ elvtárs MOÓRt túlságosan Magyarországon ábrázolja, pedig előkelő helye van az imperialista jogtudományban, az imperialista jogtudomány egyik jellegzetes alakja (nála is érezhető a tudomány csődje). Túlzásnak tartja azt, hogy MOÓR a HORTHY-rendszer hivatalos jogtudósa lenne, mert a hivatalos jogtudósok EGYED, TOMCSÁNYI, ILLÉS stb. voltak. MOÓR logikája nagyon fejlett volt, ezzel ért el nagy hatást. A történelmi és logikai szemlélet közül a logikait választotta, így jutott el a logicizmusig (pl. a beszámítási pont is logicista vonás). Ezt a logicista vonást SZABÓ elvtársnak sokoldalúbban kellett volna kimutatnia. MOÓRt a harmincas évek közepe táján elfoglalt álláspontjaiban antifasisztának tartja, mert voltak megnyilatkozásai GÖMBÖS ellen, HORTHY korlátoltságai ellen. Kettősséget lát MOÓRnál: a polgári demokráciát védi a fasiszmus ellen, ugyanakkor a fasiszmust védi a proletárdiktatúrával szemben. Helytelennek tartja azt a tételt, hogy MOÓR az erőszakot igazolja: szokásjog-elméletében nem látja a HORTHYsta vonást.

EÖRSI GYULA egyetemi docens NIZSALOVSKY ENDRE egyetemi tanár álláspontjával szemben kifejtette, hogy MOÓR GYULA egyéni tragédiája nem véletlen, hanem történelmi szükségszerűség. Rámutat arra, hogy MOÓR egyes tételei még ma is élnek a gyakorlati jogászoknál. MOÓR a magánjog elsődlegességének hirdetésével az imperialista magántulajdon védelmét szolgálta. A fejezet szerkezetével kapcsolatban nagyobb tagolást javasol. Ellentmondást lát az első rész és a következő részek (a politikai és a filozófiai fejtegetések) között.

SZABÓ IMRE egyetemi tanár válaszában rámutatott arra, hogy a HORTHY-korszak jogbölcseleinek értékelésében nem élményekre, hanem művekre épített, és jelentőségüknek megfelelően emelte ki a tipikus alakokat, nem törekedve teljességre. Az államelmélettel azért nem foglalkozott részletesebben, mert a CONCHA GYŐZŐ által kidolgozott reakciós elméletet az ellenforradalom idején sem vitték tovább, és a jelentéktelen állambölcseleket felesleges felemlíteni. Hangsúlyozza, hogy MOÓR értékelésénél nem élhetünk az emlékekből. Szerinte MOÓRt nem lehet kimagasló alaknak tekinteni az európai jogbölcseletben. Hatalmi elmélete a HORTHY-önkény igazolása. Mint rámutatott, egyes hozzászólók eltúlozták MOÓR értékét; az értékelésnél MOÓRt nem lehet kettészakítani; rendszerezésének megvan az értéke, de nem hoz újat még a jogbölcseletben sem (az értékes valóság sem új, és ez is csak szintézis). MOÓR nem volt újat alkotó jogbölcselet, végeredményben nem a polgári gondolkodást, hanem az imperialista felfogást védte (nem pontos tehát az a kettősség, amit VILÁGHY elvtárs felvetett). Megjegyzi még SZABÓ elvtárs, hogy a vitában felvetett szempontokat hasznosítani fogja a fejezet végleges formába öntésénél.

Több tárgy nem lévén, Dékán a kari tanácsulást berekeszti.

(Gergely Ernő)

jegyzőkönyvvezető

(Világhy Miklós)

[kari pecsét]

az Állam- és Jogtudományi Kar

dékánja

Jegyzőkönyv-hitelesítők:

WELTNER ANDOR

BEÉR JÁNOS

egyetemi tanárok